

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

Индекс 75875; 25875

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия философии, культурологии и политологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Philosophy, Culture and Political Science

№3 (69)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ФИЛОСОФИЯ, МӘДЕНИЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ
СЕРИЯСЫ. №3 (69) қыркүйек

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-5843

Индекс 75875; 25875

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16505-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

Журнал философия, мәдениеттану және саясаттану ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған // Докторлық диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдардың тізіміне кіреді // ЖАК бюллетені, №3, 1998; Нормативтік және методикалық материалдарын жариялайтын ғылыми басылымдар тізімі Қазақстан ЖАК-нің төрағасының бұйрығы 26.06.2003, №433-3 ж. // Нормативтік және методикалық материалдар жинағы №6 ЖАК. – Алматы, 2003.

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жансүгірова Ж.А., саяси ғ.к. (Қазақстан)

Телефон: +7 701 018 8821

E-mail: Jazzira55@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Масалимова А.Р., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Насимова Г.О., саяси ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Борбасова Қ.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Исмағамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қарабаева А.Г., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Мұсатаев С.Ш., саяси ғ.д., профессор (Қазақстан)

Нұрышева Г.Ж., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сенгирбай М.Ж., PhD докторы (Қазақстан)

Асунсьон Лопез-Варела, профессор, PhD, Комплутенс университеті (Испания)

Каплан Синтия, профессор, PhD, Калифорния университеті (АҚШ)

Кэтлин Адамс, профессор, PhD, Лойола университеті (АҚШ)

Петрик Джеймс, профессор, PhD, Огайо университеті (АҚШ)

Питер Финке, профессор, PhD, Цюрих университеті (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Сапарова Д., PhD докторанты (Қазақстан)

Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. Философиялық ой және сұқбат, толеранттылық мәселесі, мәдениетті зерттеу әдіснамалары, саяси құндылық және интеграция мәселелерін қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 13074

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 12.6 т. Тапсырыс № 6081.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
ФИЛОСОФИЯ

Section 1
PHILOSOPHY

Раздел 1
ФИЛОСОФИЯ

Balabekuly D.¹, Abdullah K.², Altaev Zh.A.³

¹Doctoral student, e-mail: balabekuly93@mail.ru

²Doctor of philosophical science, professor, e-mail: kizia@istanbul.edu.tr

³Doctor of philosophical science, professor, e-mail: altaev.kaznu@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

FEATURES OF THE STUDY OF THE INFORMATIONAL SPACE CONCEPT IN MODERN PHILOSOPHY

Social-philosophy is looking for answers to many contemporary issues. There are many changes in the world. One state in the face of development, while other state is collapsing. Despite that fact, there are still developing countries. As the state develops, different issues will arise. The main development of the society is a time indicator. Moreover, the concept of time and space is parallel. Therefore, existences in space and relationship form an informational environment. There is a common problem of modern information space. The world's people live in an informational space without borders. After all, the Internet has become a global network. Although, each country has its own information space, we find that a broader view of the information space has not been fully explored yet. Then, is the information space unlimited and at the global level? The information space is therefore the centerpiece of today's information society. It is alarming that we use different types of TV and radio, cellular communications, virtual conversations with each other through social networking, and consciousness to digital technology. Information is updated at the every moment, not even in an every hour. Traditional media – this is losing for speedy media, that sends poor, fake information. This is also the current problem of information space in the media world. Therefore, the article provides the basic concepts of the systematic methodology of this information space and the methods used as tools to study the information space.

Key words: information space, information society, information systematization, virtual communication.

Балабекұлы Д.¹, Абдуллах Қ.², Алтаев Ж.А.³

¹докторант, e-mail: balabekuly93@mail.ru

²философия ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: kizila@istanbul.edu.tr

³философия ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: altaev.kaznu@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Қазіргі заманғы философиядағы ақпараттық кеңістік ұғымын зерттеу ерекшеліктері

Қазіргі заманғы көптеген өзекті мәселелерге әлеуметтік-философия жауап іздейді. Әлемде өзгерістер көп. Бір мемлекет дамудың, енді бірі құлдыраудың алдында. Бірақ, соған қарамастан даму жолына түскен елдер бар. Мемлекет дамыған сайын, соған сәйкес түрлі мәселелер пайда болады. Қоғамның басты дамуы – уақыт көрсеткіші. Ал уақыт пен кеңістік қатар келетін ұғым. Сондықтан, кеңістіктегі болмыс пен қарым-қатынас ақпараттық ортаны қалыптастырған. Қазіргі ақпараттық кеңістіктің өзіне тән ортақ мәселелері де баршылық. Әлем халқы шекарасыз ақпараттық кеңістікте өмір сүріп жатқандай. Өйткені, ғаламтор ғаламдық ортақ желіге айналғалы қашан. Әр елдің өз ақпараттық кеңістігі болғанымен, ақпараттық кеңістікке деген кең көзқарастың әлі толық зерттелмегенін байқаймыз. Сонда, ақпараттық кеңістік шексіз, әрі әлемдік деңгейде болғаны ма? Ақпараттық кеңістік сондықтан да, бүгінгі ақпараттық қоғамның басты ортасы. Біздің түрлі теле-радио, ұялы байланыстарды қолдануымыз, бір-бірімізбен әлеуметтік желі арқылы виртуалды сөйлесуіміз, сананың сандық техникаға шырмалуы алаңдатарлық жағдай. Ақпарат – сағат сайын емес, сәт сайын жаңаруда. Дәстүрлі БАҚ – бұл жылдамдыққа илесе алмай, сапасыз, жалған ақпараттарға есе жіберіп отыр. Бұл да медиа әлемінде қалыптасып отырған ақпараттық кеңістіктің бүгінгі проблемалары. Сондықтан, мақалада осы ақпараттық кеңістіктің жүйелік әдіснамасының негізгі ұғымдары мен ақпараттық кеңістікті зерттеу үшін құрал ретінде қолданылатын әдіс-тәсілдер қарастырылған.

Түйін сөздер: ақпараттық кеңістік, ақпараттық қоғам, ақпараттық жүйелеу, виртуалды коммуникация.

Балабекулы Д.¹, Абдуллах К.², Алтаев Ж.А.³

¹докторант, e-mail: balabekuly93@mail.ru

²доктор философских наук, профессор, e-mail: kizila@istanbul.edu.tr

³доктор философских наук, профессор, e-mail: altaev.kaznu@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Особенности исследования термина «информационное пространство» в современной философии

Социальная философия ищет ответы на многие актуальные проблемы современности. В мире происходит много изменений. Если одни страны развиваются, другие – переживают кризис. Несмотря на негативные тенденции, мир не перестает двигаться по пути прогресса. По мере развития перед государствами встают различные проблемы. Успех того или иного общества измеряется временем, его главным показателем. Время и пространство – это два понятия, которые всегда следуют вместе. В свою очередь, информационное пространство формируется из бытия во времени и пространстве. В современном информационном обществе существуют общетребующие решения проблемы. Мировое сообщество будто живет в безграничном информационном поле. Интернет давно превратился в глобальную сеть передачи информации. Несмотря на то, что каждое государство формирует собственное информационное поле, оно неотделимо от мирового информационного пространства. И этот аспект, по замечанию автора, не достаточно изучен на сегодняшний день. Использование нами различных способов коммуникаций от теле-, радио- и мобильной связи до социальных сетей, общая тенденция на виртуализацию общения приводит к «цифровизации» сознания общества. И это обстоятельство рождает оправданное беспокойство. Информация обновляется в режиме реального времени. Традиционные СМИ порой не успевают угнаться за этими тенденциями. От этого падает качество циркулируемой в обществе информации. Для решения этих и других вопросов авторы пытаются разработать основные понятия и методы в изучении феномена информационного пространства, что может быть рассмотрено в качестве отдельного методологического подхода.

Ключевые слова: информационное пространство, информационное общество, информационная систематизация, виртуальная коммуникация.

Introduction

Information is a prominent element in the life story, in the lifestyle, and the twenty-first century is the age of information. Therefore, there is a need to explore the information space. The transition to information society has an impact on the history of the media. The newest technology has become a new stage of science and scientific shift. E-mail, computer-aided conferences have become the centerpiece of the scientific environment; science and the scientist have been bound to this dependence. Scientific research is a great opportunity for research objects to deliver, distribute and share the exact, timely responsibilities. That is why this article attempts to study the information space in modern philosophy and to identify its peculiarities.

Methodology

Changes in the information infrastructure associated with the evolution of information technologies lead to a change in the system that ensures functioning of the information space. In order to address this problem, it is necessary to explore the possibilities of information support

mechanisms to improve the functioning of entities, taking into account the scientific-theoretical basis of the information space with a complex approach to its analysis and taking into account the specificity of the sub-system of regional level. Therefore, in the article, we have conducted a socio-philosophical analysis based on our own branch to solve such complex issues.

Review of the literature

The article focuses on the information space in the world, information society, information context, and virtual communicative practice. By the information, space P.B. Gofman-Kadoshnikova, A.P. Levic, G.E. Mikhaylovskii, B.S. Fleisman, A.A. Sharova and others. show the external and internal environment of the system reflecting the proximity to space. E.A. Azroyants' «Globalization: as a science problem», G.V. Vayatta «When Information Becomes Knowledge: Communication in Modern Science», V.G. Vinogradsky's «Social Organization of Space», A.E. Kalinin's «Development of informational space in the regional economic system», G. Buch's «Object-Oriented Projection with Applied Approaches».

Levic «Information as a structure system», S.G. Kara-Murza's «Theory of Mysticism» and other scientific works describe the methods of research in the information space.

Discussion

In order to understand the concept of information space, it is necessary to pay attention to the concept of space. In this context, the President of the country N.Nazarbayev said, «The history of the nation begins when all the things, space and time combines, while space is the indicator of everything, the time is indicator of all occasions, it is not just a beautiful aphorism.» In fact, when the concept of space is created, these philosophies begin search for answers to these questions.

The modern time in which we live is called information. Information is an important element in the life of society, its life. Informatization as the process of transition to information society has affected all spheres of human life. New information technologies have opened new pages in the development of science and scientific society. E-mail, computer programs are able to provide a close connection of people. Informatization of scientific research is a set of measures aimed at obtaining accurate, timely detailed knowledge about the objects of research (Luman 2005: 245).

Information space is a multilevel structure. The concept of information space combines two terms: «space» and «information». It can be characterized by the properties such as the interconnection of all elements in the structural, duration, material systems. Consequently, this concept is used to describe structured and coordinated objects, in other words, interconnected objects. These attributes are characteristics not only of physical space, but also of any other space.

In the process of appearing and formation, the information space passes through several stages. Until the writing appeared in the tribal public building, the connection between the objects of the information space was carried out in a certain way by direct epic reporting. Over time, after labeling with information signs, the subject of oral communication is reduced. The labeling of sign for material media was a prerequisite for the document's origin. The width and duration of the information space is now measured by the geographical distribution (transmit) of the document. Once the document has appeared, the information space has become a material state.

In modern philosophy, there are questions that need to be explored in the study of the concept of information space. In particular, there is a search for information space research in social philosophy. P. Druker, in his turn, says, «The information is valuable with its flair and subtle character» (Druker 2006: 320). That is, the data is the ultimate source of information and, as a result of the use of the knowledge gained with the knowledge, it is considered as a pseudonym. The data does not have a depth, it becomes information during the process of editing and developing, and when it is transformed it gets valuable meaning. The fact is that the concept of the Information Space is related to its object theory, he appears once and again disappears, only small part of information is generalized, memorized and became valuable knowledge (Danilova 2009: 117). Based on this research logic, you can give a definition. Considering the internal system of the society, the information space is characterized by the existence of telecommunication systems that operate on the basis of common principles and provide information exchange between organizations and citizens, as well as meet their information needs. The main parts of the information space are: 1) information resources (database), 2) interchangeable media, 3) information infrastructure (organizational structure system) (www.glossary.ru) This definition reflects the key factors that are important in the theory of object.

Here, first, the technological factor is mentioned. The definition identifies the telecommunication systems that define the historical boundaries of the formation of information space. The systematic and global features of telecommunications, based on «common principles,» emerged in the last quarter of the twentieth century.

Continuous changes in the telecommunications predominant and non-inherent formats (for example, the emergence of a «network society») not only alter the structure of the information space, but also change its resource capabilities (for example, transfer from analog media to digital formats). This way, the tool becomes part of it, determining the nature of the information it distributes. («Tool means message»).

Second, the definition also shows the existence of a political factor. Informational space management concept also reflects: citizens are considered as demanding owners, whereas structural elements of the system, such as organizations (social institutions), play an important role. Looking back

on history, we see that communication has always been an important tactical and strategic resource. Warfare was also a source of communication, with books called «mechanical art», later known as «artisan art.» After a while, the Frenchman, Marcel Lerbeier, introduced his camera named «demonstration machine gun» (Virilla 2004: 45).

Information space of society is formed as a result of activity of all documentary institutions. We can consider it as a set of interconnected information processes and systems. Generation information centers, storage and dissemination of information have become a problem in all spheres of public life – management, production, defense, ecology, the use of natural resources and the social sphere. The reliability of the services of these centers should be ensured not only from the organizational point of view, but also from the technical point of view. The advancement of the informational space, the desire for continuity of its development stages add new ways and means of information dissemination and transfer to the information system. These are made in the most appropriate form, belonging to a certain period of material and technical development. Modern storage and dissemination of information is truly revolutionary. At the moment, communication facilities, telecommunications and computer technologies provide an extremely high rate of information quanta, so it is no longer a factor limiting its spread. Instant distribution of information changes the range of events and creates preconditions for creating a single and boundless space in society. The capabilities of this space today are demonstrated by the Internet.

As a consequence of the peculiarities of the complexity of the information space, it cannot be formed spontaneously. For this purpose, coordinated and interrelated actions of space members are required. Here, legitimate provision of information processes plays an important role. One common space can be regarded as an informational model of public life, which links communication between different objects in the same territory and is governed by technical and technological means through information analogues. Government support for all its elements and progressive development trends is a decisive factor.

Forming a unified information space is a complex integrated process. It is very difficult to integrate all its resources and subjects. Access to it must be targeted, systematic and may take longer. Only the individual elements of the space will be united, thanks to the efforts of the members of

the space. Thus, the social side of the information space is reflected, and the information space can be regarded as a community of associations and information related to people.

A few steps have been made before to define the concept of «information space». Considering information resources as an important element, we can provide the following information: Information space is a communication platform that is based on historical information, providing access to information for consumers, coordinated and structured, provided by means of telecommunications and legal guarantees, form of informational resources that summarizes the results of the activities.

The Information Space Concept is a part of the study of the Institute of Information Society by Japanese sociologist O. Kishida with J. Masuda that explained it by the term «philosophy of time.» Considering information as a key resource for future civilization survival, Japanese scientists have suggested that the speed and frequency of information acquisition necessarily arises. According to Japanese scientists, the emergence of this problem should change the attitude of time and this approach will become a resource and get social value. The new social status of time in the information society is a prerequisite for the formation of absolutely new values, that is, time becomes the common mechanism of creative aspect of the future civilization formation. J. Masuda introduced the concept «time – value» to determine the characteristics of the information society. J. Masuda connects this unmatched «global information space» with the «time-value» system that describes the information era. The spread of this informational space based on information infrastructure, communication, satellite communications, computer, contributes to the globalization of global processes worldwide (Masuda 1997: 118).

It should be noted that the use of the phrase «information space» in the mass media is not an indication that it was studied as a scientific concept. This term can be used more closely as a word phrase, rather than a scientific explanation. However, within the framework of the research, the concept of «information space» is compulsory (operationalization – the conformity of scientific understanding) and the analysis of the main components of its structure.

The main components of information space can be information resources, information communication tools and information infrastructure.

Information infrastructure is a set of information communication (including information and communication technologies), which provides access to information resources and citizens' access to information and information technology development and functioning of the state or the region (Negodayev 1999: 78). According to the above, information systems that provide information and communication between information providers and consumers within the term «information space», it is possible to consider the distribution of knowledge accumulated in resources and its preservation in the existing infrastructure.

From the content perspective, the information space can be viewed in two ways: the first is the set of interconnected images, symbols, concepts, texts, documents, as well as the hypertext structure, and the second, information processing, collection, editing, searching, distribution and storage of information can be considered. The multifaceted interrelationship of the above mentioned hypertext structure and information processes is a prerequisite for the formation of an information space (Daloshinsky: 2001: 56-57). While individuals (subjects) put the existing information space into action, it is also accepted as a world that has no systematic personality, higher than individuals do.

The information space project allows one or more other coordinates to be derived from different types. Therefore, depending on typological characteristics, it is possible to systematize various information spaces: the market of educational services, property criterion, factors, source and level.

Implementation of these rules will create an informational space at the regional micro or macro level, and the vision with mechanism of self-development will become an open regional information environment in different subject areas, which will provide a clear and formal coordination, scientific research management, scientific research on this regional subject area to create a knowledge system. Participating in the exchange of information broadens the information and makes new.

This process opens unlimited opportunities for self-development and research on a specific subject area.

At any level, information structures of different orientations and scales will always correspond to the scope and orientation of the actual action that is reflected in the information structure for different organizational structures.

As an integral feature of matter, information is the main system that provides the functioning

of the space that is the constituent. Each object reflects information space and communication in the information space. The effectiveness of the system will be ensured by the intensity of information exchange and will depend on the distribution and characteristics of information flows in space. It is possible to conclude that the increase in information in the exchange process is due to the interaction of the information factors of their subjects, and therefore the fact that information growth cannot be returned as a condition and outcome of systems evolution.

Based on the need to create information space, appropriate conceptual models will be created based on different spaces.

Initially, the concept of «information space» appeared in 1992 in the terminology of specialists in various fields. The unified scientific definition of the concept of «information space» has not been presented but has been used in different content, but its scientific formulation is not sufficiently developed.

In the context of this concept, we can differentiate between the ways we define in a number of different ways. The first approach is territorial-information space considered as «informative territory».

The use of generalized samples for research, the actions of individuals become a unique distance, depending on the time, cost, and the purpose of interaction» (Shadrin 2000: 70.)

The problem of identifying and analyzing the features of various social and spatial objects, as well as their interaction, is not sufficiently studied in domestic science. V.G. Vinogradsky emphasizes the need for spatial-temporal characteristics in various fields of activity (Vinogradskii 1988: 179)

The category «Space» describes all major objects of the motion of matter: mechanical, physical, chemical, biological, and social. In order to understand the universality of space, it is necessary to «distinguish between correct» V.K. Potemkin and A.L. Simanov wrote. Space is a true, practical conceptual space, that is, the scientific understanding of some real space and the receiving space are the perceptions of the sense organs by sight, sensation.

After reviewing the «information space» category, it is possible to examine its properties such as object, process, volume, intensity and density. This aspect is important in managing. T. Zakupen considers the information space as a «territory» with information resources and infrastructure, and all subjects have the same capacities as receiving, transporting and manipulating information at any

point in the space (Vashchin 1990: 24-49) that Prokhorova gave. «Information space» is not only a region with simple information but also a geographical and auditorial character.

According to a regional understanding, the «information space» is defined by the subject, including the source of information, the technological system of collection and processing, dissemination of information and users of various resources that are governed by the current legislation.

The third evolutionary way of the concept of information space is determined by the method of processing information. Subjects of information space accept the environment by means of filtration and processing of information, using modern information (mental) templates, allowing to solve the existing problems. The conceptual model of information space is a set of structures such as information space agents (information systems), an agent model of the environment, and information interaction of agents in the form of information resources and space. The evolutionary model of the information space can be transformed as a sophisticated example of the subject area, and affecting the functions and structures of a particular space in the process of information collection. When the information model provides the content and function of a more accurate space, the effectiveness of subjects' activities is high, and the principle of information space identification is provided by structural factors.

Management awareness – a stable process, despite difficulties, has been advancing in recent years. Many people accept the same or different types of management decisions, have the information and communication infrastructure of the management system, and have many facilities to be managed. All this takes place through information flows in the information space through updated information management system with different management complexity.

The peculiarity of any complex system is its sophisticated internal structure and unique properties that are not observed in ordinary systems with simple internal structure. Some common laws of different complex systems (economic, industrial, military, educational, biological, physical, scientific) have regularities that are not dependent on actual content and goals.

Unusual and non-mercantile spaces are full of features: building blocks, road alerts, sound amplifiers, plasma screens, cross-country vehicles and more. It would not have been possible to find a

shelter in the midst of the first surviving world, and to find a place where he would be alive to survive. Modern-day developers are sometimes unable to cope with the ongoing data network. Do you have a hard time running away from a poor job? It is worth the effort and it should be avoided, why there is no need to keep up the pressure?

American politician related to this A. Gore's thoughts are of interest: «The Humanity was born with his own hands, and he went to the depths of the sea. We have brought many statistical data, formulas, images, documents and declarations to the world, and we are unable to master it. Instead of looking for new ways to understand and absorb the world we are developing, we are developing a new generation of heat».

You need to have a lot of knowledge, skills, and content to keep up-to-date information on your current job and to secure it as a free education. These processes can be spontaneously implemented and can be avoided.

In the online warfare, we have systematized knowledge production and strengthened our mentality. With the use of the industrial method, we are engaged in the production of modern knowledge and this knowledge is the driving force of our economy.

The knowledge and knowledge were inevitably valuable resources. But the spontaneousness of the intellectuals is a barrier to the abuse of those values. In the knowledge-based economy, it is necessary to use the best methods of organizing and managing knowledge.

According to P. Drucker, the productivity of education is the faction that defines its competitiveness. There is a great deal of productivity in countries, industries, and private organizations. Medium-sized fabric makes the product even more productive, although it is a pragmatic productivity (Drucker 2006: 280).

The global network of smartphones has come to an end. Everyone who needs the help has always had access to it. In one case, it is important to be aware of this problem, but there are problems with family medicine, family problems, and more serious crime-related crime scenarios. As the equality is constantly stagnant, the new ethic values of the person, as well as the change in the professional structure of the person, are at the expense of those who are in the commune. The gradual integration of the world into a virtual world has led to the fact that the real life is on the second place (Kara-Murza 2002: 832)

It is possible to say that the human get the information at three levels. The first is biological, that is genetics; the second – social environment; the third is a technique that has grown in the way of life, and its way of life and its commitment. The technologies that contribute to the elaboration and retention of information are the most commonly used in the life of the bullion, the cultural level of the population, and its importance. This means that the tendency of the part of the society to move quickens undoubtedly.

In the information era, primarily, the «audiovisual culture» was the basis of the media. Film, especially television, is a phenomenon called «screen culture». It is no coincidence that over the past decade, many people have been using the idea of television as a «teacher of life» (Abramov 2009: 16).

Creation of a troop contributes to the active search for non-traditional holders for the opportunity to feel, clarify, and effectively address issues of controlling the effects of globalization. Significant challenges include change of groundwater, the loss of traditional ethics, and the inefficiency of the civilian system. The downside of the globalization is its cutting edge and advanced communications technology. Terrorism, corruption, crime, epidemics, ethnic and racial discrimination remain unwarranted for residents of the globe.

The most important part of the research is intellectual innovation activities. This will make the autonomy of the learning process of each individual, owing to the free access to all forms of education (Drucker 2004: 272).

Civilian reformers have already been overwhelmed, and social issues are not crucial. Therefore, it is very important that you do not have to worry about the problem. If you have a request for a show business, sports, medical services, and so on, first of all, the country's issues must be up building. It is important for us to have a strong sense of responsibility and to persuade them to do so. Unfortunately, some of the country's most vulnerable people have been trying to ignore the idea of their readers. This was especially the case for the independence of the skin. Certainly, there is always a ghost of the ghazi. He did not give up his own trainees to his own peculiarities. It is a great blessing that the pursuit of sensationalism has led to a great deal of pain and anxiety. Otherwise, today, there is a lot of bad news. Explaining the story to the fullest extent is a task of the magazine.

Hence, despite the pressure on the media, it has been busy carrying out such activities, so that it

does not have control over. Television, radio, and magazines are vital things for the teenager, and he realizes that this is a very important thing to get information (Matalimova, 2006: 164).

There is no place in this matrix for an individual with a personal interest. Intellectuals and civilian structures can only win in a certain matter, if their attempts to change the situation, based on such concepts and practices as the «mass sphere», «open society», «publicity.» The political and economic infrastructure of the world information space has been formed. The strength of the system's efforts to change the root warfare is limited in certain places. In such places, initiatives that change will be subordinated to the unity algorithm (for example, the popularity of Russian discourse is considered only as a result of a successful PR-service, as seen in thematic web sites regarding the concept of «mass»).

In this regard, societies argue that another model of difference is needed. It should be an example of non-classical rationality based on social diversity.

The media has been a major contributor to a large group of tutors. This is an ideological, psychological, social, economic, and other active ingredient. The phenomenon of masculine culture, strengthening of psychotronics, is the only problem that arises based on communication. There was a new television set of TV shows.

Modern media culture is the intensity of a wave of frustration (primarily audiovisual: TV, cinema, computer graphics, Internet), which is a comprehension of the world of heredity with its social, well-being, psychological, artistic and intellectual refinements.

According to the above, we provide the following explanation: «Information culture is a combination of informative and communicative tools made during the whole cultural and historical development that takes a part in socialization of an individual and of a social mind» (Erzhanova: 2010: 257).

All types of media (audio, graphic, visual, audiovisual) incorporate a culture of self-promotion and promotion; media culture and more with the help of media outlet, to initiate, debug and «read» the media, and to reflect the level of the person's level. In addition, it is important to remember that the civilized culture – the process of civilization's evolution – is a profound and profound process.

The 21st century has been a great success, and this view has been proven in its own right today. Even though the country has not gone long enough, it is a good time to experience the displacement of the computer everywhere.

MediaText, as well as the whole system of bulk communication, has evolved into its evolutionary way. Culture of media can be divided into four stages, just as M. Masklun separates the history of the civilized civilization: 1) a typical era; 2) Millennium anniversary of the phonetic heritage; 3) «The Gutenberg Galaxy» – five hundred years of the writing technique; 4) «The Marconi Galaxy» is an electronic civilization. To this list can be added as a fifth point M. Gaelstein's «Internet Gallery».

One of the key features of the cartoon warrior as seen in the paper, CT has become a «network logic of the basic structure of the team» that organizes basic social services and processes (Castels 2000: 608).

The safer core of the process is the creation of new technologies. According to Claude, it is possible that access to a particular network, interacting with each other in networks, can be a source of power and conflict. The social twinning of the twentieth century have drawn the whole world and have fueled the new form of social structure, which is called «linear armor» or «linear structures» (Abishev, Hamidov, Capsenbaeva 2009: 470).

The networks have been expanded to include unstructured systems that have been able to connect to each other, without restrictions. The social networking infrastructure is accessible to innovation.. According to Claustels, the new economic formulas are based on the global network structure of capital, business, technological accessibility and knowledge acquired through these networks, at the present time forms the basis for productivity and competitiveness. Therefore, the network is a major source of the power and changes in the modern world.

The term «network» is often used to describe the infrastructure of the informational society – communication, multimedia technology, computers, the Internet. At the same time, the online network is still visible in social networks. Hierarchical structure of misbehavior in marketing, business management and marketing is a network structure. «Many scientists believe that network structures have a high degree of success in social and economic systems that have been promoted, especially in terms of solidarity. Direct marketing activities are carried out in line with the network guidelines. The effectiveness of networks is evident in the system of information and decision-making on the Internet, the right to a fair trial, and self-reliance and deployment. A network of education on the network is strengthening.» (Malkowskaya 2005: 272).

Conclusion

Information space is defined as the interaction of social, informational and social actors, and is a measure of their interaction and communication. The concept of «information space» includes the above-mentioned regional, functional and evolutionary approaches. The first way is to have a complete information metric with information space, and secondly, dynamic object-oriented, integrative, hierarchical and analytical information processing systems and accessibility to different users. In the third approach, the model of information space is a subject of interaction and information of subjects.

The purpose of using a systematic analysis in a particular problem is to analyze a lot of information about the system using the methodology and to increase the validity of a large number of possible solutions.

Әдебиеттер

- Абрамов В. Результаты исследования «Масс-медиа Казахстана: ключевые игроки, возможности, потребности и риски» – Алматы, 2009. – С.16.
- Абишев К.А., Хамидов А.А., Сарсенбаева З.Н. и др. Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы. – Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФИП МОН РК, 2009. – 470 с.
- Ержанова А.М. Массовые коммуникация и их влияние на глобальные трансформации культуры: дис... док. филос. наук.: 24.00.01. – Алматы, 2010 – 257 с.
- Вашекин Н. П. Информатизация общества как феномен культуры: информатика и культура. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 24-49.
- Вирильо П. Машина зрения / П.Вирильо. – СПб., 2004
- Данилова А.А. Манипулирование словом в средствах массовой информации. – М.: «Добросвет»: «Изд-во «КДУ», 2009. – С.117-127.
- Дзалошинский И. Информационное пространство России: политическая метафора или научное понятие // Право знать: история, теория, практика. 2001. №7 / 8. 56-57 бет.
- Друкер П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке. – М.: Вильямс, 2004.– 272
- Друкер П. Ф. О профессиональном менеджменте. – М. : Вильямс, 2006. – 320 с.

- Информационная пространство. ([http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?Rlt\(uwsg.outt:!vwuxywgtxyig\)](http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?Rlt(uwsg.outt:!vwuxywgtxyig)))
- Кастельс М. Могущество самобытности // Новая индустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 292-308.
- Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 832 с.
- Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
- Луман Н. Реальность масс-медиа / пер. с нем. А. Антоновского. – М.: Праксис, 2005. – Ч. 2. – С. 200.
- Масалимова А.Р. Культурная антропология. – Алматы, 2006. – С. 164.
- Мальковская И. А. Многоликий Янус открытого общества: опыт критического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. – М.: КомКнига, 2005. – 272 с.
- Масуда Й. Информационное общество как постиндустриальное общество. – М., 1997. – С. 118.
- Негодаев И.А. Путь к информационному обществу. – Р., 1999.
- Шадрин А. Е. Сетевая модель организации. Информационное общество. – 2000. – №2. – С. 86-88.

References

- Abishev K.A., Khamidov A.A., Capsenbayeva Z.N. and others. (2009) Vlast' kak cennost' i vlast' cennostej: metamorfozy svobody. [Power as the value and power of the values: the metamorphoses of freedom]. Almaty: Computer-Publishing Center of the Institute of Physics and Technology, MON, RK. 470 p.
- Abpamov V. (2009) Pezyl'taty issledovaniya «Mass-media Kazahctana: ključevye igpoki, vozmožnosti, potrebnosti i picki» [Results of observation «Mass media of Kazakhstan: key players, opportunities, and risks»]. Almaty. 16 p.
- Castel M. (1999) Mogushhestvo samobytnosti//Novaja indyctpal'naja volna na Zapade. Antologija. [Power of originality// New industrial wave on West. Anthology]. Pocket PC VL InoZemtseva. M.: Academia. 292-308 pp.
- Danilova A. A. (2009) Manipylovanie slovom v cpedctvah massovoj informacii. [Word manipulation in mass media]. M.: «Dobrosvet»: «Publishing house «KDU». 117-127 pp.
- Drucker P. F. (2006) O professional'nom menedzhmente. [Professional in management]. M.: Villaherms. 320 p.
- Drucker P.F. (2004) Zadachi menedzhmenta v XXI veke. [Management tasks in the XXI century]. M.: Williams. -272 p.
- Dzaloshinsky I. (2001) Informacionnoe prostranstvo Rossii: politicheskaja metafora ili nauchnoe ponjatie // Pravo znat': istorija, teorija, praktika. [Russia's information space: political metaphor or scientific concept // The right to know: history, theory, practice]. No. 7/8. -56-57 p.
- Epzhanova A.M. (2010) Massovye kommunikacija i ih vlijanie na global'nye tpancformacii kyl'ty: dic... dok. filoc. nayk.: 24.00.01. [Massive communication and their influence on global transport systems: the computer ... doc. filoc]. Nayk.: 24.00.01 Almamats. 257 p.
- Informacionnaja pronstranstvo. [Informational Prospect]. ([http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?Rlt\(uwsg.outt:!vwuxywgtxyig\)](http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?Rlt(uwsg.outt:!vwuxywgtxyig)))
- Kostels M. (2000) Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura. [Information era: economy, society and culture]. M.: GU VSHE. - 608 p.
- Luman N. (2005) Real'nost' mass-media / per. s nem. A. Antonovskogo. [The reality of mass media. Per. with him. A. Antonovskogo]. M.: Praxis. Part 2. 200 p.
- Masalimova A.R. (2006) Kyl'typnaja antpopologija. [Cultural anthropology]. Almaty. 164 p.
- Masuda J. (1997) Informacionnoe obshhestvo kak postindustrial'noe obshhestvo. [Information society as a postindustrial society]. M.. -118 p
- Melkovskaya I.(2005) Mnogolikij Janus otkrytogo obshhestva: opyt kriticheskogo osmyslenija likov obshhestva v jepohu globalizacii. [A.Much of Janus Open Society: A Critical Thinking of the Society in Globalization era]. M.: KomKiga. 272 p.
- Negodayev I.A. (1999) Put'k informacionnomu obshhestvu. [The way to information society]. R. 144 p.
- Shadrin A. E. (2000) Setevaja model' organizacii. Informacionnoe obshhestvo. Network organization model. Informational society.- №2.-86-88 p.
- Vashchekin N. P. (1990) Informatizacija obshhestva kak fenomen kul'tury: informatika i kul'tura. [The phenomenon of culture of informatization of society: informatics and culture]. Novosibirsk, Science. -24-49 pp.
- Virilo P. (2004) Mashina zrenija / P.Viril'o. [Vehicle Recognition, P. Virilla]. SPb
- Kara-Murza S.G. (2002) Manipuljacija soznaniem. [Understand the misunderstanding]. M.: EXMO-Press. 832 p.

Есім Ғ.¹, Байсарина Ж.С.²¹философия ғылымдарының докторы, академик, профессор, e-mail: garifollaesim@mail.ru²докторант, e-mail: zhazira_82@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

**АБАЙТАНУ МӘСЕЛЕСІ:
КЕЙБІР ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ**

Әлемдік мәдениеттер тоғысуы жаңа мағынаға ие болуда. Осы тұрғыда әрбір халық, һәм ұлт өзіндік құндылықтарын әлемдік қауымдастыққа ұсынуда. Қазіргі қазақ қоғамының да сол кеңістікке ұсынар дүниелері бар. Алдымен адамзатқа ой салған айтулы тұлғаларымызды айтамыз. Біз үшін, ғаламдық деңгейдегі тұлғалар қатарында көрсететін бірден-бір тұлға – Абай Құнанбайұлы. Абайдың терең мағыналы шығармашылық мұрасы көп қырлы қазақты дүние жүзіне танымал етті. Адамзаттық санаттағы ойшылды бүкіл әлемдік қауымдастыққа ортақ ізгілік дәнін себуші тұлға ретінде қабылдаймыз.

Бүгінгі күні оның мұрасы гуманитарлық білім бағытында жан-жақты зерттеліп жатыр. Абайдың адамгершілік құндылықтар туралы ілімін зерттеушілер қатары көбейсе де, әлі де ашылмаған қырлары бар. Соның ішінде батыс қоғамының Абайды, сол арқылы қазақ және түркі әлемін танудағы ой-пікірлері мен түсініктері өзекті мәселелердің қатарында.

Бұл мақалада хакім Абайдың батыс мәдениетіндегі орнын айшықтаған шетелдік ғалымдардың еңбектерін талдау арқылы белгілі ой-тұжырымдарды ұсыну қарастырылған.

Мақаланың мақсаты қазақ қоғамының ғаламдық кеңістіктегі тарихи орнын, Қазақстан мен Орталық Азияның сарқылмас құндылықтарын, оның әлемдік өркениетке ұсынар құндылықтарының ағылшын тілді мәдени кеңістікте қабылдануын түйіндеу.

Мақаланың нәтижесіне қол жеткізуде тарихи әдіс, танымдық, жүйелілік, сараптама әдістері қолданылды.

Қазақ мәдени көріністерінің жаңа мазмұнда заманауи ағымдағы әлемдік көшке ілесуі және онда өзіндік тұрақты орын алуы қазіргі ғылыми айналымда жан-жақты зерттелуде екендігі қорытындыланады.

Түйін сөздер: Абайтану, қазақ, ойшыл, ұлт, идея, мәдениет, құндылықтар, тоғысу, өркендеу.

Yessim G.¹, Baisarina Zh.S.²¹doctor of philosophical sciences, academician, professor, e-mail: garifollaesim@mail.ru²PhD student, e-mail: zhazira_82@mail.ru

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

Problems of Abai Studies in an International Context

In celebrating the harmony of world cultures, every nation or nationality is able to offer something of value to the world community. One of the great intellectual and cultural figures of modern Kazakh society is Abai Kunanbayuly. Abai's deep artistic heritage is well known at the international level, and we regard this humanist thinker as a contributor to the world cultural community.

Today, his legacy is being thoroughly studied in the direction of humanitarian sciences. Despite the number of researchers in the field of moral values and the study of the heritage of Abai, much remains to be explored. In particular is the question of Western society's reception of Abai, as well as the question of his recognition in the Turkic-Kazakh world in the field of moral values.

This article analyzes the works of western scientists who pointed to the role of Abai in Western culture.

The aim of the article is to summarize the historical place of the Kazakh society in the world space, the inexhaustible values of Kazakhstan and Central Asia, its recognition as the values of world civilization in the English-speaking cultural space.

In order to achieve the results, historical, cognitive, systematic, and analytical research methods were used in this article.

The conclusion of the article is that the modern Kazakh cultural heritage in its new content occupies a significant place in the modern world and is thoroughly studied in the Humanities.

Key words: Abai, Kazakh, thinker, nationality, idea, culture, values, harmony, prosperity.

Есім Ғ.¹, Байсарина Ж.С.²

¹доктор философских наук, академик, профессор, e-mail: garifollaesim@mail.ru

²докторант, e-mail: zhazira_82@mail.ru

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

Проблемы Абаведения в некоторых зарубежных исследованиях

Гармоничность мировых культур приобретает новый смысл. В этом контексте каждый народ, каждая нация предлагают свои ценности мировому сообществу. Современному казахскому обществу есть что представить миру. Прежде всего, мы говорим о тех, кто склонил человечество к мышлению. Для нас одним из таких светлых личностей мирового уровня является Абай Кунанбаев. Глубокое творческое наследие Абая сделало казахский народ известным во всем мире.

Сегодня его наследие тщательно изучается в направлении гуманитарного образования. Несмотря на число исследователей в области моральных ценностей и изучения наследия Абая, все еще существуют неисследованные грани. Мнение западного общества об Абая и признание тюркско-казахского мира посредством его трудов в области моральных ценностей является важным.

В данной статье рассматриваются определенные идеи зарубежных ученых, которые указывают на роль Абая в западной культуре.

Целью статьи является обобщение исторического места казахского общества в мировом пространстве, неисчерпаемых ценностей Казахстана и Центральной Азии и признание их в англоязычном культурном пространстве.

Для полноценного исследования были использованы исторические, когнитивные, систематические, аналитические методы.

Выводом статьи является то, что современное казахское культурное наследие в его новом содержании занимает значительное место в современном мире и всесторонне изучается в гуманитарной науке.

Ключевые слова: Абай, казах, мыслитель, национальность, идея, культура, ценности, гармония, процветание.

Кіріспе

Жаңа заманауи ғылым тұрғысында қазақ қоғамының рухани көшбасшы тұлғаларын, еліміздің мәдени құндылықтары дүниесіндегі және жасампаз тарихи болмысындағы айрықша құбылыстарды сыртқы әлемге таныту маңыздылығын тереңдету – өзекті мәселе. Қазақ тарихы мен мәдениетін, ағарту ісін зерттеу барысында Шоқан, Ыбырай, Абай сынды ұлт тұлғаларының еңбектері туралы сөз қозғамай кету мүмкін емес.

Ұлттық менталитетті жете танып білу үшін, біз осы тұлғалардың тарихи мұраларын уақыт пен кеңістіктегі ілімдердің жаңа сұранысына сай зерделеу үдерісін үнемі жаңғыртып отыруымыз керек. Шетелдерде біршама уақыт бұрын біздің тұлғаларымызға қатысты жарық көрген зерттеулердің өзін де қайта зерделеп, бүгінгі ой-ілімінің биік деңгейінде тұжырымдалған ұстанымдарымыз негізінде қайыра ұсынуымыз қажет.

Осы мақсатта шетелдік қазақтану – абайтану мәселесімен шұғылданған ғалымдардың біздің қоғамда көпшілікке белгісіз еңбектерін ғылыми тұрғыда талдаудан өткізуді жөн сана-

дык. Бірқатар шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектерінде тіл мен тарих ілімдері тұрғысында Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылық мұрасына зерттеулер жасалған. Міне, осы бағыттағы зерттеуіміздің өзегі де сол арнада болмақ. Біз үшін шетелдік әр ғалымның еңбегі құнды және тың ізденіс өрісі болмақ. Бірақ, ғылымда әр қилы қарама-қайшылықты пікірлер болатындықтан, шетел зерттеушілерінің көзқарастарының бәріне қосыла беру мүмкін емес екендігін де ескеруіміз керек.

Негізгі бөлім

Абай Құнанбайұлының өз заманында дүниежүзінің озық ойлы білім ғылымымен таныстығы және жекелеген өкілдерімен жүздесу, сұхбаттасу нәтижесі оның ғаламдық ой-тұжырымдарын түзуге ықпал еткені сөзсіз. Біз шетелдіктердің заңғар жазушы М. Әуезов шығармашылығы арқылы Абай тұлғасына және қазақ қоғамына деген зор ынтызарлық туындағанын жақсы білеміз. Сонымен қатар, Абайдың өз өмірі, ақындығы, ойшылдығы және парасаттылығы заманында-ақ батыстықтарға танымал болғандығын айтуымыз керек. Абайдың

ұлт болашағы үшін тіл мен өнер үйрену керек деген идеясы, бірқатар шетел зерттеулерінде кездеседі (Пит Роттиер, Иен Кэмпбелл, Стивэн Сэйбол, Чарльз Уэллер, т.б.). Олар Абайдың өлеңдерінің және қарасөздерінің терең мағынасын түсіне отырып, еңбектерінде өз аудармаларын да ұсынған.

Абайдың батыс әлемін танып-білуге деген ұмтылысы зор болды. Сол замандағы батыстың позитивті ғылыми жетістіктерімен танысуы және жекелеген өкілдерімен кездесуі оның көзі тірісінде орын алды. Қазақ-орыс мәдени байланысы, сол арқылы қазақ-батыс байланыстарының орнатылуына қазақ даласына жер аударылған орыс, поляк өкілдері Адольф Янушкевич, Северин Гросс, Е. Михаэлис, Н. Долгополов және тағы басқа да ұлт зиялыларының ықпалы тиді. Абайдың алғашқы биографы һәм інісі Ысқақтың талантты ұлы Кәкітайдың айтқаны: «Абай айдауда жүрген ғалым Михаэлисті, сол арқылы «қырғыздардың дәстүрлі құқығын зерттеуге» материал жинастырып жүрген Гроссты кездестіргенде белгісіз болып қала берер еді. Оны білім жолына бағыттаған ең басты кеңесшілері дәл осы екеуі еді (Құнанбаев 1909:109).

XIX ғасырдың 40-жылдарында қазақ даласында болған поляк ұлтының өкілі, саяси айдаудағы Адольф Янушкевичтің күнделік-жазбалары бар. Оның Абайдың әкесі Құнанбай Өскенбайұлымен кездескені тарихи жайт (Янушкевич:177). Адольф Янушкевич болыстық қызметтегі Құнанбайдың сол заманғы қазақ қоғамының жөн-жосығы туралы мәліметтерін батыс еуропаға алғашқылардың бірі болып жеткізген. Сол заманда қазақ еліне түрлі себептермен келген поляк халқының жекелеген өкілдері дала тарихында айшықты орын алды.

Қазақ жерінде саяси айдауда болған поляк Северин Гросс пен Абайдың таныстығы (1884 ж.) шетел мәдениетіндегі абайтануға XIX ғасырдың өзінде-ақ жол ашты. Олай дейтініміз, Северин Гросс қазақтың дәстүрлі құқығын зерттеумен айналысып, Абайдың көмегіне жүгінсе, Гросс хакім Абай үшін батыс мәдениеті мен ілімін зерттеуге із салды.

Сібірдің белгісіз аймақтарымен танысу идеясы мен жер аудару жүйесімен жете танысуды 1879 жылдан бастап мақсат тұтқан америкалық журналист, саяхаттаушы, жазушы Джордж Кеннан Семей кітапханасы, оның сол өлкедегі маңыздылығы және саяси жер аударылғандар үшін құнды орын екендігін ұғынған. Ұлы Дала ойшылы Абайдың кітапханадағы

еуропалық ілімдер жөніндегі еңбектерді оқып және тереңнен ой қорытқаны туралы ақпарат алып, таңырқағанын «Сібір және жер аудару жүйесі» монографиясында баяндаған. Оның тарихи дәйегі – Джордж Кеннанның еңбегі (Kennan, 1891:184). Джордж Кеннанның еңбегі сыртқы әлемдік кеңістікке Абайды алғаш рет таныстырған туынды. Сонымен қатар, бұл зерттеу Абай Құнанбайұлы жөнінде шетелдік мәдениетке деңдеп енгізуге ықпал еткен бірден-бір байланыстырушы құрал болды. Бұл еңбек заманында ағылшын тілінен өзге де француз, орыс тілдеріне аударылып, кеңінен таралды.

Ендігі кезектегі мәселемізді XX ғасырдың екінші жартысындағы шетелдік ғалымдардың Абай жөніндегі зерттеулерін қарастыруға ойыстырамыз.

Нәтижелері мен талдануы

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Абай Құнанбайұлы батыстың білімі мен әдебиетін қазақ халқына жеткізуі, сондай-ақ қазақ халқын батыс мәдениетінің басқа да аспектілерімен таныстыру арқылы қазақ қоғамына жаңа ағыс әкелді. Жастайынан шығыс әдебиеті мен тіл үйренуге құштар болған Абай, орыс және батыс классиктерінің үздік шығармаларымен жете танысып, бірқатар шығармаларды қазақ тіліне еркін аударуға бет алып, жеке туындыларын жазды. Бұл жайында белгілі америкалық профессор Томас Уиннер 1958 жылы алғаш басылым көрген «Орыс Орталық Азия қазақтарының ауызша шығармашылығы мен әдебиеті» (қайта басылымы 1980 жылы шыққан) зерттеу еңбегінде кеңінен айта отырып, былай жазды: «Абай өз туындыларын жазуға деген терең шабытты қазақ мәдениеті, ислам мәдениеті және батыс мәдениетінің қайнар көздерінен, сол арқылы өз жазбаларында осы үш дәстүрді байланыстырғысы келді» (Winner, 1958:112).

Автордың айтуынша Абай қазақ қоғамының кемшіліктерінің көзі болған мәселелерді алға тарта отырып, сынға толы шығармаларын өз ұлтының өркендеуіне үлкен сеніммен ұсынды деген тұжырымға келген. Томас Уиннердің ойынша: «Абай сол дәуірдің ең шыншыл Батысшыл көзқарастағы тұлғасы», себебі «сол кездегі Ресей мұсылмандары пан-исламдық және пан-түркілік қарым-қатынасты насихаттаған болатын» деп өз көзқарасын береді. Абайдың шығармаларынан қазақ халқының барлық ерекшеліктерімен қоса, ағы мен қарасын, тіпті әлемдік прозадан бастап

лирикалық шығармаларында әділетсіздік пен қайғының айтылмай қалмағандығын аңғарған америкалық автор батыс қоғамы атынан, Абайды «бірден ағартушы, гуманист, философиялық интернационалист, сонымен қатар ақын, жазушы, әрі аудармашы» деп бағалайтындықтарын айтқан (Winner, 1958a:110).

Автор тұжырымын одан әрі былай деп түйіндейді: Абайдың ой пікіріне ислам мәдениетінен гөрі, ең басты әсер еткен өзінің мәдени мұрасы мен орыс және батыс ағарту ісі. Ол өзінің мәдени мұрасын бағалай отырып, оның жоғалып кеткенін қаламады. Батыс ойларын өз мәдениетінің дәстүрлеріне енуін армандаған ол, шын мәнінде реформатор болды. Америкалық әдебиетші ғалым Томас Уиннер Абай барлық ресейлік репрессивтік саясаттар мен биліктегі ресейліктердің өз халқының саяси және мәдени тәуелсіздігінен айыруға апаратын әрекеттерін де сынға алғанын баса айтқан (Winner, 1958b:113).

Томас Уиннердің болжауынша: «Абай өзінің қапалылығына қарамастан, өз мұратына жету үшін күресті. Оның Қазақстан мәдениетінің дамуына қосқан еңбегінің маңыздылығын асыра бағалау екіталай. Араб және парсы діни сипаттарымен орын алған, көпшілікке түсініксіз болған қазақ әдебиетінің негізін ең алғаш қалаған дәл осы Абай еді. Жаңаша, кейде революциялық идеяларды түсінікті тілде еркін жеткізетін жазба әдебиетін ұсынды. Көптеген формалды инновациялар мен өз философиялық жазбаларында прозаның кеңінен қолданылуын енгізді. Бүгінде Абай өткен ғасырдың ең маңызды қазақ жазушысы, Ресейде Пушкинді мойындаған сияқты, Қазақстанда Абай да дәл солай бағалануы мүмкін». Қазақ әдебиетінің классика санатына жататын оның еңбектері орыс және өзге де КСРО тілдеріне аударылуы оның есімін кеш танытты (Winner, 1958c:113). Томас Уиннердің бұл болжауы Қазақ Елі тәуелсіздікке ие болғаннан кейін шындыққа айналды.

Прагадағы белгілі шығыстану институтының профессоры Людек Гржебичек Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын сын және талдау-түсіндіру тұрғысынан бірнеше зерттеу мақалаларын жариялаған. Чех ғалымы Людек Гржебичек ақын шығармаларының лексикалық тіл байлығын жаңа математикалық әдіс арқылы зерттеген. Әсіресе, 1964 жылы Прага қаласында шығып тұрған «Archiv orientální» журналында жарық көрген «Абай поэзиясындағы ұйқастық гармониясының эстетикалық функциясы» атты мақаласының орны ерекше. Зерттеуші ақынның 1954 жылы басылымға шыққан «Абай Құнанбаев

шығармаларының толық жинағының» 1, 2 томдарынан 30 өлеңін таңдай отырып, фонетикалық (дыбысталу ерекшеліктерінің қайталану жиілігіне) аспектілеріне қатысты математикалық талдау жасаған. Әсіресе, ақын өлеңдеріндегі дыбыстық үйлесімділіктің эстетикалық жақтарына зор мән берген (Hřebíček, 1964:100-103).

Ғалымның 1965 жылы «Euphony in Abay Kunanbaev's poetry» мақаласы ақын өлеңдеріндегі эвфонияны анықтауға бағытталса (Hřebíček, 1965), ал 1966 жылы жарыққа шыққан «Metrics of Abay Kunanbayev's poetry» мақаласында Абайдың өз өлеңдері мен орыс классиктері шығармаларынан аударған өлеңдер арасындағы айырмашылықты қазақ өлеңінің ішкі сегментін анықтайтын өлшем тұрғысында зерделеп, қосымша мәліметтер ұсынуды көздеген (Hřebíček, 1966:9-12). Шығыстанушы ғалым Людек Гржебичек зерттеу-мақалалары Абай өлеңдерінің бар құбылыстарын ашудың сол замандағы тың ізденісті бағыттарын айқындап берді. Оның мақалаларын Қазақ әлемін Абай Құнанбайұлы шығармалары арқылы этнолингвистикалық мәдени кеңістікке жетелеген зерттеулер деп бағалаймыз.

Еліміздің тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік қауымдастыққа енуі, өзіндік даму жолына түсуі мәдени өмірімізге зор жаңалықтар мен серпілістер әкелгені сөзсіз. ЮНЕСКО тарапынан Абайдың 150 жылдық мерей тойының аталып өтуі абайтануға жаңа сипат пен мазмұн берді. Әлем Абайды оқып, зерттей бастады, аудармалар жасалынды, бірқатар ғылыми еңбектер жарияланды. Мәселен, 1997 жылы «Books abroad» журналының «Қазіргі әлем әдебиеті» бөлімінде әлем алыптарына арналған «Asia & The Pacific» мақаласында Абай «Ұлттық мәдени санаға негізделген әлеуметтік реформалар мен интеллектуалды азаттық әрекеттердің белсенді қатысушысы» ретінде таныстырылады. (Halman, 1997:231). Мақала авторы түрік ақыны, белгілі аудармашы және мәдени тарихшысы Талал Саит Халман Абайдың ағартушылығы жайында, әсіресе «*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ, барды ертегіні термек үшін*» деген өлең жолдарының тектен текке айтылмағанын айта келе, ақынның жарқын болашаққа, білімге шақырғандығын ерекше бағамдайды.

Америкалық тарихшы Стивэн Сэйбол 1998 жылы «Оян, Қазақ!»: 1868-1920 жж. Орталық Азиядағы Ресей колонизациясы және қазақ ұлттық дүниетанымының генезисі» тақырыбында диссертациялық зерттеу жазған ғалым. Стивэн Сэйбол диссертациясында Абай

Құнанбайұлының қазақ халқын білім мен сауаттылыққа шақырғандығы жайында айтылған. Ғалымның ақынның шығармаларына қатысты пайымдауларының мазмұны тарихи ойларға жетелейді: «Абайдың әлеуметтік ой-пікірлерінің ең терең кезеңі – заманауи дәуір. Сондықтан әрбір адам Абайдың мұрасын оқуы керек. Осы тұрғыдан алғанда, дала палсапашысының (Есім:2019) жаны мен оның мазасыздығын ұлтқа қарсы емес, керісінше өзін-өзі жетілдіру тәсілі деп түсінгендігі жасырын емес». (Sabol, 1998; Sabol, 2003:54).

Америкалық ғалым: «Көптеген шетел ғалымдары Абайдың шығармалары қазақ халқының сана сезімін, оқу мен білімге құштарлықтарын оятуға бағытталған әлеуметтік және саяси көзқарастардың алғашқы қадамы» деп санайды. Оны Шоқан Уәлиханов және Ыбырай Алтынсаринмен қатар атап, ғасырдағы қазақ интеллигенциясының алғашқы қазақ демократ ағартушыларының бірегейі және негізгі өзегі деп түйіндеген. (Sabol:2001, Winner 1958d:113).

Стивэн Сэйболдың: «XIX ғасырдың қазақ белсенділеріне туындылары мен жазбалары арқылы терең ықпалын тигізген Абайдың өмірі фильм, опера, романдарда, соның ішіндегі ең үздігі «Абай жолы» романы арқылы жетті» деген пікірі мәдени айшықтар арқылы тұлғатану үдерісі ең танымды жол екенін тағы бір мәрте бізге аңғартады (Sabol, 2002:411). Нәтижесінде, заңғар жазушы Мұхтар Әуезовтің Абай жолы романы дүниежүзінде өз оқырмандарын тауып, тіл сыншылары мен шетел қоғамында оң бағасын алып, Абайдың, сол арқылы күллі қазақ халқы мәдениетін шетке танытты деген автордың пікіріне толықтай қосыламыз (Sabol, 2002a:411).

«Қазақтар» атты монографияның авторы, америкалық тарихшы-ғалым Марта Олкотт қазақ интеллигенциясының алғашқы буындары Шоқан, Ыбырай, Абай туралы былай дейді: «Олар батыс әдебиетінің әсері етуі сияқты Ресей либералды жер аударылушыларының да ықпалы тиген, көшбасшы «зайырлы элиталары» деп қарастырды (Olcott, 1987: 104).

Америкалық тарихшы Пит Роттиер «Қазақ ұлтының қалыптасуы: 1905-1920 жж. Ресей империясына қабылдану үшін интеллигенция ізденісі» тақырыбындағы ғылыми диссертациясын 2005 жылы жазған. Диссертация мазмұнында 20 ғасырдың басындағы қазақ ұлтының дамуы, Ресей колониялық саясатының қазақ қоғамына әсер етуі, ұлттық бірегейлігінің дамуы баяндалған. Оның еңбегі қазақ интелли-

генциясы жазбалары және архивтік материалдар негізінде жазылған еңбек.

Абайдың қазақ мәдениетіне ықпалы мен қосқан үлесі турасында Пит Роттиер былайша тұжырымдайды: «Қазақ жазба әдебиетінің басып шығарылуы тілді стандарттауға септігін тигізсе, Абайдың қоғам туралы пікірлері ұлттық идеяны қолдайтын қоғамдастықты құруға көмектесті». Автордың пікірінше: «Абай өз халқын алға ұмтылуға ұлтшылдық негізінде шақырған жоқ. Керісінше, Абай қазақ қоғамының құлдырап кеткенін түсіндірумен қатар, сол аймақтағы ресейлік мәдениет аясында тұрақсыз және регрессивті көрінетін өз қоғамын ашық сынады» (Rottier, 2005:102).

Пит Роттиердің «Оның (Абайдың. – автор) Семей қаласында тұруды таңдауы орыс мәдениеті ілгері дамыған қала, өзін жайлы сезінгендігінен. Бұған қарамастан, қазақ әдебиетін қалыптастыру жетістігі тілді стандарттауға септігін тигізсе, оның қоғам туралы жазбалары ақынның ойындағы қоғамды құрастыруға, біріккен қазақ ұлтын қалыптастыруға көмектесті» деген пікірі Абай заманындағы мәдениеттер тоғысының белгілі бір нәтижелерін және қоғамдық сұраныстарға сай жауаптардың қазақ қоғамында бар екендігін айқындайды. Бұл бір көзқарасты қолдаған қазақ интеллигенциясының алғашқы буыны еді. Үшеуі (Шоқан, Ыбырай, Абай) де әлеуметтік дамуға және де қоғамның даму сатылары әр деңгейде екендігін түсінді. Олар Ресей қоғамымен салыстырғанда өз қоғамының әлдеқайда кейін қалып жатқанын көре білді. Ілгері даму жолына қалай бастау керектігін болжай алды. Үшеуі де қазақ халқын алға ұмтылдыру үшін шешуші реформалардың бар екендігімен келісті деген пікірлері түйіндейді (Rottier, 2005:107).

Майкл Руландтың 1920-1936 жылдар аралығындағы қазақ ұлтының қалыптасуы ұлттық идеяның қоғамдық мәдениетте өркендеуі мәселесіне арналған тарихи зерттеуі маңызды еңбек болып табылады. Оның 2005 жылы жазылған диссертациялық зерттеу тақырыбы: «1920-1936 жылдардағы музыка және қазақ халқының қалыптасуы». Зерттеуші дискурс өзегіне музыканы басшылыққа ала отырып, еуропалық орталықтандырылған халықтар моделіне балама ұсына отырып, ұлтшылдықты кеңінен зерттеуге жаңа әдістерді ұсынады. Майкл Руланд өз еңбегінде: «Әлсіздіктен көз ашқанда, Абай қазақтың ресей мәдениеті жүйесінің шеңберінде ілгері жылжып, бейімделе алатынына сенді. Өз тарапынан, Абай қазақ

қоғамын дәстүрлі қазақ әдебиетімен және қазіргі орыс әдебиетімен таныстыра отырып, қазақ әдебиетін толықтай өзгертті» деп жазған. Мәдени тоғысу дәстүрі бар жерде қоғамның өркендеу үдерісі басымырақ дамиды деген тұжырымды аңғартады. Бүгінгі әлемдік мәдениеттердің кең мағынадағы тоғысу факторлары да бізге осыны байқатуда (Rouland, 2005:89).

Америкалық тарихшы Иен Кэмпбел «1845-1917 жылдардағы қазақ даласындағы білім мен билік» тақырыбында эмпирикалық және эпистемологиялық зерттеу әдістеріне сүйене отырып докторлық диссертациясын жазған. Тарихшының зерттеуінде отаршылдық қыспағына түскен ұлттық аймақтардағы қоғамды дәуірлету идеясына қарата айтқан кесек ойлар бар. Мәселен, Иен Кэмпбел ғылыми еңбегінде: «Абай бірлікке шақыру жолында ұлтшылдыққа емес, тар мағынасында алсақ, қазақ даласын автономды саяси басқару жолында Ресей Империясының қолдауымен қазақ өмірінің қайта жаңғыруына себепші болды. Сол заманда консервативті бюрократтардың қыспағында қайғыда жүрген Абай Семей қаласындағы ресей мәдениетінің өзге де қыры болып табылатын, оның ең жақын ортасы жер аударылғандар мен либералдарды кездестірді. Абай колонизаторлармен одақтастықта болу қайта жаңғыруға әкелетін, қазақ халқы мен мәдениетін қорғау, синтездеу және бағалаудағы ең дұрыс жолы деп қарастырды» делінген пікірінен аталған жайтты анық байқаймыз (Campbell, 2011:281). Түптеп келгенде, отаршыл елдің биліктен алшақ, бірақ қоғамға елеулі ықпал жасайтын күштерін қазақ қоғамының Абай сынды тұлғалары ұлтының мүддесіне орайлата қолдану идеясын жүзеге асыруға зор ұмтылыс жасағанын Иен Кэмпбел дәл басқан.

Жоғарыда еңбектері талданған ғалымдардың ізденістері бірнеше жайтты аңғартады. Алдымен ағылшын тілді кеңістікте Абай арқылы бүкіл қазақтың болмыс-құбылысын бар қырынан тануға, екіншіден, саяси отарланған қазақ сияқты ұлттың одан шығу қам-қаракетін жасаған тұлғаларының іс-әрекеттерінің өрістерін зерделеуге, үшіншіден арғы тарихынан үздіксіз жалғасқан бай мәдени дәстүрі бар халықтың әдеби феномен һәм этностық құдіретін танып-білуге деген ұмтылыстың зор болғандығына көз жеткіземіз. Аса маңыз беріп, Шоқан, Ыбырай, Абай шығармаларындағы ұлттық көзқарастың дамуы екінші буынға (*алашордашыларға – автор*) ұлт болуға шақыруға, қазақ қоғамын

қайта қалыптастыру мен ұлттық бірегейлікті сақтаудың заңдылықтарына жол сілтеді деген тұжырымды шетелдік ғалымдар бірауыздан дәйекті түрде құптаған.

Батыс мәдениетінде Абай Құнанбайұлының қазақ әдебиетінің іргетасын қалаушысы, ағартушы, ақын ретінде танылуы ең алдымен абайтанушы ғалым-жазушы Мұхтар Әуезовтің баспасөз арқылы насихаттауының бірден бір жемісі. Олай дейтініміз, жазушы ғалым сол заманның идеологиялық құрсауына қарамастан, қазақ елінің болашағы үшін талай ғылыми еңбектерді ағылшын тіліне аудартып, беделді басылымдарда жарыққа шығартып, ұлт әдебиеті мен мәдениеті тарихын сыртқы елдерге таныстыру мақсатында бағалы еңбектер қалдырып кетті.

Қазақ фольклорының үздік дәстүріне толы халықтың қаһармандық бейнесін, поэтикалық өткір тілін көрсететін «Абай жолы» романы 1942 жылдан 1975 жылдар аралығында араб, орыс, неміс, француз, ағылшын және өзге де тілдерге аударылғандығы мәлім. Кемеңгер Мұхтар Әуезов «Абай жолы» еңбегінің алғашқы екі томының *Бірінші Петр, Емельян Пугачев, Степан Разин* сынды Советтік тарихи романдарынан айырмашылығы мен ерекшелігін ағылшын тілінде: «The hero of my novel is a poet, an artist, and though he never actively leaded a mass movement, all his writings were devoted to the people and expressed his sympathy with their struggle» (*«Әр елдің өз қаһарманы бар. Аталмыш романдар білекті батыр, атақты қолбасшыларды бейнелейді. Ал менің романымның қаһарманы ешқашан жаппай қозғалысты басқармаған, халыққа арнаған туындыларымен күреске шыққан ақын, әрі мәдени қайраткер Абай» – авторлық аударма*) батыстың назарына ұсынған (Auezov, 1952:148-153).

Еуропалық баспада қазақ әдеби шығармаларының өзге тілде жарыққа шығып, сол арқылы оларды қазақ халқының ой-түсінігімен таныстыруда қазақ ғалымдарының еңбегі зор. Солардың алдыңғы қатарында М. Әуезовтен кейін айтар зерттеуші – Ш.Қ. Сатпаева. Ш.Қ. Сатпаеваның қазақ-еуропалық әдеби байланыстар мен сыни көзқарастар жайында ғылыми тұжырымдарды, қазақ-еуропалық әдеби байланыстар тарихын зерделеген монографиясы бар (Сатпаева, 1972; 2007).

Абайтану мәселесі тұрғысында ғалымның: «Широкий резонанс вызвал на Западе крупное прозаическое произведение «Абай» и «Путь

Абая». Немало волнующих строк посвятили этим произведениям прогрессивные зарубежные писатели и читатели. Из отзывов о произведениях мы видим, как рос интерес к ней у иностранных читателей, как ее освещала зарубежная печать, как ее стали воспринимать на западе явлением национальным, самобытным, утверждающим расцвет многонациональной советской литературы» – деген ой толғауы көп дүниені аңғартады (Сатпаева, 1972:241).

Кеңестік дәуірдің өзінде көптеген шетелдік ғалымдар мен жазушылар қазақ әдебиеті мен мәдениетін ерекше құбылыс ретінде қарастырды, оны мұқият зерттеу жұмыстарымен жалғастырды және ең үздік үлгілерін өз тілдеріне аударды. Бұл үрдіс Қазақстан тәуелсіз ел болғаннан кейін жаңа сипатта өрістеуде.

Қорытынды

Мәдениет рухани құндылықтар жүйесін, қоғамдық сананың, ұлттың даралық болмысын көрсететін ерекше құбылыс деп қарастырамыз. Қазіргі уақытта қазақ халқының рухани мұрасы мен ұлттық құндылықтар жүйесінің мәдени тоғысулар арқылы тысқары әлемге танымал болып жатқаны баршаға айқын жайт.

Әлемдік мәдени кеңістікке енудің бірден-бір жолы қазақты алға жетелеген тұлғаларының жасампаздық-қайраткерлік және шығармашылық жетістіктерінің шетелге танылуы деп қарастыратын болсақ, онда Абайдың қазақ болмысының күрделі жағдайын толғаған терең ойлары және қазақ қоғамын өрлету идеясы заманынан бастап-ақ өте өзекті болғаны ақиқат дүние. М.О. Әуезовтің ұлт алдындағы кемеңгерлік қызметінің мәртебесін осыдан-ақ түсінуге болады. Абай арқылы қазақты өркендету идеясы жазушының өмірлік ұстанымы болғанына көз жеткіземіз.

Ал, өз кезегінде қазақты сырттан танып білуге ұмтылыстың туындауы қазақ қоғамының ғаламдық кеңістіктегі тарихи орнының ықпал еткені сөзсіз. Олай болса, шетелдік ғалымдардың ойшыл Абай туындыларына назар аударуы да заңды құбылыс. Қазақстан мен Орталық Азияның сарқылмас құндылықтары, оның әлемдік өркениетке берген және берер дүниесінің таусылмас қайнар көзі деп қабылдауы ағылшын тілді мәдени кеңістіктің түйінді тұжырымы. Бұл контексттегі мәдени көріністер ұлттың сақталуына, оның жаңа мазмұнда заманауи ағымдағы әлемдік көшке ілесуіне және онда өзіндік тұрақты орын алуына ықпал етеді.

Әдебиеттер

- Auezov M. (1952) Soviet Literature. Vol.12. Nos 7-12. pp148-149.
- Есім Ф. (2019) Палсара Ренессансы // Егемен Қазақстан. №25, 07.02, 8б.
- George Kennan (1891) Siberia and the exile system. Vol. 1, New York. The Century CO. 409 p.
- Ian Wylie Campbell (2011) Knowledge and Power on the Kazakh steppe, 1845-1917. A dissertation in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD (History) in the university of Michigan. 471p.
- Кунанбаев К. (1909) Собрание сочинений Абая. – СПб., 109 с.
- Luděk Hřebíček (1964) «Aesthetic function of vocal harmony in the poetry of Abay Kunanbayef». – Praha: Czechoslovak Academy of Sciences, Archiv orientální 32, January 1, pp.100-103
- Luděk Hřebíček (1965) Euphony in Abay Kunanbaev's poetry. Jerusalem: Israel Oriental Society.
- Luděk Hřebíček (1966) Metrics of Abay Kunanbayef's poetry. pp. 9-12.
- Martha Olcott (1987) The Kazakhs. Second edition. Stanford, California: «Hoover University Press». – 383 p.
- Michael R. Rouland, B.A. Music and the making of Kazakh nation, 1920-1936. Washington Dc, 2005. A thesis for the degree of PhD (History) in Georgetown university. Volume one of two. 501p.
- Pete Rottier (2005) Creating the Kazakh nation: The intelligentsia's Quest for acceptance in the Russian Empire, 1905-1920. A dissertation in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD (History) at the University of Wisconsin. 370p.
- Сатпаева Ш.К. (1958) Казахско-европейские литературные связи XIX и первой половины XX вв. – Алма-Ата: «Наука». – 279 с.
- Сатпаева Ш.К. (2007) Казахско-европейские литературные связи XIX и первой половины XX вв. Т.2. – Астана: «Елорда». – 360 с.
- Steven O. Sabol (1998) «Awake Kazakh!»: Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness 1868-1920. A dissertation presented in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD in the college of Arts and Sciences Georgia State University. 470p.
- Steven O. Sabol (2001) «Who is to Blame? The Kazak intelligentsia's Search to Awaken the Kazak Nation: From Abai to Dulatov,» unpublished essay read at the Association for the Study of Nationalities 2001 annual convention, Columbia University, New York.
- Steven O. Sabol (2002) Kunanbaev Abai. Encyclopedia of modern Asia. Vol. 3. 411p.

Steven O. Sabol (2003) *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*. 370 p.

Talat Sait Halman (1997) *Books abroad*. Vol.71. Issue 1. 231p.

Thomas G. Winner (1958) *The oral art and literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham, NC. Duke university press. 269 p.

Янушкевич А (1966) *Дневники и письма из путешествия по казахским степям / Перевод с польского и предисловие Ф. Стекловой*. – Алма-Ата: «Казахстан». – 267 б.

References

Auezov M (1952) *Soviet Literature*. Vol.12. Nos.7-12. pp148-149

Yessim G (2019) *Palsapa Renessansy [Renaissance of Palsapa]*. Egemen Kazakhstan. no 25, February 7, 8p.

George Kennan (1891) *Siberia and the exile system*. Vol.1, New York. The Century CO. 409p.

Ian Wylie Campbell (2011) *Knowledge and Power on the Kazakh steppe, 1845-1917*. A dissertation in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD (History) in the university of Michigan. 471p.

Kunanbayev K (1909) *Sobraniye sochineniy Abaya [Collected edition of Abai]*. SPb., 109p.

Luděk Hřebíček (1964) «*Aesthetic function of vocal harmony in the poetry of Abay Kunanbayev*». Praha: Czechoslovak Academy of Sciences, Archiv orientální 32, January 1, pp.100-103

Luděk Hřebíček (1965) *Euphony in Abay Kunanbaev's poetry*. Jerusalem: Israel Oriental Society.

Luděk Hřebíček (1966) *Metrics of Abay Kunanbayev's poetry*. pp. 9-12.

Martha Olcott (1987) *The Kazakhs*. Second edition. Stanford, California: «Hoover University Press». 383p.

Michael R. Rouland, B.A. *Music and the making of Kazakh nation, 1920-1936*. Washington Dc, 2005. A thesis for the degree of PhD (History) in Georgetown university. Volume one of two. 501p.

Pete Rottier (2005) *Creating the Kazakh nation: The intelligentsia's Quest for acceptance in the Russian Empire, 1905-1920*. A dissertation in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD (History) at the University of Wisconsin. 370p.

Satpaeva Sh.K (1958) *Kazaksko-evropeiskie literaturnye svyazi XIX i pervoi poloviny XX vv [Kazakh-european connections of literature in XIX and first half-century of XXth centuries]*. Alma-ata: «Nauka». 279p.

Satpaeva Sh.K (2007) *Kazaksko-evropeiskie literaturnye svyazi XIX i pervoi poloviny XX vv [Kazakh-european connections of literature in XIX and first half-century of XXth centuries]*. Vol.2. Astana: «Elorda». 360p.

Steven O. Sabol (1998) «*Awake Kazakh!*»: *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness 1868-1920*. A dissertation presented in partial fulfillment for the requirements for the degree of PhD in the college of Arts and Sciences Georgia State University. 470p.

Steven O. Sabol (2001) «*Who is to Blame? The Kazak intelligentsia's Search to Awaken the Kazak Nation: From Abai to Dulatov*», unpublished essay read at the Association for the Study of Nationalities 2001 annual convention, Columbia University, New York.

Steven O. Sabol (2002) *Kunanbaev Abai*. Encyclopedia of modern Asia. Vol. 3. 411p.

Steven O. Sabol (2003) *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*. 370p.

Talat Sait Halman (1997) *Books abroad*. Vol.71.Issue 1. 231p.

Thomas G. Winner (1958) *The oral art and literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham, NC. Duke university press. 269p.

Yanushkevich A (1966) *Dnevnik i pisma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam [Diaries and letters from a trip to the Kazakh steppes]*. Translation from Polish and foreword by F. Steklova. Alma-ata: «Kazakhstan». 267p.

**Мун Г.А.¹, Масалимова А.Р.², Сулейменова К.И.³,
Тасбулатова З.С.⁴, Витулёва Е.С.⁵, Сулейменов И.Э.⁶**

¹профессор, д.х.н., e-mail: mungrig@yandex.kz

²профессор, д.ф.н., e-mail: jameliya0905@gmail.com

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³ассоц. профессор, Бирмингемский университет, Великобритания, г. Бирмингем,

e-mail: k.suleymenova@bham.ac.uk

⁴докторант PhD, e-mail: z.tasbulatova@gmail.com

⁵докторант PhD, e-mail: lizavita@list.ru

⁶профессор, д.х.н., к.ф.-м.н., e-mail: esenych@ya.ru

Алматинский университет энергетики и связи, Казахстан, г. Алматы

**ПРИНЦИПЫ ФОН ГУМБОЛЬДА И
РЕАЛИИ ПОСТСОВЕТСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ**

В статье предполагается, что неудовлетворительное положение дел в постсоветском высшем образовании во многом связано с тем, что фундаментальные принципы фон Гумбольдта, обеспечившие становление классического университетского образования в конце XIX века, в современных условиях уже не реализуются. В первую очередь, это связано с тем, что высшее образование приобрело массовый характер, в силу чего об академических свободах и сопряжении собственно образования с занятиями наукой в стенах подавляющего большинства постсоветских университетов можно говорить только формально. За истекшие 150 лет нагрузка профессоров в среднем увеличилась с 4 до 30 и более часов в неделю, что исключает предпосылки для реализации академических свобод на практике. Данный факт является одним из проявлений системного кризиса высшей школы индустриальной эпохи и отражает существенные трудности, связанные с переходом к постиндустриальному университету. Показано, что для преодоления сложившихся негативных трендов, в первую очередь, требуется формирование адекватных представлений об экономике постиндустриальной высшей школы, а также системное противодействие болезням переходного периода, к которым относится расцвет псевдонауки (особенно в областях, связанных с телекоммуникационными технологиями), а также коррупционным проявлениям, питательной средой для которых является псевдонаука.

Ключевые слова: псевдонаука, принципы Гумбольдта, университетское образование, телекоммуникационные технологии, учебная нагрузка, постиндустриальная высшая школа.

Mun G.A.¹, Masalimova A.R.², Suleymenova K.I.³,
Tasbulatova Z.S.⁴, Vitulyova E.S.⁵, Suleimenov E.I.⁶

¹Professor, doctor of chemistry, e-mail: mungrig@yandex.kz

²Professor, doctor of philosophy, e-mail: jameliya0905@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

³PhD, Professor University of Birmingham, UK, e-mail: k.suleymenova@bham.ac.uk

⁴PhD Student of Almaty University of Power Engineering and Telecommunications,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: z.tasbulatova@gmail.com

⁵PhD Student of Almaty University of Power Engineering and Telecommunications,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: lizavita@list.ru

⁶PhD of physics, doctor of chemistry, Almaty University of Power Engineering and
Telecommunications, Kazakhstan, Almaty, e-mail: esenych@ya.ru
Almaty University of Power Engineering and Telecommunications, Kazakhstan, Almaty

von Humboldt principles and reality of post-Soviet universities

It has been shown that unsatisfactory state of post-Soviet higher education is largely connected with the fact that the fundamental principles of von Humboldt, which ensured the formation of classical university education at the end of the 19th century, are no longer realized in modern conditions. First of all, due to the fact of widespread higher education, it is only possible to speak formally about interconnection between academic freedom, education and science within the walls of the overwhelming majority of post-Soviet universities. Over the past 150 years, the workload of professors has increased

on average from 4 to 30 hours per week, which excludes the realization of academic freedom. This fact reflects systemic crisis in higher education of industrial era and significant difficulties in transition to post-industrial university. It has been shown that to overcome the prevailing negative trends, first of all, it requires the formation of adequate ideas of post-industrial higher education economics as well as systemic counteraction to transitional diseases, which include the flourishing of pseudoscience (especially in areas related to telecommunication technologies), as well as corruption, for which the pseudo-science is working as breeding ground.

Key words: Pseudoscience, Humboldt principles, university education, telecommunication technologies, study load, post-industrial high school.

Мун Г.А.¹, Масалимова А.Р.², Сулейменова К.И.³,
Тасбулатова З.С.⁴, Витулёва Е.С.⁵, Сулейменов И.Э.⁶

¹ х.ғ.д., профессор, e-mail: mungrig@yandex.kz

² ф.ғ.д., профессор, e-mail: jameliya0905@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³қауымд. профессор, Бирмингем университеті, Ұлыбритания, Бирмингем қ.,

e-mail: k.suleymenova@bham.ac.uk

⁴PhD докторанты, e-mail: z.tasbulatova@gmail.com

⁵PhD докторанты, e-mail: lizavita@list.ru

⁶ х.ғ.д., ф.-м.ғ.к., профессор, e-mail: esenych@ya.ru

Алматы энергетика және байланыс университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Фон Гумбольдтың принциптері және посткеңестік университеттердің болмысы

Посткеңестік жоғары білімнің қанағаттанарлықсыз жағдайы көбінесе XIX ғасырдың соңында классикалық университеттік білімнің қалыптасуын қамтамасыз еткен фон Гумбольдтың іргелі принциптері қазіргі заманғы жағдайда жүзеге асырылмайтындығы көрсетілген. Біріншіден, бұл жоғары білімнің жаппай сипатқа ие болғанына байланысты және соның арқасында академиялық бостандық және көптеген посткеңестік университеттердің қабырғасында ғылыммен айналысу мен білімді жұптастыру туралы тек формальды түрде айтуға болады. Соңғы 150 жыл ішінде профессорлардың жүктемелері орташа есеппен алғанда аптасына 4-тен 30 және одан да көп сағатқа дейін өсті, бұл іс жүзінде академиялық еркіндікті іске асыру үшін алғышарттарды жоққа шығарады. Бұл факт индустриялық дәуірдегі жоғары мектептің жүйелік дағдарысының көріністерінің бірі болып табылады және постиндустриалды университетке ауысуына байланысты болған елеулі қиындықтарды көрсетеді. Бұл қалыптасқан жағымсыз трендтерді еңсеру үшін, ең алдымен, постиндустриялық жоғары мектептің экономикасы туралы барабар түсініктердің қалыптасуын, сонымен қатар жалған ғылымның қоректік ортасы болып табылатын сыбайлас жемқорлық көріністеріне және жалған ғылымның өркендеуі (әсіресе телекоммуникациялық технологияларға байланысты салаларда) қатысты өтпелі кезеңнің ауруларына жүйелік қарсы әрекеттер талап етілетіні көрсетілген.

Түйін сөздер: жалған ғылым, Гумбольдтың принциптері, университеттік білім, телекоммуникациялық технологиялар, оқу жүктемесі, постиндустриялық жоғары мектеп.

Введение

Неудовлетворительное положение дел в высшей школе анализировалось во многих работах. Так, в работе (Савинова: 2013) отмечалось, что реформы высшего образования приводят к падению интеллектуального потенциала общества. В.В. Вольчик в работе «Реформирование российской системы высшего образования: роль мифов и институтов: Пространство экономики» говорит о хроническом недофинансировании как об основной причине неэффективности системы высшего образования, что не могло не сказаться на формировании стимулов и неформальных институтов, которые являются препятствием на пути эффективных реформ.

Все чаще встречаются работы, в которых утверждается, что в высшей школе не просто складываются определенные негативные тенденции, но имеет место ее системный кризис, который является отражением процессов, протекающих в обществе в целом. Так, в работе (Дружилов: 2012) отмечается, что в России кризис высшего образования приобрел особо тяжелые формы, поскольку он является лишь одним из проявлений системного кризиса, охватившего все стороны жизни страны и общества. В цитированной работе приводится следующий перечень признаков кризиса высшей школы:

- 1) нарушение преемственности между средним и высшим звеном образования;
- 2) снижение качества образования в вузах;

- 3) недостаточное финансирование;
- 4) проблема преподавательских кадров (старение, неэффективность системы их подготовки; низкая зарплата);
- 5) отсутствие у вузов связи с выпускниками и сферами их деятельности;
- 6) изменение мотивации студентов;
- 7) несоответствие номенклатуры дипломов требованиям рынка труда.

Соответствующие мнения также уже давно озвучиваются в СМИ: «...несоответствие того, чему учат, тому, что требуют социально-практические ситуации, может быть охарактеризовано как глобальный кризис сферы высшего образования».

В этой связи уместно подчеркнуть, что еще сравнительно недавно низкая эффективность науки и образования постсоветских государств, в частности Казахстана, связывалась преимущественно с недостатком финансирования и сходными экономическими факторами. Соответствующее мнение звучит и сейчас, особенно в России и на Украине.

Однако, опыт Казахстана показывает, что проблемы высшего образования далеко не в первую очередь определяются финансовыми факторами. Обоснование этого положения дается в данной работе на основе историко-философского анализа.

Базовая концепция

Кризис высшей школы следует рассматривать как частное проявление общего системного кризиса индустриальной цивилизации. В соответствии с точкой зрения, современная высшая школа есть институция, отвечающая индустриальной эпохе (эпохе Модерн), которая давно прошла пик своего расцвета.

Постиндустриальная высшая школа еще не сложилась, что, в первую очередь, связано с объективными причинами: постиндустриальный рынок труда еще только находится в стадии формирования. Более того, как будет ясно из дальнейшего, содержание постиндустриальной эпохи (эпохи Постмодерн) также еще, мягко говоря, остается предметом дискуссий.

Постиндустриальная высшая школа и не может быть сформирована, коль скоро не ясно, какие именно требования будет предъявлять к ней общество, тогда как индустриальная высшая школа уже не соответствует требованиям времени. Налицо типичный кризис переходного типа, который существенно осложняется тем, что индустриальная высшая школа (во всяком случае в

период ее истинного расцвета) была целиком и полностью построена на принципах Вильгельма фон Гумбольдта, сумевшего убедить прусского короля в необходимости создания университета принципиально нового по тем временам (1808 г.) образца.

Фундаментальные принципы, положенные Гумбольдтом в основу университета нового образца, – это академические свободы и единство научных исследований и преподавания/обучения.

В основу университетского учебного процесса фон Гумбольдтом был заложен принцип, исключающий передачу неизменного по своему существу знания, зафиксированного в работах авторитетов. По Гумбольдту, подлинного специалиста нельзя подготовить, сообщая ему свод определенных устоявшихся истин; это можно сделать, только вовлекая студента в научную деятельность. т.е. не определенная истина, а лишь само исследование позволяет научиться науке.

Иначе говоря, именно университетская наука является одним из краеугольных камней университетского образования, которую разрушает феномен псевдонауки, пустивший глубокие корни в постсоветском высшем образовании.

С начала XIX века занятия наукой становятся важнейшей компонентой учебного процесса, причем это утверждение относится и к студентам, и к преподавателям. Студент приобретает и закрепляет знания непосредственно в процессе научного поиска, который осуществляется им совместно с научным руководителем; преподаватели, занимаясь наукой, фактически продолжают учиться сами – обучаясь, они учат других. Упрощая, принципы Гумбольдта де-факто утверждают, в том числе, что преподаватель университета должен учиться всю жизнь. Предпосылкой для этого служат академические свободы – предполагается, что специалист в данной конкретной области лучше других знает, что именно нужно делать для того, чтобы наилучшим образом осуществить исследования в той или иной конкретной области науки.

Принципы Гумбольдта были реализованы на практике в подавляющем большинстве ведущих университетов мира в XIX веке, в эпоху, когда политические элиты европейских государств не просто отчетливо представляли себе важность развития науки и техники, но были теснейшим образом связаны с научными кругами. Эти принципы зарекомендовали себя наилучшим образом. В частности, именно сочетание академических свобод с научной деятельностью преподавателей позволило создать многочисленные

университетские учебники, оставившие заметный след в истории и науки, и педагогики, уже не говоря о впечатляющих открытиях, преобразовавших мир.

Таким образом, индустриальная высшая школа не может существовать без активных научных исследований, проводимых, прежде всего, преподавателями (при участии обучающихся). Этот краеугольный камень высшей школы к настоящему времени расшатан.

В частности, Дружилов С.А. со ссылкой на Бодрова Е.В., Никитина С.Б. отмечает, что «... Следует признать, что сейчас не более 50 вузов в России реально занимаются исследованиями, а на всю страну наберется не более 200 действительно научных кафедр». Отчасти такое положение дел определяется субъективными факторами. Так, по мнению А.А. Данилова (О кризисе в образовании: Высшее образование для XXI века: V международная научная конференция. Москва, 2008 г.), это – итог непродуманной образовательной политики и плод того самого подхода, в основе которого лежало приоритетное финансирование как раз тех самых 50 вузовских центров науки и образования.

Однако, как показано в инновационном учебнике (Сулейменов, Габриелян, Седлакова, Мун: 2018), на основании общего анализа положения дел в мировой науке, она сама находится в глубоком и затяжном кризисе, причины которого носят сугубо объективный характер. Подчеркиваем, что в этом контексте речь идет о науке как о социальной институции, но именно эта ее ипостась и обеспечивала (и отчасти продолжает обеспечивать) функционирование высшей школы, что непосредственно вытекает из принципов фон Гумбольдта.

Обоснование базовой концепции

В соответствии с доводами, представленными в цитированном учебнике, рекомендованном МОН РК для всех специальностей магистратуры, западноевропейскую науку (а другой на этой планете не существует с тех пор, как эмир Боабдиль покинул свой дворец в Гранаде) следует рассматривать как вполне определенную инновацию. Это вытекает, в том числе, из того очевидного факта, что современная наука была некогда *целенаправленно создана*, причем ее отцы-основатели (лорд Бэкон, Декарт и др.) отчетливо понимали характер осуществляемой ими деятельности и ее значение.

На современном языке западноевропейскую науку, рассматриваемую как комплекс обще-

ственных институций (как формальных, так и неформальных), следует трактовать как инновацию, причем инновацию, комплементарную вполне определенному социокультурному коду, т.е. она представляет собой также вполне определенную гуманитарную технологию. При всей важности таких трудов, как монография Т.Куна «Структура научных революций», они не выявляют главного.

А именно, наука западноевропейского типа, будучи вполне определенной инновацией, подчиняется тем же самым фундаментальным закономерностям, что и *любые другие инновации*. В основных чертах эти закономерности установлены в трудах основоположника теории инноваций Й. Шумпетера. Именно этот факт позволил авторам цитированного выше учебника прийти к выводу о том, что расцвет науки «западноевропейского образца» уже позади.

Подчеркиваем, что труды Йозефа Шумпетера в настоящее время цитируют, когда требуется подчеркнуть, что инновация существенно отличается от научного результата или изобретения. Несколько упрощая, изобретение превращается в инновацию, тогда в дело вступает бизнес. Однако здесь более существенны несколько другие фундаментальные тезисы Шумпетера.

В соответствии с ними инновация есть нечто, обеспечивающее пользователю (например, производителю продукта) монопольное положение на рынке. Это преимущество ограничено действиями конкурентов, заимствующих полезные новшества, вследствие которых инновационная деятельность постепенно трансформируется в традиционную. На этой основе делается фундаментальный вывод, гласящий, что любая инновация обладает *конечным жизненным циклом*.

Заимствования новшеств, очевидно, относятся далеко не только к сфере бизнеса. Так, теория рядов Фурье, первоначально развитая для решения задач в области теории теплопроводности, очень быстро нашла применение практически во всех областях науки и техники. В частности, именно на ней сегодня базируется классическая теоретическая радиотехники. Сложно представить, что микроскопы будут использоваться биологами, но от них откажутся все остальные, например, производители миниатюрных технических устройств.

Как следствие, обмен информацией между агентами любого типа (от бизнесменов до ученых) не может не порождать некоторого определенного общего уровня развития науки и техники. Именно этот факт приводит к тому, что наука и техника развиваются далеко не равномерно,

точнее, это развитие отвечает представлениям о смене технологических укладов (в англоязычной литературе используется термин «научно-техническая парадигма»).

Именно смена технологических укладов, по С.Ю. Глазеву, определяет неравномерный ход научно-технического прогресса. Это полностью согласуется и с базовой теорией Й. Шумпетера, и с представлениями, но необходимы определенные уточнения.

Действительно, не вызывает сомнений, что инновации различаются по глубине вызываемых ими преобразований. Так, Ю.В. Яковец различает:

- микроинновации (мелкие изменения продуктов и процессов и их свойств, не меняющие их сущность);
- улучшающие инновации (новые разновидности уже известных продуктов и услуг или модификации технологий их изготовления);
- базисные инновации (принципиально новые, ранее неизвестные продукты или процессы, созданные на основе научных открытий и крупных изобретений), появляющиеся сравнительно редко и имеющие длительный срок жизни; как правило, они порождают множество улучшающих инноваций;
- эпохальные инновации, результатом которых являются крупные перемены, открывающие новые исторические эпохи; примером такой инновации может служить создание позиционной системы счисления, изобретение колеса и т.д.

Приведенная классификация, в том числе, говорит о том, что продолжительность жизненных циклов инноваций различного уровня различна. Взрывное ускорение темпов экономического роста в период расцвета индустриальной эпохи определялось конкретной инновацией высшего уровня – наукой, ставшей общественной институцией. В соответствии с доводами, наука, конвертированная в общественный институт, это и *есть одно из основных изобретений человечества*.

В доказательство того, что науку западноевропейского типа действительно можно и нужно рассматривать как глобальную инновацию, можно привести также еще несколько замечаний. А именно, по Й. Шумпетеру внедрение инноваций при определенных условиях способно обеспечить эффективную монополию, для Пользователя (производителя, политического течения и т.д.), распоряжающегося ею единолично.

Наука индустриальной эпохи предоставила геополитическому Западу глобальную эффективную монополию, прямым доказательством чему является существование Британской Импе-

рии, над которой никогда не заходило Солнце.

Как отмечает один из ведущих специалистов по истории и философии науки сэр Карл Поппер: «Нет ничего более характерного для нашей западной цивилизации, чем тот факт, что она неразрывно связана с наукой. Это единственная цивилизация, которая породила науку о природе, и в которой эта наука играет решающую роль».

Это – основа эпохи Модерн, чья сила и слава к началу 20-го века уже ни у кого не вызывала сомнений. Но, как и всякая инновация, она обладала конечным потенциалом развития. Рано или поздно он должен был исчерпаться, что и наблюдается в наши дни.

Одним из проявлений завершения жизненного цикла такой общественной институции как наука западноевропейского типа как раз и является текущий кризис высшей школы, охвативший весь мир. Иначе и не могло быть: коль скоро высшая школа, в соответствии с принципами фон Гумбольдта неразрывно связана с наукой (причем ее индустриальной формой), то завершение жизненного цикла последней не могло не привести к тому, что высшая школа перестала функционировать «в штатном режиме».

Наглядно пояснить это можно, сравнивая положение, в котором находились педагоги высшей школы на рубеже XIX и XX веков и в настоящее время.

Подчеркнем, что рубеж XIX и XX действительно можно выбрать в качестве реперной точки, так как именно в это время эпоха Модерн достигла своего высшего расцвета. Кроме того, именно в этот исторический период начинается переход к массовому высшему образованию, сопровождающийся выраженной профессионализацией науки.

Реализация академических свобод (одного из базовых принципов фон Гумбольдта) требует, в первую очередь, обеспечения соответствующих условий, и некогда это действительно имело место на практике.

Как отмечает Шипилов А.В. в работе «Зарплата российского профессора в ее настоящем, прошлом и будущем: Вестник высшей школы», в начале XIX объем учебной нагрузки в университетском уставе вообще не был определен; представление о том, каким он мог быть, дает устав Педагогического института (Санкт-Петербург), в котором профессора читали, в зависимости от преподаваемых дисциплин, лекции *по 3 – 4 астрономических часа в неделю*.

В цитированной выше работе также отмечается, что в эпоху правления Николая I университетские вольности были несколько ограничены, а обязанности профессорско-преподавательско-

го состава, наоборот, увеличены; статья 86 нового университетского устава от 1835 г. гласила: «Профессор обязан преподавать предмет свой не менее 8 часов в неделю». Впрочем, и такое «ограничение» современным преподавателям таковым отнюдь не покажется.

Положение дел кардинальным образом поменялось в период профессионализации науки и перехода к массовому высшему образованию. Так, по Типовому положению о порядке планирования учебной нагрузки профессорско-преподавательского состава, утвержденному приказом Минвуза СССР № 520 от 17.07.87, фактическая учебная нагрузка преподавателя должна была составлять от 450 до 1000 часов в год, включая не менее 150 часов аудиторных занятий (для профессоров и доцентов). В настоящее время положение только усугубляется: так, в Казахстане типовая учебная нагрузка профессорско-преподавательского состава (ППС) на учебный год составляет 23 кредита для естественно-технических направлений и 25 кредитов для социально-гуманитарных.

Об академических свободах продолжают говорить и сейчас. Во всяком случае соответствующие тезисы зафиксированы в документах и доктринах многих постсоветских университетов.

Однако, даже если таковые свободы и наличествуют в теории, воспользоваться ими преподаватели на практике не могут, поскольку помимо неизмеримо возросшей (по сравнению с рубежом XIX и XX веков) учебной нагрузки, преподаватели вынуждены тратить значительное время на составление отчетности и другие формы административной деятельности.

Это не могло не отразиться, в том числе, и на качестве высшего образования как такового. Она де-факто попрощалась с принципами фон Гумбольдта и, соответственно, потеряло основу, на которой зиждилось.

Положение усугубляется несколькими факторами, которые также носят объективный характер.

Прежде всего, в современных геополитических условиях ведущие страны мира вынуждены стимулировать развитие науки. Как было показано в работе авторов (Kalimoldayev, Pak, Baipakbayeva, Mun, Shaltykova, Suleimenov: 2018), геополитическое состязание снова смещается в научно-техническую плоскость. Ведущие политологи стран ЕАЭС все чаще обращаются к афоризму, который традиция приписывает фон Бисмарку, – «войну выиграл прусский школьный учитель».

Однако, усилия правительственных кругов сталкиваются с весьма существенными препятствиями, также обусловленными объективно

сложившимися историческими причинами. А именно, высшая школа последней четверти XX и начала XXI века так и не смогла найти адекватный ответ на «вызов массовости».

Суть этого вызова состоит в следующем. Уже в первой четверти XX века высшее образование престало быть элитарным. К 1960 годам оно уже даже перестало выполнять функцию социального лифта, но стереотипы массового сознания (особенно в постсоветских странах) по-прежнему заставляют большинство людей рассматривать его именно как залог успеха в жизни для своих детей. В результате к началу XXI века высшее образование окончательно стало массовым; в большинстве постсоветских стран студентами являются более половины молодых людей соответствующей возрастной группы (рис.1).

Как следствие, общество уже не может обеспечить университеты ресурсами (включая финансирование преподавателей) на том уровне, который сложился в начале XX века (в период расцвета эпохи Модерн).

Не будет большим преувеличением сказать, что постсоветская высшая школа до сих пор продолжает искать ответ на вызов массовости. Дружилов С.А. выразился на этот счет следующим образом: «диверсификация источников дохода университетов, в рамках которой снижается доля государственного финансирования в бюджете университетов и увеличиваются их доходы от трансфера знаний, имеет ряд не всегда удобных для университетов следствий». За этой взвешенной и корректной формулировкой стоит очень многое: в настоящее время со всей остротой стоит вопрос о капитализации всех форм деятельности университетов; упрощая, деньги они вынуждены зарабатывать сами.

При этом очевидно, что уровень компетентности всех без исключения преподавателей университетов не может соответствовать тому уровню, который был характерен даже для середины XX века (когда, например, в Казахском государственном университете работали такие классики химической науки как С.Р. Рафиков и М.И. Усанович), уже не говоря о рубеже XIX и XX веков. Можно утверждать, что и в этом отношении постсоветское высшее образование также не сумело ответить на вызов массовости. Принципы фон Гумбольдта в полной мере заведомо не могут быть реализованы во второ- и третьеразрядных университетах, число которых стало достаточно большим именно вследствие возросшего спроса на «образовательные услуги», просто в силу отсутствия такого количества компетентных преподавателей.

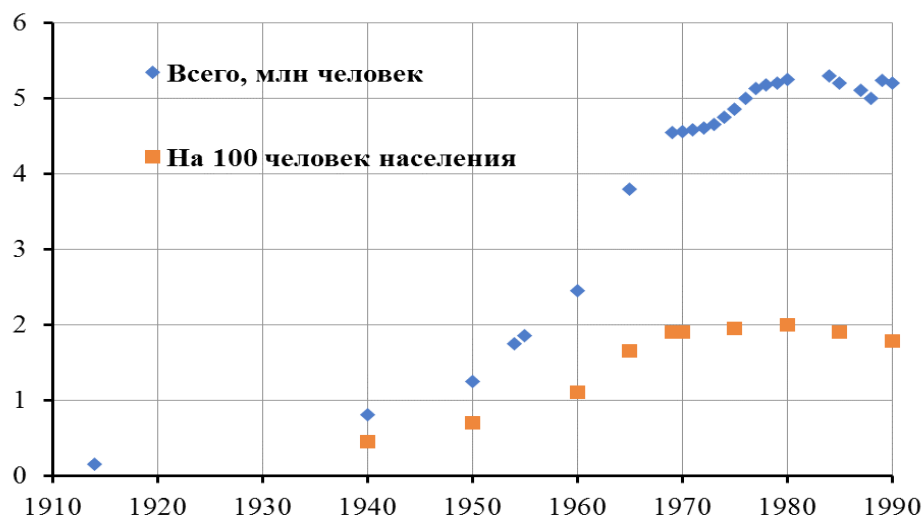

Рисунок 1 – Количество студентов, обучавшихся в вузах СССР

Перечисленные факторы определяют одну из граней социальной базы для коррупции в высшей школе, особенно в современных условиях, когда постсоветские государства в силу геополитических факторов вынуждены стимулировать развитие науки.

Не имея возможности развивать реальную науку и не отказываясь от борьбы за формальные показатели и высокие рейтинги, преподаватели уровня «ниже среднего» в массовом порядке публикуют псевдонаучные работы. Об этом свидетельствует, например, популярность так называемых «хищных журналов», готовых опубликовать любой бред за сравнительно умеренную плату, а также редакционная политика журналов, издаваемых второ- и третьесортными университетами, именуемых на научном сленге «мурзилками». Существуют и многочисленные психологические факторы, так, преподаватели уровня «ниже среднего» стремились и будут стремиться компенсировать собственную ущербность другими методами.

Появление значительного числа псевдонаучных работ в значительной степени связано также с тем, что преподаватели уровня «ниже среднего» стремятся любыми способами увеличить свои доходы. Во-первых, речь идет об учебной нагрузке (оплата за руководство магистерскими диссертациями, например). Во-вторых, речь идет о прямых «продажах» магистерских диссертаций, о соответствующих фактах уже открыто пишут казахстанские СМИ на основании материалов журналистских расследований. Необходимость сопровождать такого рода дис-

сертации видимостью проведения научных исследований также вносит значительный вклад в рост числа псевдонаучных публикаций.

Рекомендации

В социологической литературе давно признано, что коррупция определяется наличием социальной базы. Административные и законодательные меры борьбы с ней являются вторичными. Намного более эффективными являются меры, обеспечивающие ликвидацию ее социальной базы.

Применительно к рассматриваемой теме это положение возвращает к вопросу о стратегии развития систем искусственного интеллекта в РК (шире – на постсоветском пространстве). Как часто отмечается, одной из наиболее перспективных областей применения систем искусственного интеллекта является именно сфера высшего образования.

Именно такие системы могут обеспечить адекватный ответ на вызов массовости, о котором говорилось выше, попутно существенно ограничивая социальную базу для коррупционных проявлений. Однако, для этого изначально необходимо ориентировать их разработку не на «замену» преподавателя программными продуктами, но на расширение его возможностей. Упрощая, назначением такого рода систем должно стать увеличение числа студентов, приходящихся на одного действительно компетентного преподавателя. Такие тенденции уже прослеживаются в настоящее время. В частности,

речь идет о все более широком использовании видеолекций и других форм учебной работы, обеспечивающих снижение затрат времени на учебный процесс со стороны преподавателя и расширение аудитории.

Однако, по мере внедрения такого рода систем в практику легко прогнозировать ужесточение конкуренции в преподавательской среде в силу очевидного сокращения объема учебной нагрузки. Можно также прогнозировать, что наибольшую активность в такой конкурентной борьбе проявят преподаватели именно среднего уровня и ниже. Это связано с тем, что специалисты высокой квалификации с большей вероятностью могут найти себе другое рабочее место, в то время как наименее квалифицированные сотрудники университетов столкнутся в этом отношении с наибольшими трудностями.

Это является аргументом в пользу возврата к базовым принципам фон Гумбольдта в полной мере, поскольку единственным критерием, позволяющим отличить подлинного педагога от начетчика является способность к самостоятельному научному творчеству. В конечном счете, если говорить о современном образовании, находящемся в состоянии турбулентности, то только талант может обеспечить должное качество образования.

Следовательно, в современных условиях как никогда важно и далее идти по тому пути, по которому уже идет Министерство образования и науки РК, активно внедряя в практику критерии результативности научной работы ППС, основанные на анализе публикационной активности. (В частности, в соответствии с утвержденными документами установлены нормативы для членства в диссертационных советах по индексу Хирша.) Однако, внедрение в практическое использование таких наукометрических показателей, как индекс Хирша, вызвало, в том числе, всплеск псевдонаучных публикаций. Появились также многочисленные коммерческие организации, обеспечивающие публикации, в том числе и в действительно престижных международных

изданиях, за плату. Выявление ложного соавторства (в т.ч. на платной основе) представляет собой исключительно сложную задачу.

Поэтому представляется оправданным поставить вопрос о стимулировании появления институтов гражданского общества в научно-педагогической среде, которые сформировали бы нетерпимое отношение к псевдоученым, плагиаторам и иным лицам, нарушающим базовые требования научной этики.

Известно, что в РФ уже достаточно продолжительное время (с 1998 г.) функционирует комиссия по борьбе с лженаукой, созданная при Президиуме Российской Академии наук по инициативе академика В.Л. Гинзбурга. Учитывая тот факт, что в современных условиях псевдонаука приносит существенно больший вред, нежели лженаука (по крайней мере, если говорить о казахстанском высшем образовании), то представляется целесообразным создать аналогичную комиссию в РК. Необходимая основа для этого имеется, так как в РК действуют такие авторитетные научных общества как НАН РК, НИА РК и т.д. Внедрение даже наиболее простых форм современной педагогической деятельности (например, видеолекций) уже приводит к возрастанию конкуренции в преподавательской среде, можно прогнозировать ее дальнейшее нарастание, что делает актуальным создание такой комиссии уже сейчас.

Заключение

Таким образом, в современных условиях существуют все основания для того, чтобы поставить вопрос о возврате к принципам фон Гумбольдта, изначально положенным в основу организации современных университетов, но уже на новом витке спирали исторического развития. Предпосылкой для этого является современный уровень развития информационных технологий, делающих эффективным дистанционное образование, а далее – внедрение систем искусственного интеллекта в учебный процесс.

Литература

Бодрова Е.В., Никитина С.Б. Кризис системы образования, поиск новой парадигмы образования на рубеже XX–XXI веков // Сайт Московского Гуманитарного Университета. – URL: <http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2009/professor.ru/Bodrova&Nikitina.pdf>

Введение к меморандуму Вильгельма фон Гумбольдта // Университетское управление: практика и анализ. - 1998. - №6, ISSN 1999-6640.

Вольчик В. В. Реформирование российской системы высшего образования: роль мифов и институтов // Пространство экономики. - 2013. - №2, ISSN 2410-4531.

Вузы РК получают академическую свободу <https://www.zakon.kz/4915375-vuzy-rk-poluchat-akademicheskuyu-svobodu.html>

- Высшее образование: повестка 2008 – 2016 // Эксперт ONLINE. – № 32 (573). – 2007 г. – 3 сентября. – URL: http://expert.ru/expert/2007/32/vyshee_obrazovanie_2008
- Глазьев С. Ю. Стратегия опережающего развития России в условиях глобального кризиса. – Экономика, 2010. – 287 С.
- Данилов А.А. О кризисе в образовании: Высшее образование для XXI века: V международная научная конференция. // Ответы на вопросы, заданные Оргкомитетом конференции по проблемам высшего образования. Международный опрос. – 2008. – №С. 28, ISSN 1996-3947.
- Дружилов С. А. Проблемы высшего профессионального образования как симптомы системного кризиса // Международный журнал экспериментального образования. – 2012. – №10, ISSN 1996-3947.
- Калимолдаев М. Н., Искусственный интеллект как драйвер четвертой технологической революции / Калимолдаев М. Н., Пак И. Т., Мун Г. А., Бакиров А. С., Байпакбаева С. Т., Сулейменов И. Э. – Алматы: Атамұра, 2018. – 313 с., – 500 экз. ISBN 978-601-7946-11-1
- Карманова Д.А. Кризис российского высшего образования: к проблеме аспектизации // Лабиринт. – 2012. – №№1, ISSN 2225-5060. – С. 78–84.
- Комиссия по борьбе с лженаукой и фальсификацией научных исследований https://ru.wikipedia.org/wiki/Комиссия_по_борьбе_с_лженаукой_и_фальсификацией_научных_исследований
- Кочеткова Т.О. Носков М.В., Шершнева В.А. Университеты Германии: от реформы Гумбольдта до Болонского процесса // Высшее образование в России. – 2011. – №3, ISSN 2072-0459.
- Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В.Ю. Кузнецов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 605.
- Об утверждении правил организации и осуществления учебного процесса, учебно-методической и научно-методической деятельности в военных учебных заведениях, подведомственных министерству обороны республики Казахстан <http://egov.kz/cms/ru/law/list/V1600013342>
- Планирование и учет нагрузки профессорско-преподавательского состава <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder15266/%C2%A742.pdf>
- Савинова М. В. Падение интеллектуального потенциала России в результате реформы высшего образования неизбежно // Вестник РЭА им. Г.В. Плеханова. – 2013. – №7 (61), ISSN 1815-834X.
- Степанов В. И. Проблемы обеспечения качества высшего образования в рамках Болонского процесса // Вестник ТГПУ. – 2013. – №6 (134), ISSN1609-624X.
- Сулейменов И.Э., Габриелян О.А., Буряк В., Сафонова Н., Ирмухаметова Г.С., Кабдушев Ш.Б., Мун Г.А. Организация и планирование научных исследований. – Алматы: Изд-во КазНУ, С 336, 2018.
- Сулейменов И.Э., Габриелян О.А., Седлакова З.З., Мун Г. А. История и философия науки - Алматы: Изд-во КазНУ, 2018. С. 336, – 500 экз. – ISBN 978-601-04-3614-5.
- Сулейменов, И. Э., Габриелян, О. А., Пак, И. Т., Панченко, С. В., Мун, Г. А. Инновационные сценарии в постиндустриальном обществе. – Алматы: Print Express, 2016 – 201 с
- У казахстанских вузов появится больше свободы и возможностей https://forbes.kz/process/education/u_kazahstanskih_vuzov_poyavitsya_bolshe_svolodyi_i_vozmojnostey/
- Федченко И. В. Анализ советской системы содействия занятости выпускников вузов (молодых специалистов) и использование её элементов сегодня // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2015. – №6-2, ISSN 2221-1373.
- Шаров О.И. Проблемы развития системы управления высшим образованием Украины в современных условиях // Управление проектами и развитие производства. – 2008. – №4(28), ISSN 2222-8810
- Шипилов А.В. Зарплата российского профессора в ее настоящем, прошлом и будущем // Вестник высшей школы - 2003. – №4, ISSN 1026-955X.
- Яковец, Ю.В. Эпохальные инновации 21 века / Ю.В. Яковец. – М.: Экономика, 2004.
- Kalimoldayev M. N., Pak I. T., Baipakbayeva S. T., Mun G. A., Shaltykova D. B., Suleimenov I. E. (2018) Methodological basis for the development strategy of artificial intelligence systems in the republic of Kazakhstan in the message of the president of the republic of Kazakhstan dated october 5, 2018 News of NAS RK. Series of geology and technical sciences Volume 5, Number 431 (2018), <https://doi.org/10.32014/2018.2518-170X.34> 47 – 54 ISSN 2518-170X (Online), ISSN 2224-5278 (Print)
- Popper K., In search of a better world, TJ Press, 1996, p. 209
- Schumpeter J. A. Entrepreneurship as innovation //Entrepreneurship: The social science view. – 2000. – С. 51-75.

References

- Bodrova E.V., Nikitina S.B. Krizis sistemy obrazovaniya, poisk novoy paradigmy obrazovaniya na rubezhe XX–XXI vekov, [The crisis of the education system, the search for a new education paradigm at the turn of the XX – XXI centuries] Sayt Moskovskogo Gumanitarnogo Universiteta. URL: <http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2009/professor.ru/Bodrova&Nikitina.pdf>
- Vvedenie k memorandumu Vilgelma fon Gumboldta, Universitetskoe upravlenie: praktika i analiz, [Introduction to the Wilhelm von Humboldt Memorandum, University Management: Practice and Analysis] 1998, 6, ISSN 1999-6640.
- Volchik V. V. Reformirovanie rossiyskoy sistemy vysshego obrazovaniya: rol mifov i institutov, Prostranstvo ekonomiki [Reforming the Russian system of higher education: the role of myths and institutions, Space of Economics], 2013, 2, ISSN 2410-4531.
- Vuzyi RK poluchat akademicheskuyu svobodu [Universities of Kazakhstan will receive academic freedom] <https://www.zakon.kz/4915375-vuzyi-rk-poluchat-akademicheskuyu-svobodu.html>

Vyisshee obrazovanie: povestka 2008, 2016, Ekspert ONLINE, [Higher Education: Agenda 2008, 2016, Expert ONLINE] 32 (573), 2007 g. 3 sentyabrya. URL: http://expert.ru/expert/2007/32/vyisshee_obrazovanie_2008

Glazev S. Yu. Strategiya operezhayushchego razvitiya Rossii v usloviyah globalnogo krizisa, Ekonomika, [Strategy for the rapid development of Russia in the context of the global crisis, Economics] 2010, 287 S.

Danilov A.A. O krizise v obrazovanii: Vyisshee obrazovanie dlya XXI veka: V mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya, Otveti na voprosy, zadannyye Orgkomitetom konferentsii po problemam vyisshego obrazovaniya. Mezhdunarodnyy opros, [On the crisis in education: Higher education for the 21st century: V international scientific conference, Answers to questions asked by the Organizing Committee of the conference on higher education. International survey] 2008, S. 28, ISSN 1996-3947.

Druzhilov S. A. Problemy vyisshego professionalnogo obrazovaniya kak simptomyy sistemnogo krizisa, Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimentalnogo obrazovaniya, [Problems of higher professional education as symptoms of a systemic crisis, International Journal of Experimental Education] 2012, 10, ISSN 1996-3947.

Kalimoldaev M. N., Iskustvennyy intellekt kak drayver chetvertoy tehnologicheskoy revolyutsii, [Artificial intelligence as a driver of the fourth technological revolution], Kalimoldaev M. N., Pak I. T., Mun G. A., Bakirov A. S., Baypakbaeva S. T., Suleymenov I. E., Almaty: Atam

Karmanova D.A. Krizis rossiyskogo vyisshego obrazovaniya: k probleme aspektizatsii, Labirint, [The crisis of Russian higher education: on the issue of aspectization], 2012, 1, ISSN 2225-5060, S. 78–84.

Komissiya po borbe s lzhenaukoy i falsifikatsiyey nauchnykh issledovaniy [Commission against pseudoscience and falsification of scientific research] https://ru.wikipedia.org/wiki/Komissiya_po_borbe_s_lzhenaukoy_i_falsifikatsiyey_nauchnykh_issledovaniy

Kochetkova T.O. Noskov M.V., Shershneva V.A. Universitety Germanii: ot reformy Gumboldta do Bolonskogo protsessa, Vyisshee obrazovanie v Rossii, [Universities of Germany: from Humboldt reform to the Bologna process, Higher education in Russia] 2011, 3, ISSN 2072-0459.

Kun T. Struktura nauchnykh revolyutsiy: [The structure of scientific revolutions], Per. s angl. T. Kun; Sost. V.Yu. Kuznetsov, M.: OOO «Izdatelstvo ACT», 2003, 605

Ob utverzhdenii pravil organizatsii i osuschestvleniya uchebnogo protsessa, uchebno-metodicheskoy i nauchno-metodicheskoy deyatel'nosti v voennykh uchebnykh zavedeniyah, podvedomstvennykh ministerstvu oborony respubliki Kazahstan [On the approval of the rules for the organization and implementation of the educational process, educational and methodological and scientific and methodological activities in military educational institutions subordinate to the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan], <http://egov.kz/cms/ru/law/list/V1600013342>

Planirovaniye i uchety nagruzki professorsko-prepodavatel'skogo sostava [Faculty Planning and Accounting], <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder15266/42.pdf>

Savinova M. V. Padeniye intellektualnogo potentsiala Rossii v rezultate reformy vyisshego obrazovaniya neizbezhno, Vestnik REA im. G.V. Plehanova, [The decline in Russia's intellectual potential as a result of higher education reform is inevitable], 2013, 7 (61), ISSN 1815-834X.

Stepanov V. I. Problemy obespecheniya kachestva vyisshego obrazovaniya v ramkah Bolonskogo protsessa [Problems of ensuring the quality of higher education in the framework of the Bologna process], Vestnik TGPU, 2013, 6 (134), ISSN 1609-624X.

Suleymenov I.E., Gabrielyan O.A., Buryak V., Safonova N., Irmuhametova G.S., Kabdushev Sh.B., Mun G.A. Organizatsiya i planirovaniye nauchnykh issledovaniy [Organization and planning of research], Izd-vo KazNU, S 336, 2018.

Suleymenov I.E., Gabrielyan O.A., Sedlakova Z.Z., Mun G. A., Istoriya i filosofiya nauki, [History and philosophy of science] Almaty: Izd-vo KazNU, 2018. S. 336, 500 ekz. ISBN 978-601-04-3614-5.

Suleymenov, I. E., Gabrielyan, O. A., Pak, I. T., Panchenko, S. V., Mun, G. A. Innovatsionnyye stsennariy v postindustrialnom obschestve [Innovative scenarios in a post-industrial society], Print Express, 2016, 201 s

U kazhstanskikh vuzov poyavitsya bolshe svobody i vozmozhnostey [Kazakh universities will have more freedom and opportunities] https://forbes.kz/process/education/u_kazhstanskikh_vuzov_poyavitsya_bolshe_svobody_i_vozmozhnostey/

Fedchenko I. V. Analiz sovetskoy sistemy sodeystviya zanyatosti vyipusknikov vuzov (molodykh spetsialistov) i ispolzovanie eYo elementov segodnya, Gumanitarnyye, sotsialno-ekonomicheskie i obschestvennyye nauki, [Analysis of the Soviet system of promoting employment of university graduates (young specialists) and the use of its elements today, Humanitarian, Social, Economic and Social Sciences], 2015, 2, ISSN 2221-1373.

Sharov O.I. Problemy razvitiya sistemy upravleniya vyissim obrazovaniem Ukrainy v sovremennykh usloviyah, Upravleniye proektami i razvitiye proizvodstva [Problems of development of the higher education management system in Ukraine in modern conditions, Project Management and Production Development], 2008, 4(28), ISSN 2222-8810

Shipilov A.V. Zarplata rossiyskogo professora v ee nastoyaschem, proshlom i buduschem, Vestnik vyisshey shkolyy [Salary of a Russian professor in her present, past and future // Bulletin of higher education] 2003, 4, ISSN 1026-955X.

Yakovets, Yu.V. Epohalnyye innovatsii 21 veka, [21st Century Milestone Innovation] Yu.V. Yakovets, M.: Ekonomika, 2004.

Kalimoldayev M. N., Pak I. T., Baipakbayeva S. T., Mun G. A., Shalytkova D. B., Suleimenov I. E. (2018) Methodological basis for the development strategy of artificial intelligence systems in the republic of Kazakhstan in the message of the president of the republic of Kazakhstan dated october 5, 2018 News of NAS RK. Series of geology and technical sciences Volume 5, Number 431 (2018), https://doi.org/10.32014/2018.2518-170X.34_47, 54 ISSN 2518-170X (Online), ISSN 2224-5278 (Print)

Popper K., In search of a better world, TJ Press, 1996, p. 209

Schumpeter J. A. Entrepreneurship as innovation, Entrepreneurship: The social science view, 2000, S. 51-75.

Соки Султонзода

кандидат философских наук, доцент кафедры философии,
Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни,
Таджикистан, г. Душанбе, e-mail: sultonzoda83@mail.ru

АЛЬ-ФАРАБИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ФРАНЦУЗСКИХ ФИЛОСОФОВ

В данной статье речь идет об изучении философии аль-Фараби в исследованиях французских ученых. Цель статьи заключается в изучении и рассмотрении воззрения французских исследователей о философской системе аль-Фараби с научно-философской точки зрения. Французские исследователи – Этьен Жильсон, Барон Карра де Во, Анри Корбен, Алан де Либера, Филип Валла и другие имеют привлекательные исследования о философии аль-Фараби. Изучение точки зрения французских философов показывает, что они в основном считают аль-Фараби религиозным мыслителем и представителем суфизма. В своих исследованиях они утверждают, что аль-Фараби не был простым последователем Аристотеля, он был философом, учение которого не только отличается от аристотелевского учения, но и оказывается противоположным со своим мистическим вдохновением. Они также показывают, что цель философии аль-Фараби заключается в примирении учения Платона и Аристотеля и таким путем мыслитель хочет примирить философию с религией. В процессе исследования автором были использованы аналитический, исторический, системный и сравнительный методы анализа, что способствовало комплексному изучению проблемы. Результаты исследования имеют теоретико-методологическое и научно-практическое значение, так как дают возможность понять интерпретацию современными французскими учеными философских взглядов аль-Фараби по проблеме Бога, творения, мира, души, разума и т.п. Основные положения и выводы статьи могут быть использованы в последующих исследованиях проблем онтологии и гносеологии в восточном и западном перипатетизме. Результаты исследования также могут быть использованы при чтении лекций и специальных курсов по истории философии.

Ключевые слова: философия, суфизм, теолог, теология, французские философы, мистика, религия, мыслитель.

Soki Sultonzoda

Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Sadriiddin Ayni Tajik State Pedagogical University,
Tadzhikistan, Dushanbe, e-mail: sultonzoda83@mail.ru

Al-Farabi in the studies of French philosophers

In this article we are talking about the study of philosophy of al-Farabi in the studies of French researchers. The aim of the article is to study and consider the views of French researchers on the philosophical system of al-Farabi from the scientific and philosophical point of view. French researchers like Etienne Gilson, Baron Carra de Vaux, Henry Corbin, Alain de Libera, Philippe Vallat and others have an attractive study of the philosophy of al-Farabi. The study of the point of view of French philosophers shows that they basically consider al-Farabi to be a religious thinker and a representative of Sufism. They affirm in their studies that al-Farabi was not just a follower of Aristotle, but a philosopher, with a doctrine that is not only different from Aristotle's teachings, but is also against it with his mystical inspirations. They also show that the goal of al-Farabi's philosophy is to reconcile the teachings of Plato and Aristotle and by this way thinker wants to reconcile the philosophy with religion. In the process of research, the author used analytical, historical, systemic and comparative methods of analysis, which contributed to a comprehensive study of the problem. The results of the research are theoretical, methodological and scientifically practical, as they make it possible to understand the interpretation by modern French scientists of the philosophical views of al-Farabi on the problem of God, creation, world, soul, intellect, etc. The main provisions and conclusions of the article can be used in subsequent studies of the problems of ontology and gnoseology in eastern and western peripatetism. The results of the study can also be used in reading lectures and special courses on the history of philosophy.

Key words: philosophy, Sufism, theologian, theology, French philosophers, mysticism, religion, thinker.

Соки Султонзода

философия ғылымдарының кандидаты, доцент,
 Садриддин Айни атындағы Тәжік мемлекеттік педагогикалық университеті,
 Тәжікстан, Душанбе қ., e-mail: sultonzoda83@mail.ru

Француз философтарының зерттеулеріндегі әл-Фараби

Бұл мақала француз ғалымдарының зерттеулерінде әл-Фараби философиясын зерттеу туралы. Мақаланың мақсаты – француз ғалымдарының әл-Фарабидің философиялық жүйесі туралы пікірлерін ғылыми және философиялық тұрғыдан зерттеу. Этьен Гильссон, Барон Карра де Вуд, Анри Корбен, Алан де Либер, Филипп Валла сынды француз ғалымдары әл-Фараби философиясы туралы тартымды зерттеулерге ие. Француз философтарының көзқарасын зерттеу олардың негізінен әл-Фарабиді діни ойшыл және сопылықтың өкілі деп санайтындығын көрсетеді. Олар өз зерттеулерінде әл-Фараби Аристотельдің қарапайым ізбасарлары емес, ол ілім тек Аристотель ілімінен өзгеше емес, сонымен қатар оның мистикалық шабыттары бойынша керісінше болып табылатын философ болды деп тұжырымдайды. Олар сонымен қатар әл-Фараби философиясының мақсаты Платон мен Аристотельдің ілімдерін келісу екенін және ойшылдың философияны дінмен келісуді қалайтындығын көрсетеді. Зерттеу барысында автор мәселені жан-жақты зерттеуге ықпал ететін аналитикалық, тарихи, жүйелік және салыстырмалы талдау әдістерін қолданды. Зерттеу нәтижелері теориялық, әдіснамалық және ғылыми-практикалық құндылыққа ие, өйткені олар қазіргі француз ғалымдарының әл-Фарабидің Құдай, жаратылыс, бейбітшілік, жан, ақыл және т.б. проблемалары туралы философиялық көзқарастарын түсінуге мүмкіндік береді. Мақаланың негізгі ережелері мен тұжырымдарын шығыс және батыс перипатетизмдегі онтология және эпистемология мәселелерін кейінгі зерттеулерде қолдануға болады. Зерттеу нәтижелерін философия тарихы бойынша дәрістер мен арнайы курстарда қолдануға болады.

Түйін сөздер: философия, суфизм, теолог, теология, француз философтары, мистика, дін, ойшыл.

Введение

Сегодня в свете бурного развития глобализации день за днем становится трудным сохранить национальные ценности. Мы, постсоветские, особенно центральноазиатские народы, не можем вслепую принимать то, что глобализация нам дает. В случае слепого подражания существует вероятность, что будем потерять нашу богатую тысячелетнюю культуру. Наша прошлая культура оказывала сильное влияние на протяжении многих веков на развитие мировой науки и культуры.

В эпоху глобализации идет возрождение прошлых культурных ценностей центральноазиатских стран. Для адекватной оценки наших прошлых культурных ценностей необходимо учитывать точку зрения зарубежных ученых, в том числе французских. Французские ученые имеют значительные исследования о жизни и философии аль-Фараби. Однако, их точка зрения до сих пор остается неизученной нашими учеными.

Абу Наср Мухаммад аль-Фараби является одним из величайших философов Центральной Азии, мусульманского мира и всего человечества. Он считается не только комментатором Аристотеля, но и ученым, с именем которого,

безусловно, связано формирование философской мысли, особенно становление и развитие школы перипатетизма на мусульманском Востоке. До аль-Фараби на Востоке были знаменитые философы, как аль-Кинди и ар-Рази, но то, что аль-Фараби сделал в развитии философской мысли, можно считать бесподобным. Его влияние хорошо видно в работах последующих философов, и кажется, что без его идей и комментариев Ибн Сина не стал бы Ибн Синой.

О философской системе аль-Фараби написано много трудов и проведены немало исследований казахскими, узбекскими, таджикскими, советскими, иранскими, тюркскими и другими учеными мира. Следует отметить, что труды аль-Фараби были переведены и опубликованы на русский язык во времена Советского Союза, особенно его философские трактаты (Аль-Фараби, 1970). Казахскими учеными проведено много исследований об аль-Фараби, среди которых следует отметить работы А.Х. Касымжанова (Камысжанов, 1982) и Ж. Алтаева (Алтаев, 2016). Таджикские и узбекские ученые также сделали значительный вклад в изучение философского наследия аль-Фараби, среди которых можно упомянуть имя Б. Гафурова, М. Богоутдинова (Богоутдинов, 1980), М. Диноршоева (Диноршоев, 1985), З. Диноршоевой (Диноршо-

ева, 2006), М. Хайруллаева (Хайруллаев, 1982; 1967) и многих других.

Аль-Фараби знают в западных странах, начиная со средних веков. Отрывки из произведения аль-Фараби были переведены на латинский язык еще в 12 веке на одном ряду с произведениями ар-Рази, Ибн Сины, аль-Газали и других великих мыслителей мусульманского мира. Сегодня произведения аль-Фараби переведены на основные языки западной Европы, как английский, французский, немецкий, испанский и т.п. Здесь нет возможности представить имя всех западных алфарабиведов и их работ, но также не можем упустить имя Германа Лея (Лей, 1962), Эрнста Блоха (Bloch, 2008), Реми Брага (Brague, 1998), Ф.В. Зиммермана (Zimmermann, 1987), Яна Ришара (Richard, 2008), которые исследуют разные аспекты философского наследия аль-Фараби в своих работах. В изучении философского наследия аль-Фараби вклад европейских ученых, в том числе французских, заслуживает особого внимания.

Почти все французские философы и философы-востоковеды проводили разносторонние исследования об аль-Фараби. Основные французские ученые, которые в своих исследованиях коснулись философских воззрений Абу Насра аль-Фараби, являются Этьен Жильсон (Gilson, 1981; 1999), Барон Карра де Во (Carra de Vaux 2001; 1900), Луи Массиньён (Gilson, 1981), Родолф д'Эрланжер (Carra de Vaux 2001), Мари Гуашон (Goichon, 1937; 1951), Анри Корбен (Corbin, 1986; 1993), Жорж Аनावати (Avicenne, 1978), Эрнст Блох (Bloch, 2008), Филип Валла (Vallat, 2004), Алана де Либера (Libera, 2004), Гийом Ди (Abu Nasr al-Farabi, 2003), Луи Гарде (Bouamrane, 1984), Доминик Малле (Farabi, 1989), Диала Хамза (Abu Nasr al-Farabi, 2001) и многие другие. В рамках одной статьи невозможно всесторонне рассматривать точку зрения названных исследователей об аль-Фараби, но все же постараемся рассмотреть их идеи в сокращенном виде. Французские философы-исследователи изучили разные аспекты философского наследия Абу Насра. В основном он затрагивают онтологические, гносеологические, социальные, этические, музыкальные проблемы философии мыслителя.

Основная часть

Рассмотрим взгляды на философию аль-Фараби Этьена Жильсона – основоположника неотомизма в Европе. Этьен Жильсон (1884-

1978) из восточных мыслителей в основном изучает философию Авиценны, но особенно заметно его уважение к аль-Фараби. Жильсон в своей работе «Греко-арабские источники авиценнизированного августианства» пишет, что без глубокого осмысления учения аль-Кинди, особенно доктрины аль-Фараби, невозможно понять сущность воззрения Ибн Сины. Последний обязан перед ал-Кинди и аль-Фараби (Gilson, 1981 : 220). Жильсон, продолжая свое исследование, пишет, что именно аль-Фараби ввел массу неоплатонистических идей в учение Аристотеля. Иными словами, точка зрения Жильсона заключается в том, что аль-Фараби не ограничивается просто учением Аристотеля как простой комментатор, а как зрелый философ он осуществляет синтез учения многих древнегреческих философов, чтобы сформировать новую систему. Показывая роль ал-Кинди, аль-Фараби и Авиценны в развитии философской пути древнегреческих мыслителей, Жильсон также убежден, что без должного внимания к учению последних философов невозможно понимать сущность учения Альберта Великого и Фомы Аквинского (Gilson, 1981:22). Такое суждение Жильсона свидетельствует о том, что историческая роль вышеуказанных мыслителей, особенно аль-Фараби и Авиценны велика не только в понимании Платона, Аристотеля и неоплатоников, но и средневековой европейской философии. Французский философ с интересом изучает трактат об интеллекте («Рисâла фи маъани ал-акл» Аль-Фараби на латинский язык «De intellectu et intellecto»), который был известен в средневековой Европе по переводу Жана Испанского. В этом трактате Жильсон говорит о том, что аристотелевское учение получает развитие у аль-Фараби. Например, вместо того, чтобы аль-Фараби указал три значения интеллекта у Аристотеля, он указывает на шесть значений этого термина. Среди этих шести значений, по мнению Жильсона, двое сильно повлияли на Авиценну (Gilson, 1981 : 27). Таким образом, Жильсон разъясняет шесть значений интеллекта с точки зрения аль-Фараби в сравнении с учением Аристотеля. Некоторые эти значения подразделяются на другие значения. Поскольку нам необходимо рассматривать точку зрения других французских исследователей об аль-Фараби, не будем детально рассматривать все значения аристотелево-алфарабийского интеллекта в изучении Этьена Жильсона. Однако, надо отметить, что Жильсон в своих исследованиях постарается показать аль-Фараби не как последователь Аристотеля, как другие ду-

мают, а как философ, имеющий свое учение, которое не только отличается от аристотелевского учения, но и находится в противоположности к нему. По мнению Жильсона, актуальный разум аль-Фараби отличается от актуального разума Аристотеля. Актуальный разум у Аристотеля является перводвигателем, т.е. Богом, тогда как аль-Фараби не смешивает Актуальный разум с Богом. Бог по аль-Фараби находится на самой высшей точке, благодаря которому разум и мир вытекают из него через эманацию (Gilson, 1981 : 37). Также Жильсон выдвигает мысль о том, что аль-Фараби был по сущности суфием. Для самодовольствования и самого глубокого вдохновения аль-Фараби обратился к другим источникам, а не к перипатетическим (Gilson, 1981 : 38). При рассмотрении этой идеи Жильсона нам кажется, что аль-Фараби, хотя как официальный комментатор и последователь Аристотеля не отвернулся от него, но в понимании сущности мира не был в полной мере удовлетворенным. Однако, не надо забывать, что в исламском мире, начиная от средневековья до современности, аль-Фараби считается вторым учителем, первым учителем был Аристотель, вторым – аль-Фараби. Это свидетельствует о том, что действительно наш мыслитель был верным последователем Стагирита.

Жильсон в своей другой работе под названием «Средневековая философия» с уверенностью утверждает, что книга Аль-Фараби «Соответствие Платона и Аристотеля» показывает неточность идеи о том, что будто арабская (т.е. исламская. – С.С.) философия является лишь продолжением аристотелевской философии (Gilson, 1999 : 347). Жильсон также указывает на то, что аристотелевская мысль, в сущности, совпадает с платоновской доктриной и арабские (т.е. мусульманские) философы сделали большое усилие, чтобы примирить идеи этих философов (Gilson, 1999 : 347). Говоря «арабские философы», Жильсон имеет в виду, прежде всего аль-Фараби и Авиценну, которые не были арабами. До сих пор у европейских ученых существует такая неправильная тенденция, что они называют всяких прошлых мусульманских мыслителей арабами. Среди французских исследователей Анри Корбен, упоминая об этом, исправит такую ошибку.

Причину примирения Платона с Аристотелем и философии с религией у аль-Фараби и Авиценны Жильсон видит в том, что у восточных мыслителей была своя религия, религиозные античные традиции, поэтому они старались примирить богатства древнегреческой филосо-

фии с религией, чувство ностальгии к Богу со своими собственными мистическими знаниями (Gilson, 1999 : 348).

Другой видный французский исследователь истории исламской философии, востоковед, и в основном авиценновед Барон Карра де Во (1867-1953) имеет немало исследований об аль-Фараби. Теперь постараемся показать музыку аль-Фараби с точки зрения этого ориенталиста. Барон Карра де Во так же как и Жильсон уверен, что аль-Фараби и Ибн Сина оба старались примирить древнегреческую философию с религией. По мнению французского исследователя даже в понимании музыки такое примирение ощущается. Читаем Кара де Во об этом: «Мыслители, которые изучали арабскую музыку 10-16 веков, прежде всего, являлись философами. Они принадлежали к большой неоплатонической, синтетической и энциклопедической школе, которая хотела примирить Платона с Аристотелем и адаптировать обоих с догмой, которая требовала культивировать всех наук и установить среди них тесные связи и логические иерархии» (Carra de Vaux, 2001:1-11). Таким образом Карра де Во считает аль-Фараби философом, видным и тонким мистиком, затем известным композитором, трактат о музыке которого пользовался популярностью в средневековье и по сей день во всех странах исламского мира. По принципу, такая музыкальная теория восходит к древней Греции. Арабские мыслители знали несколько греческих музыковедов. Также, трактат Птолемея был переведен на арабский язык. Но аль-Фараби дал этой теории совершенно новый облик, осветил и углубил ее. Во многих случаях эта теория в учении аль-Фараби стала более дидактичной и аналитической. Масштаб композиции, глубина анализа, философский подход, тонкость мысли, соединенные с большим практическим опытом, сделали ее одним из наилучших произведений средневековья (Carra de Vaux, 2001 : 1-11). Однако, Карра де Во сообщает, что средневековая мусульманская музыка очень скромная в сравнении с музыкой древнегреческой, древнеегипетской, древнееврейской и особенно древнеперсидской, учениками которых были арабы. В античном мире, кроме арабов, указанные нации играли разнообразными музыкальными инструментами торжественные музыки у королей, во время военных атак, охоты и т.п. (Carra de Vaux, 2001 : 1-11). Таким образом, Карра де Во, показывая взаимоотношения ислама с музыкой, утверждает, что ислам к музыке был не очень благосклонным. Поэтому, говорит Карра де Во, арабская

(мусульманская) музыка была очень ограничена как в практике, так и в теории. Французский исследователь также утверждает, что в средневековом исламском мире в основном аль-Фараби и Авиценна сочиняли трактаты о музыке. Но трактат о музыке Авиценны не так значителен в сравнении с трактатом аль-Фараби. Последний, по мнению Карра де Во, был действительным музыкантом, тогда как Авиценна изучил музыку по той причине, что, во-первых, тогда музыка считалась частью философии, во-вторых, Ибн Сина изучил музыку не как профессиональный музыкант, а как любитель музыки.

Одним из величайших философов-ориенталистов Франции 20 века является Анри Корбен (1903-1978), без идеи которого трудно показать точку зрения мусульманских мыслителей. Корбен является последователем и учеником Этьена Жильсона и Луи Массиньяна, считавших аль-Фараби и Авиценну философами суфиями, т. е. мистиками. Корбен в своей известной книге «История исламской философии» начинает свое исследование об аль-Фараби с его краткой автобиографии. Затем пишет, что аль-Фараби, владея тюркским и персидским языками, кроме этого, знал и арабский язык и, по преданиям, понимал 70 языков (Corbin, 1986:225). Таким образом, как всегда Корбен поднимает проблему принадлежности аль-Фараби к какой-либо секте ислама и утверждает, что мыслитель был шиитом. Ведь это видится, – пишет Корбен, – в том, что он (т.е. аль-Фараби) уезжал из Багдада в Алеппо в 941 г. и встал под защиту шиитской династии Хамданитов, Сайфуддавля Хамдани (Corbin, 1986 : 226). По мнению Корбена, такая специальная шиитская защита не случайна. Она берет свое начало от «пророческой философии» самого аль-Фараби, которая совпадает с учением Имамов шиизма (Corbin, 1986 : 226).

Корбен, как и Жильсон и Карра де Во, считает аль-Фараби великим философом с глубоким религиозным и мистическим умом. По его мнению, аль-Фараби жил слишком скромно и даже одел суфийскую одежду. Также Корбен, указывая на музыку аль-Фараби, утверждает, что мыслитель любил участвовать в музыкальных сеансах, сам был замечательным исполнителем. Его трактат о музыке Корбен считает самым важнейшим произведением о музыке средневековья (Corbin, 1986 : 226). С другой стороны, Корбен пишет, что учение аль-Фараби в основном заключается в примирении философии с пророческой философией, а не в адаптации Платона с Аристотелем. Дело в том, что, по мнению Кор-

бена, глубокое чувство второго учителя служит доказательством того, что идея мудрости сначала возникла у племени Халдеев в Месопотамии, затем была распространена в Египте и позже в Греции, где в письменном виде развивалась (Corbin, 1986 : 226).

Корбен, ссылаясь на Пол Краус, пишет, что по мнению последнего аль-Фараби, в сущности, был антимистиком, ни стиль, ни содержание его трактата «Геммы мудрости» не совпадают с остальными его произведениями, его теория о пророчестве является совершенно «политической» (Corbin, 1986 : 227). Корбен отмечает, что аль-Фараби, прежде всего, показывает не только логические, но и метафизические отличия между сущностью и существованием в творимых существах. Существование не является определяющим характером сущности, оно является предикатом и акциденцией последней. Согласно Корбену можно сказать, что этот тезис мыслителя положил начало истории метафизики. Вслед за аль-Фараби Авиценна, Сухраварди и многие другие исповедовали в свою очередь метафизику сущности, и такое понимание проблемы продолжалось до 16 века и трансформировалось в учении Муллы Садри Ширази (Corbin, 1986 : 228).

Разъясняя философию аль-Фараби, Корбен уделяет внимание теории эманации мыслителя и пишет, что эманация первого Разума, начиная с первого Существа, его троих актов созерцания повторяется по очереди у каждого иерархического Разума, порождая каждый раз триаду нового Разума, новой Души и нового Неба до десятого Разума. Такой космогонический процесс развивается и усиливается у Ибн Сины. Божественные сущности, звезды-богов Аристотеля превращаются в отдельные Разумы у аль-Фараби (Corbin, 1986 : 229), – пишет Корбен. Французский исследователь также показывает отличие исмаилизма от теории эманации аль-Фараби. Это отличие Корбен видит в том, что Начало как Сверхбытие не находится ни в бытии и ни в небытии. Тогда как Эманация возникает с Первого Разума. Кроме того, космогония исмаилизма имеет драматический элемент, который отсутствует в схеме аль-Фараби и Авиценны (Corbin, 1986 : 230). Тем не менее, Корбен пишет, что десятый Ангел (небесный Адам) Исмаилизма совершенно совпадает с десятым Разумом, который у аль-Фараби и Авиценны называется Активным разумом (Аклфаал). Принимая во внимание такое совпадение идеи аль-Фараби с Исмаилизмом, Корбен заключает, что

аль-Фараби в этом вопросе намного отличается «эллинистической философии». Понятие Активного разума отражается у аль-Фараби так же как приобретенный разум, который отличается от учения Аристотеля, и более близко к неоплатонизму (Corbin, 1986 : 230-231).

Корбен считает теорию аль-Фараби о пророчестве кульминацией его творчества. Его теория об идеальном городе получает вдохновение от Платона, однако, эта теория отвечает требованиям философского и мистического вдохновения одного мусульманского философа, – говорит французский философ. Согласно Корбену некоторые считают теорию об идеальном городе мыслителя как политика. Но на самом деле, аль-Фараби не был человеком практики. Он не знал близко общественные дела, – говорит Корбен. По мнению французского философа, политика аль-Фараби покоится на его космологической и психологической системе. Рассматривая идею аль-Фараби об идеальном городе, который руководится пророком и имамами, также имея в виду связь обоих миров у мыслителя, Корбен заключает, что было бы лучше считать политическую философию мыслителя пророческой философией (Corbin, 1986: 231). Поэтому **Государь**, – пишет Корбен, – в лице которого аль-Фараби видит все человеческие и философские добродетели, является «Платон в платье пророка Мухаммеда» (Corbin, 1986 : 233).

Корбен также рассматривает гносеологические проблемы у аль-Фараби. По его разъяснению Мудрец соединяется с Актуальным разумом через спекулятивную медитацию. Пророк соединяется с ним через Воображение. Мухаммедийский архангел Габриель, Святой дух отождествляется с Активным разумом. Идентификация Ангела Познания и Ангела откровения является требованием пророческой философии. Вся доктрина аль-Фараби ориентирована на этом направлении (Corbin, 1986 : 234). Поэтому, пишет Корбен, сказать, что мыслитель отдал Откровению философскую базу, еще недостаточно, также будет неправильно утверждать, что аль-Фараби поставил философа выше пророка. Философ и пророк соединяются через такой же Разум – Святой Дух.

Другой видный современный французский философ, который был осведомлен о философии аль-Фараби, является Алан де Либера (р. 1948 г.). Французский исследователь в основном философию аль-Фараби рассматривает в своей книге под названием «Средневековая философия». Он пишет, что аль-Фараби начал свою

карьеру в Аббасидском Багдаде и завершил ее в Дамаске после пребывания у принца Сайф-ал-Давля. Хотя Алан де Либера не упоминает о том, что аль-Фараби был шиитом, но он говорит, что его первыми учителями были христиане Юханна ибн Хайлан и Абу Бишр Матта (Libera, 2004 : 107). Французский философ считает аль-Фараби оригинальным философом и одним из знаменитых философов средневековья. По его мнению, аль-Фараби принципиально развивает древнегреческую философию на земле Ислама, оказав сильное влияние на Авиценну в восточном Исламе, на Ибн Бадже в западном Исламе (т.е. в Испании) и на Маймонида у евреев. Его влияние также заметно на латинских христиан (Libera, 2004 : 107).

Алан де Либера, как и другие французские философы, утверждает, что аль-Фараби примирит учения Аристотеля с Платоном, и такое примирение видно во всех последующих традициях, в том числе в латинских, особенно у Альберта Великого. Рассматривая трактат аль-Фараби об идеальном городе, французский философ вопреки мнению Анри Корбена считает аль-Фараби политиком. Его шедевр об идеальном городе, – пишет Либера, акклиматизирует теорию короля философов Платона с политическим и пророческим мышлением мусульманства (Libera, 2004 : 108). Либера также осведомляет читателей о латинском переводе произведения аль-Фараби. Среди его трудов, переведенных на латинский, согласно Либера, особое место занимают трактат о классификации наук и трактат о разуме.

Французский философ считает, что две фундаментальные темы средневекового мышления относятся к аль-Фараби: 1) Представление мира на основе адаптации аристотелевской космологии отдельных Разумов с платоновским эманиционным учением. 2) Оригинальный синтез аристотелевского эмпиризма с платонической теорией Идей у аль-Фараби представляет приобретенный разум. Это разум находится в стыке абстрагирующего познания, извлеченного из чувствуемой и интеллектуальной интуиции между возможным разумом человека и Активным разумом (Libera, 2004 : 108). Алан де Либера утверждает, что даже теория познания аль-Фараби представляет гармонизацию между Аристотелем и Платоном.

Согласно Алану де Либера, аль-Фараби был первым, кто сформулировал философскую креационную метафизику, комбинируя необходимость и абсолютное единство Первопричины, произведение бытия через эманацію (под деви-

зом «от единства выходить только единство»), космологическую систему сфер и Разума с радикальной возможностью существования мира (Libera, 2004 : 108).

Также Либерта утверждает, что плотинизация (от имени Плотина) метафизики аристотелианства у аль-Фараби берет настоящую форму космологической теории эманации, эта тема была чужда для аль-Кинди.

Другим французским исследователем, который рассматривает воззрения аль-Фараби в своей книге «Фараби и Александрийская школа», является Филипп Валла. Валла во вводной части своей книги, говоря о жизни аль-Фараби, разъясняет, что за исключением трактата об общности воззрения Платона и Аристотеля, который написан великолепным арабским языком, язык других произведений мыслителя беспорядочен в сравнении с языком других последующих мыслителей, как Аверроэс, аль-Кинди и Авиценна. Поэтому, по мнению Валла, у каждого читателя создается впечатление о том, что тексты являются незаконченными. Французский востоковед утверждает, что дошедшие до нас произведения аль-Фараби, являются записками лекций, осуществленными в той или иной философской школе либо в Багдаде, либо в Дамаске или может быть в Алеппо. Поэтому язык этих работ кажется очень простым, непривлекательным и просторечным (Vallat, 2004 : 12). С этой точки зрения, французский ученый на базе некоторых исторических данных заключает, что многие работы аль-Фараби были подготовлены с целью проведения лекций и написаны его учениками, а не самим мыслителем. Французский ученый ссылается на слова Ибн аль-Кифти о том, что часть трактата о добродетельном городе написана Абу Ишаком и Большой комментарий к Второй Аналитике написан Ибрахимом ибн Ади, одним из самых близких учеников аль-Фараби.

Филипп Валла с приведением нескольких языковых фактов из произведения самого мыслителя и других ученых постарается доказать, что аль-Фараби не знал греческий язык. По поводу путешествий мыслителя от Персии до Египта, Валла пишет, что на то есть две причины: во-первых, мыслитель путешествовал для собственной заботы и безопасности и, во-вторых, безусловно, для того, чтобы найти пропитание (Vallat, 2004 : 15). Поэтому Валла в противоположность Анри Корбен пишет, что мыслитель покинул Багдад – столицу суннитов не по приглашению шиитского эмира, как некоторые ду-

мают, а по совсем иным причинам. Таким образом, французский исследователь рассматривает много исторических и языковых вопросов, относящихся к аль-Фараби, о которых будем говорить в других наших исследованиях.

Другие французские исследователи Сумая Местири и Гийом Ди в предисловии к книге аль-Фараби «Избранные афоризмы» рассматривают в 15 пунктах философию и идеи мыслителя. Оба исследователя в основном поддерживают идею о том, что философия аль-Фараби развивается под патронажем Платона и Аристотеля. По их мнению, аль-Фараби настойчиво утверждает, что объект исследования Платона и Аристотеля является один и тот же: цель обоих философов заключается в идее человеческого совершенства и роли философии (Abu Nasr al-Farabi, 2003 : 19). Т.е. историческая роль философии в совершенствовании человека.

Как видим, аль-Фараби и его философия находятся в центре внимания французских исследователей и философов. Мы в очень сокращенном виде рассмотрели идеи некоторых французских философов-исследователей философии аль-Фараби. Но на самом деле, число французских исследователей философии аль-Фараби намного больше, как мы представляли. Здесь особо следует упоминать Луи Массиньёна, Мориса Буйж, Жана Бинами-Одие, Бедоре, Салмана Доминик и многих других, исследования которых об аль-Фараби заслуживают особого внимания. Если мы хотим определить место, которое занимает аль-Фараби во французской философской традиции, то необходимо заниматься серьезно изучением исследования вышеуказанных и неуказанных французских исследователей о философии мыслителя. Изучение и исследование творчества аль-Фараби во Франции имеет давний и обширный характер и даже есть возможность для написания нескольких диссертаций.

Не надо забывать, что аль-Фараби имеет всемирную известность. Не только французские ученые, но и ученые других европейских стран, как Англия, Германия, Италия, Испания, занимались исследованием философских воззрений аль-Фараби. В Иране и Турции также осуществлены многие исследования, на которых не будем останавливаться. Всего лишь скажем, что видный иранский ученый Мухаммад Рашшод в своей книге «Философия с древних времен» в противоположность мнению французских ученых пишет, что аль-Фараби был чистым философом, а не суфием, тогда как Ибн Сина имел

склонность к Платону и был более близким к суфизму (Рашшод, 2002 : 175).

Альфарабиеведение как наука было развито особенно в бывшем Советском Союзе. Многочисленные труды сделаны русскими, казахскими, узбекскими, таджикскими учеными об аль-Фараби. Видно, что если будем сравнивать воззрения французских ученых с идеями советских и постсоветских исследователей об учении аль-Фараби, то отличие будет значительным. Следует отметить, что советские ученые в свете бурного развития материалистической атеистической идеологии иногда старались представить аль-Фараби, Авиценну и других мыслителей материалистами. Они даже не считают аль-Фараби суфием как французы, наоборот, его считают рационалистом и иногда в его взглядах ищут материалистические идеи. В том числе таджикский ученый М. Богоутдинов пишет: «Считая основой материального или «тленного» мира субстанцию, Фараби приближается к материализму» (Богоутдинов, 1980 : 224), или далее он продолжает: «В огромном наследии Фараби есть, несомненно, и тенденции к материализму, которые можно обнаружить лишь посредством тщательного анализа сложных завуалированных выражений ученого» (Богоутдинов, 1980 : 225). Другой таджикский исследователь Джонбабаев С. пишет, что аль-Фараби унаследовал и развил материалистические учения Стагирита об искусстве в целом и поэзии и музыке в частности (История таджикской философии, 2012 : 447). Тогда как у французских исследователей такие понятия как «материализм», «материалистические идеи», «атеизм» относительно философии аль-Фараби вообще не встречаются. Этим мы не претендуем, что воззрения французских исследователей об учении аль-Фараби оказываются более адекватными, чем наших. У каждого исследователя есть удовлетворительные факты и аргументы. Однако, каким бы не являлся аль-Фараби – религиозным человеком, суфием, но он был великим философом, мыслителем, который показывает нам путь к счастью. Об этом в трактате «Указание пути к счастью» он пишет так: «... мы достигаем счастья только тогда, когда постигаем прекрасное, а прекрасное мы понимаем только благодаря искусству философии... из этого необходимо следует вывод, что именно

благодаря философии мы достигаем счастья» (Аль-Фараби, 1973 : 35).

Заключение

На основании вышеуказанных фактов и информации станет ясно, что начиная от Этьена Жильсона до современных французских исследователей, как Алан де Либера, почти все считают аль-Фараби теологом, суфием. Несмотря на то, что аль-Фараби на мусульманском Востоке считается Вторым учителем после Аристотеля, верным последователем, комментатором и продолжателем учения последнего, однако, точка зрения французских ученых об учении мыслителя выглядит другой. В основном французские исследователи вслед за Жильсоном доказывают, что, в сущности, учение аль-Фараби является религиозным и мистическим. Французские ученые объясняют, что религиозность и мистика учения аль-Фараби берут свое начало не только под влиянием Корана, но и из учения неоплатоников и зороастризма. Среди французских ученых Корбен считает аль-Фараби не только суфием, но и шиитом. Корбен как обычно старается, прежде всего, представить выдающихся мыслителей мусульманского мира как шиитов, исмаилитов.

В заключение необходимо напомнить, что хотя мы знаем Этьена Жильсона, Луи Массиньена, Мари Гуашона, Анри Корбена, Алана де Либера и других, но их труды до сих пор все-сторонне не изучены нашими исследователями. Сегодня настало время для изучения исследований французских и других работ европейских ученых о нашем научном наследии.

Также не надо забывать, что французские ученые-востоковеды, начиная с 17 века, начали переводить наше прошлое культурное наследие на французский и вести научные исследования, и до сих пор они активно продолжают осуществлять свою переводческую и научно-исследовательскую деятельность. Несомненно, сегодня настало время, чтобы мы перевели на наши языки исследования французских ученых для того, чтобы наши соотечественники и наши молодые поколения знали, каков вклад французских ученых в сохранение, изучение и распространение наших прошлых культур в мировой арене.

Литература

- Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970. – 429 с.
- Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.
- Алтаев Жакыпбек. Классическая исламская философия средневековья: Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 396 с.
- Богоутдинов А. М. Избранные произведения. – Душанбе, 1980. – 419 с.
- Диноршоев М. Натурфилософия Ибн Сины. – Душанбе: Дониш, 1985. – 256 с.
- Диноршоева З.М. Гражданская философия Аль-Фараби: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.03. – Душанбе, 2006. – 304 с.
- История таджикской философии. (С древнейших времен до 15 в.). В трех томах. Том 2. – Душанбе: Дониш, 2012. – 788 с.
- Касымжанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. – М.: Мысль, 1982. – 198 с.
- Лей, Герман. Очерк истории средневекового материализма. / Пер. с нем. З.В. Горловой и И.А. Саца. – М., 1962. – 587 с.
- Мухаммад Рашшод. Фалсафа аз огози таърих. Чилди 3. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 404 с.
- Хайруллаев М.М. Абу Наср аль-Фараби. – М., 1982. – 304 с.
- Хайруллаев М.М. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. – Ташкент, 1967. – 354 с.
- Abû Nasr al-Fârâbî. L'Épître sur l'intellect (al-Risala fi-l-'aql) traduit de l'arabe, annoté et présenté par Dyala Hamzah. Paris : L'Harmattan, 2001. – 109 p.
- Abû Nasr al-Fârâbî. Aphorismes choisis. Traduction, introduction et lexique par Soumaya Mestiri et Guillaume Dye. Commentaire par Guillaume Dye. Bibliothèque Maktaba. Fayard, 2003. – 236 p.
- Al-Farabi's commentary and short treatise on Aristotle's De interpretation/F.W. Zimmermann. Oxford university press, 1987. – 287 p.
- Avicenne. La métaphysique du Shifâ. Livres I – V par Georges C. Anawati. Paris: J. Vrin, 1978. – 379 p.
- Bloch Ernst. Avicenne et la gauche aristotélicienne. Paris: Premières pierres, 2008. – 93 p.
- Bouamrane Ch., Gardet L. Panorama de la pensée islamique. Paris : Sindbad, 1984. – 368 p.
- Brague, Rémi. Athens, Jerusalem, Mecca: Leo Strauss's «Muslim» Understanding of Greek Philosophy. Poetics Today, 1998. # 19 (2). – p. 235–259.
- Corbin Henry. Histoire de la philosophie islamique. Gallimard, 1986. – 546 p.
- Corbin, H. History of Islamic Philosophy. London: Keagan Paul Int., 1993. – 366 p.
- Dhanani, Alnoor. Fârâbî: Abû Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarkhân al-Fârâbî. In Thomas Hockey; et al. The Biographical Encyclopedia of Astronomers. New York: Springer, 2007. – p. 356–357.
- Farabi. Deux traités philosophiques: l'harmonie entre les opinions des deux sages, le divin Platon et Aristote et de la religion. Introduction, traduction et notes par Dominique Mallet. Damas, 1989. – 185 p.
- Gilson, Etienne. Les sources Greco-Arabs de l'augustinisme avicennisant suivi de Louis Massignon. Notes sur le texte originale Arabe du «De intellectu» d'Al Farabi. – Paris: J. Vrin, 1981. – 159 p.
- Gilson Etienne. La philosophie au Moyen-Age. Des origines patristiques à la fin du XIV siècle. Paris: Payot, 1999. – 782 p.
- Goichon A.-M. La distinction de l'essence et de l'existence d'après Ibn Sina (Avicenne). Paris: Desclée de Brouwer, 1937. – 546 p.
- Goichon A.-M. La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe Médiévale. – Paris, 1951. – 139 p.
- Libera, Alain de. La philosophie médiévale. Quadrige / PUF, 2004. – 574 p.
- Netton, Ian Richard. Breaking with Athens: Alfarabi as Founder, Applications of Political Theory By Christopher A. Colombo. Journal of Islamic Studies. Oxford University Press, 2008. # 19 (3). – p. 397–398.
- Vallat, Philippe. Farabi et l'école d'Alexandrie. Des prémisses de la connaissance à la philosophie politique. Paris: Librairie philosophique J. Vrin, 2004. – 431 p.
- Vaux, Baron Bernard Carra de. Préface in Baron Rodolphe d'Erlanger. La musique Arabe. – Tom premier Al-Farabi. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 2001. – p. I-XI
- Vaux, Baron Bernard Carra de. Avicenne (Les grands philosophes). – Paris : Felix Alcan, 1900. – 302 p.

References

- Al'-Farabi. (1970) Filosofskiye traktaty [Philosophical treatises]. Alma-Ata: Nauka, 1970. 429 s.
- Al'-Farabi. (1973) Sotsial'no-eticheskiye traktaty [Socio-ethical treatises]. Alma-Ata: Nauka, 1973. 400 s.
- Altayev Zhakypbek. (2016) Klassicheskaya islamskaya filosofiya srednevekov'ya [Classical Islamic philosophy of the middle Ages]. Uchebnoye posobiye. Almaty: Qazaq universiteti, 2016. 396 s.
- Bogoutdinov A.M. (1980) Izbrannyye proizvedeniya [Selected Works]. Dushanbe, 1980. 419 s.
- Dinorshoyev M. (1985) Naturfilosofiya Ibn Siny [Natural philosophy of Ibn Sina]. Dushanbe: Donish, 1985. 256 s.
- Dinorshoyeva Z.M. (2006) Grazhdanskaya filosofiya Al'-Farabi [Civil philosophy of Al-Farabi]: dis. ... d-ra filos. nauk: 09.00.03. Dushanbe, 2006. 304 s.
- Istoriya tadjhikskoy filosofii (2012) [History of Tajik philosophy]. (S drevneyshikh vremen do 15 v.). V trekh tomakh. Tom 2. Dushanbe: Donish, 2012. 788 s.
- Kasymzhanov A.KH. Abu-Nasr al'-Farabi [Abu-Nasr al-Farabi]. M.: Mysl', 1982. 198 s.

- Ley, German. (1962) Ocherk istorii srednevekovogo materializma [Essay on the history of medieval materialism]. Per. s nem. Z.V. Gorlovoy i I.A. Satsa. M., 1962. 587 s.
- Muhammad Rashshod. (2002) Falsafa az o'gozi ta'rih [Philosophy from ancient times]. Tom 3. Dushanbe: Irfon, 2002. 404 s.
- Khayrullayev M.M. (1982) Abu Nasr al'-Farabi [Abu Nasr al-Farabi]. M., 1982. 304 s.
- Khayrullayev M.M. (1967) Mirovozzreniye Farabi i yego znacheniye v istorii filosofii [Farabi's worldview and its significance in the history of philosophy]. Tashkent, 1967. 354 s.
- Abû Nasr al-Fârâbî. (2001) L'Épître sur l'intellect (al-Risala fi-l-'aql) traduit de l'arabe, annoté et présenté par Dyala Hamzah [The Epistle on the Intellect (al-Risala fi-l-'aql) is translated from Arabic, annotated and presented by Dyala Hamzah]. Paris: L'Harmattan, 2001. 109 p.
- Abû Nasr al-Fârâbî. (2003) Aphorismes choisis. Traduction, introduction et lexique par Soumaya Mestiri et Guillaume Dye. Commentaire par Guillaume Dye [Aphorisms chosen. Translation, introduction and lexicon by Soumaya Mestiri and Guillaume Dye. Commentary by Guillaume Dye]. Bibliothèque Maktaba. Fayard, 2003. 236 p.
- Al-Farabi's commentary and short treatise on Aristotle's De interpretation (1987)/F.W. Zimmermann. Oxford university press, 1987. 287 p.
- Avicenne. (1978) La métaphysique du Shifa [The metaphysics of Shifa]. Livres I V par Georges C. Anawati. Paris: J. Vrin, 1978. 379 p.
- Bloch Ernst. (2008) Avicenne et la gauche aristotélicienne [Avicenna and the Aristotelian left]. Paris: Premières pierres, 2008. 93 p.
- Bouamrane Ch., Gardet L. (1984) Panorama de la pensée islamique [Panorama of Islamic thought]. Paris: Sindbad, 1984. 368 p.
- Brague, Rémi. (1998) Athens, Jerusalem, Mecca: Leo Strauss's «Muslim» Understanding of Greek Philosophy. Poetics Today, 1998. # 19 (2). p. 235259.
- Corbin Henry. (1986) Histoire de la philosophie islamique [History of Islamic philosophy]. Gallimard, 1986. -546 p.
- Corbin, H. (1993) History of Islamic Philosophy. London: Keagan Paul Int., 1993. 366 p.
- Dhanani, Alnoor. (2007) Fârâbî: Abû Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarkhân al-Fârâbî». In Thomas Hockey; et al. The Biographical Encyclopedia of Astronomers. New York: Springer, 2007. p. 356357.
- Farabi. (1989) Deux traités philosophiques: l'harmonie entre les opinions des deux sages, le divin Platon et Aristote et de la religion. Introduction, traduction et notes par Dominique Mallet [Two philosophical treatises: the harmony between the opinions of the two sages, the divine Plato and Aristotle and religion. Introduction, translation and notes by Dominique Mallet]. Damas, 1989. 185 p.
- Gilson, Etienne. (1981) Les sources Greco-Arabs de l'augustinisme avicennisant suivi de Louis Massignon. Notes sur le texte originale Arabe du «De intellectu» d'Al Farabi [The Greco-Arab sources of Augustinianism avicennianised, followed by Louis Massignon. Notes on the original Arabic text of «Intellectual» by Al Farabi]. Paris: J. Vrin, 1981. 159 p.
- Gilson Etienne. (1999) La philosophie au Moyen-Age. Des origines patristiques à la fin du XIV siècle [Philosophy in the Middle Ages. Patristic origins at the end of the XIV century]. Paris: Payot, 1999. 782 p.
- Goichon A.-M. (1937) La distinction de l'essence et de l'existence d'après Ibn Sina (Avicenne) [The distinction of essence and existence according to Ibn Sina (Avicenna)]. Paris: Desclée de Brouwer, 1937. 546 p.
- Goichon A.-M. (1951) La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe Médiévale [Avicenna's philosophy and influence in Medieval Europe]. Paris, 1951. 139 p.
- Libera, Alain de. (2004) La philosophie médiévale [Medieval philosophy]. Quadrige / PUF, 2004. 574 p.
- Netton, Ian Richard. (2008) Breaking with Athens: Alfarabi as Founder, Applications of Political Theory By Christopher A. Colmo. Journal of Islamic Studies. Oxford University Press, 2008. # 19 (3). p. 397398.
- Vallat, Philippe. (2004) Farabi et l'école d'Alexandrie. Des prémisses de la connaissance à la philosophie politique [Farabi and the school of Alexandria. From the premises of knowledge to political philosophy]. Paris: Librairie philosophique J. Vrin, 2004. 431 p.
- Vaux, Baron Bernard Carra de. (2001) Préface in Baron Rodolphe d'Erlanger. La musique Arabe [Preface in Baron Rodolphe d'Erlanger. Arabic music]. Tom first Al-Farabi Al-Farabi. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 2001. -p. I-XI
- Vaux, Baron Bernard Carra de. (1900) Avicenne (Les grands philosophes) [Avicenna (The great philosophers)]. Paris: Felix Alcan, 1900. 302 p.

2-бөлім
МӘДЕНИЕТТАНУ

Section 2
CULTURAL STUDIES

Раздел 2
КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Abdulina N.¹, Tarasti E.²

¹PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nargiznba@gmail.com

²Professor, Helsinki University, Finland, Helsinki, e-mail: eero.tarasti@helsinki.fi

CULTURAL VALUES: A CONCEPT AND RESEARCH METHODS

Having studied the basic theoretical approaches to the study of values, the authors came to the conclusion that there are various theories and approaches with their shortcomings, as well as important innovative provisions. The main objective of the article is to find a compromise between these theories, use them in practice and contribute to the study of values. The subject of the research is the most important methodological directions of the theory. The result was the isolation and theoretical justification of the application of these methods in science. A new methodology has been developed for studying sociocultural trends in social development, in particular, the transformation of the spiritual values of the Kazakhstani generation-Y society. It should be emphasized that the problem of the transformation of human values is very relevant for Kazakh culture at present and is the core of culture, because in the context of globalization, the main problems of spirituality remain in the shadow, and the market system (competitiveness and money) replaces all values and becomes the center of existence and essence modern man. The article can become the basis for developing a new original methodology for studying and determining the direction in the study of the phenomenon of value.

Key words: values, Kazakh culture, transformation, research methods and globalization.

Абдулина Н.¹, Тарасті Э.²

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nargiznba@gmail.com

²профессор, Хельсинки университеті, Финляндия, Хельсинки қ., e-mail: eero.tarasti@helsinki.fi

Мәдениет құндылықтары: зерттеу тұжырымдамасы және әдістері

Құндылықтың құбылыс негіздемесі маңызды көзқарастарды анықтауды ұйғарады. Және әртүрлі әдіснамалық көзқарас тұрғысынан қалай түсіндірілетіндігі туралы сұрақтарды әзірлейді. Яғни мәдениет құндылықтар мәдениетінің негізі ретінде қарастырылады. Осы мақаланың мақсаты – құндылықты зерттеу әдіснамасының теориялық негіздемесі. Зерттеу пәні құндылық теориясының маңызды методологиялық бағыттары болып табылады. Оның нәтижесінде ғылымда осы әдістерді қолданудың іріктеуі мен теориялық негіздемесі болды. Зерттеу нәтижесінде зерттеу құндылықтарының бірнеше бағыттарының бар болуы анықталды. Әлеуметтік дамудың әлеуметтік-мәдени үрдістерін, атап айтқанда, қазақстандық Y-ұрпақтың қоғамдық рухани құндылықтарының өзгеруі бойынша жаңа әдістеме әзірленді. Адами құндылықтардың өзгеру мәселесі қазіргі кездегі қазақ мәдениеті үшін өте өзекті және мәдениеттің өзегі болып табылатынын атап өткен жөн, өйткені жаһандану жағдайында руханияттың негізгі проблемалары көлеңкеде қалады, ал нарықтық жүйе (бәсекеге қабілеттілік пен ақша) барлық құндылықтарды алмастырады, өмірдің орталығына айналады және қазіргі адамның мәні. Жалпы бағыттарға келетін болсақ, олардың әрқайсысында өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Бұл мақала құнды зерттеу бағытын зерттеу және анықтау үшін жаңа түпнұсқалы әдіснаманы әзірлеу үшін негіз бола алады.

Түйін сөздер: құндылықтар, қазақ мәдениеті, трансформация, зерттеу әдістері, жаһандану.

Абдулина Н.¹, Тарасты Э.²

¹PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nargiznba@gmail.com

²профессор, Университет Хельсинки, Финляндия, г. Хельсинки,
e-mail: eero.tarasti@helsinki.fi

Ценности культуры: концепция и методы исследования

Изучив основные теоретические подходы по изучению ценностей, авторы пришли к выводу, что и здесь существуют различные теории и подходы со своими недостатками, а также важными новаторскими положениями. Основная задача статьи состоит в том, чтобы найти компромисс между данными теориями, использовать их на практике и внести вклад в изучение ценностей. Предметом исследования являются наиболее важные методологические направления теории. Результатом явились выделение и теоретическое обоснование применения данных методов в науке. Выработана новая методика изучения социокультурных тенденций общественного развития, в частности трансформация духовных ценностей казахстанского общества поколения-У. Следует подчеркнуть, что проблема трансформации ценностей человека очень актуальна для казахской культуры в настоящее время и является ядром культуры, потому как в условиях глобализации основные проблемы духовности остаются в тени, а рыночная система (конкурентоспособность и деньги) заменяет все ценности и становится центром существования и сущности современного человека. Статья может стать основой для выработки новой оригинальной методики изучения и определения направления в исследовании феномена ценности.

Ключевые слова: ценности, казахская культура, трансформация, методы исследования, глобализация.

Introduction

Based on the literature review on values theories and values transformation in the other articles, the spiritual values seems to be fragmenting in many parts of the world. There is no doubt that the way in which values have been developing over the last half-century reveals some remarkable and fast-moving transitions in Western societies. In Kazakhstan, Generation-Y values and perception on values, values functioning, transformation, and responsibility seem rapidly changing as well. This article attempted to explore and examine critically contemporary theories of values transformation together with ideas about global values and their impact upon Generation-Y about spiritual values of Kazakhstani society. It seeks to illuminate the likely choices and behavior of Generation-Y concerning personal lifestyle and social life. This, in turn, might provide insights into future Kazakhstani society and the values transformation and related implications for social work and other service and policy planning more generally. This article first outlines the epistemological status of the study. Then it describes the research design and methods and examines their strengths and weaknesses as well as the particular approaches to analysis for each method.

Research methods and analysis

The study style comprised a cross-sectional multi-method qualitative and quantitative exploration of attitudes held by Generation-Y regarding values transformation in Kazakhstan, utilizing focus groups, surveys and individual interviews as the key analysis techniques. A self-completion questionnaire survey instrument, a guided list of themes for focus groups and semi-structured interviews for individuals were adopted as the suggests that for data collection. The methodological position of 'critical realism' was adopted to secure insights into complex processes and social systems that each up on and were formed by individual and group attitudes and beliefs (Pawson and Tilley, 1997:45). The research style could not reveal the totality of cultural processes that verify the institutional structures that organized the cultural worlds of respondents. However, it had been supposed that the study might offer a snap in time of the ways in which Generation-Y perceived their futures with reference to any responsibilities towards their life and particularly their ideas about preserving values of their own. Details of the three research methods and the strengths and weakness are examined as follows.

Concept of value

The world we live in is an extremely interesting and challenging place. The deepest threats to human existence only appear to be concrete – wars, disease, famine, natural catastrophes – and we have begun to move towards a post-material age, the threat from non-material factors, quite logically, has intensified. (Hankiss, Elemer, 2000:24). The phenomena impact on our world of meanings and devalue our existing forms of knowledge, with the result that we are beset by post-modern fears, a new set of unknowns (Bauman, Zigmunt, 1995:78). Identities are anchored around a set of moral propositions that regulate values and behavior. In every system of identity construction, there has to be a hierarchy of norms, as well as lateral, reciprocal relations and this requires people to be «judgemental», in as much as they must have the criteria to condemn certain kinds of behavior or values and approve to others.

(Schopflin, 2010:53).

Although the concept of *value*, the articulation of identity, of collective norms and its criteria are encoded in various discourses. These modes of expression are specific to culture that has generated them and are simultaneously a form of recognition and an instrument of cultural reproduction. Values are seen as the core of culture because they determine people's behavior. Values are believed to be defining a social institution, and norms, symbols, rituals and other cultural activities revolve around them (Enz, 1988). Each culture is characterized by a different system of concepts. (Sperber, 1996:67). The third concept of culture is termed, by Gyorgy Markus, the «anthropological concept». In the sense of the anthropological concept, all human societies are cultures insofar as they all provide their denizens with values, norms, stories, images, religions, and so on. (Markus, 2011). Every way of life is a culture (Heller, 1999:134).

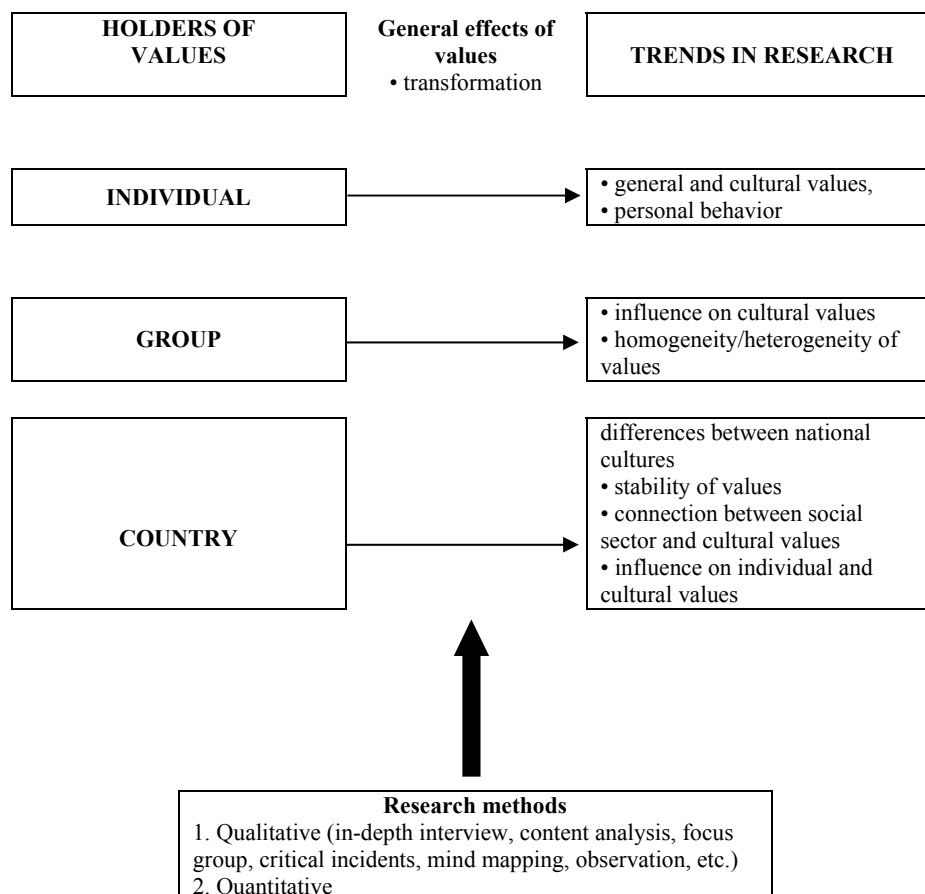

Figure 1 – Framework of values research. Constructed on the basis of Meglino, Ravlin (1988) and Roe, Ester (1999)

Values act as guidelines that help people to choose goals and make decisions about how to realize them. They specify an individual's personal beliefs about how he or she «should» or «ought to» behave. That means that values do not necessarily reflect how he or she wants or desires to behave or actually behaves, but rather «describe» his or her internalized interpretations about socially desirable ways to fulfill his or her needs (Meglino, Ravlin, 1998:354).

Values change, and actually value change driven by generational population. So it is important to analyze the changes and explore how these transformations are affected population replacement.

The focus groups

The focus group is an interview style designed for small groups of unrelated individuals, formed by an investigator and led in a group discussion

on some particular topic or topics (Schutt, 2003). Using this approach, researchers strive to learn through discussion about conscious, semiconscious, and unconscious psychological and sociocultural characteristics and processes among various groups (Stewart and Shamdasani, 1990). The focus group has a unique feature, that is to use the group interaction to produce data and insights that would be less accessible without the interaction found in a group encounter (Morgan, 1988a:11). The focus group can be used as a method on its own or in combination with other methods such as surveys, observations, single interviews. Morgan (1988b:17) sees focus groups as 'useful for orienting oneself to a new field; generating hypotheses based on informants insights; evaluating different research sites or study populations; developing interview schedules and questionnaires and getting participants' interpretations of results from earlier studies.

1st Focus Group – Sex

Variable	No. of Participants	Other Variable	No. of Participants	Other Variable	No. of Participants
Sex	Male	Working Status	Working	Marital Status	Married
	Female		Studying		Single
			Neither of Two		Cohabited

2nd Focus Group – Age

Variable	No. of Participants	Other Variable	No. of Participants	Other Variable	No. of Participants
Age	18-25	Educational Attainment	Post graduates	Living Region	Western Kazakhstan
	26-30		Under-graduates		Southern Kazakhstan
	31-40		College		Eastern Kazakhstan
					Northern Kazakhstan
					Central Kazakhstan

There are a number of significant advantages associated with the use of focus groups as a data-gathering strategy (Edmunds, 2000). These include high flexibility in terms of number of participants, groups, costs, duration, etc. It permits the gathering of a large amount of information from potentially large groups of people in a relatively short period. It can generate important insights into topics that previously were not well understood. It allows

researchers to better understand how members of a group arrive at, or alter, their conclusions about some topic or issue and provides access to 'interactionary clues' (Berg, 2007a:148). Focus groups allow the researcher to develop an understanding about why people feel the way they do. It offers the opportunity of allowing people to probe each other's reasons for holding a certain view. They can elicit a wide variety of different

views in relation to a particular issue (Denscombe, 2003) and can be used to gather information from transient populations.

The moderator can explore related but unanticipated topics as they arise in the course of the group's discussion. Focus groups often do not require complex sampling strategies (Berg, 2007b:75). When effectively run they can be free flowing and allow safe argument amongst participants and for challenging group members' viewpoints. On the whole, the focus groups offers the researcher an opportunity to study the ways in which individuals collectively make sense of and construct meanings around a phenomenon (Bryman, 2004a:18) or as a quasi-naturalistic method for studying the generation of social representations or social knowledge in general (Lunt and Livingstone, 1996).

Focus groups also have limitations. Focus groups are difficult to organize, as the 'turn up' rate cannot be assured (Berg, 2007c:152). When compared with the individual interview, the researcher has less control over proceedings. It depends on how far the researcher can allow a focus group to take over the running of proceedings. It is also difficult to record the discussion that takes place as speakers interrupt one another and talk simultaneously (Bryman, 2004b:27). A specific problem is how to document the data in a way that allows the identification of individual speakers and the differentiation between statements of several parallel speakers (Flick, 2006). The data are difficult to analyze as a huge amount of material can be quickly produced, and the recordings are prone to inaudible elements, which affects transcription (Bryman, 2004c:48). Hence, the recordings are probably more time-consuming to transcribe than equivalent recordings of individual interviews. Regarding the group effect, there is also the possibility that people will be reluctant to disclose thoughts on sensitive, personal, political or emotional matters in the company of others (Bryman, 2004). Dominant personalities may overpower and steer the group's responses unless the moderator is active. The researcher needs to manage the event to avoid this happening (Berg, 2007). Generally, participants may be more prone to expressing culturally expected views than in an individual interview (Bryman, 2004).

The survey

For the quantitative aspect of the study a cross-sectional design and survey approach was adopted which involved sending self-completion

questionnaires to a target sample of 1000 people in all regions of Kazakhstan. The survey would allow the capture of a large field of data on potential variations in Generation –Y perceptions about values transformation. Clear distinctions between cases can be made as well. The survey's cross-sectional design can provide a consistent and systematic way for establishing variations and make possible the examination of relationships or patterns of association between variables (Bryman, 2004). In addition, survey research tends to focus on data based on 'real-world' observations more than theory. It involves an active attempt by the researcher to go and structure an enquiry with a span of vision that can be wide and inclusive. Its breadth of coverage means that it is more likely than other approaches to get data based on a sample of sufficient size to allow some claim to relevance and ideally generalizability.

Table 1 – Values, attitudes, behaviors among Kazakhstani society related to transformation values
Questionnaire

	Important	Not important
Independence		
Hard work		
Feeling of responsibility		
Tolerance and respect for other people		
Thrift, saving money and things		
Determination, perseverance		
Hospitality		

Surveys can lend themselves to future replication (Blaxter, 2001) and can produce large quantitative data sets in a short time for a low and reasonably predictable cost (Denscombe, 2003). However, the survey has its disadvantages when data reside solely in the form of tables, charts and statistics and without linkage to wider theories and issues. The researcher can become preoccupied with the data to the exclusion of an adequate account of the implications of the findings for issues, problems or theories. The data provide a snapshot in time rather than a focus on the underlying processes and mechanisms that generate the phenomena in question. In this sense the significance of the data can become neglected (Blaxter, 2001; Denscombe, 2003). The survey does not usually allow in-depth investigation of the topic and there is usually little opportunity to check on the accuracy or honesty of the opinions captured. The

researcher is often not in a position to check first-hand the understandings of the respondents to the questions asked. Lastly, the survey relies on breadth rather than depth for validity, which raises questions about the adequacy of small-scale studies (Blaxter, 2010:80).

The individual interviews

In regard to the individual interviews in the third stage of the study, these were informed by the results of the survey which helped to develop an interview guide. For example, the survey results revealed that both the Kazakhstani cultural values and the global western values had a mutual and reciprocal influence on Generation-Y values. In order to explore this and other interesting findings, ten respondents were purposively identified from the survey returns on the basis of varied socio-economic backgrounds and invited to participate in a semi structured interview in order to drill down in more depth about themes arising from the survey data. This part of the study incorporated discussion of global and Kazakhstani culture and values and people's perception of marriage, work and family responsibility. Semi-structured interviewing was the means of data collection and involved the implementation of a number of predetermined questions and special topics listed in an interview guide. These questions were typically asked of each interviewee in a systematic and consistent order, but the interviewers were allowed freedom to digress; that is, the interviewers are permitted to probe far beyond the answers to their prepared questions (Berg, 2007). A semi-structured interview guide is more structured than an informal conversational interview, because it relies on some general themes to be explored with all informants (Kumar 1996). These interviews were therefore relatively more

formal. Participants were asked to sign consent forms, agreeing to participate. These interviews also had a clear start and finish time and participants were given a list of themes to be covered in the interview. However, while there is some structure, the researcher could also ask probing questions and follow up on responses as needed to generate the depth required. The interview still relies on a conversational style because the themes explored operate as a checklist and are not posed as a set of questions that are asked in exactly the same way with every informant (Patton, 1987:111). There are notable merits to semi-structured interviews. The interviewee has the chance to elaborate his/her ideas and views. Flexibility is allowed and adjustments to the enquiry can be made during the interview process. Also, interviews require only simple equipment and build on the conversation skills of the researcher. Direct face-to-face contact can help the researcher to check for accuracy and relevance of data. A high response rate can be ensured as interviews are mostly arranged at a convenient time and place for interviewee (Denscombe, 2003).

Nevertheless, interviews have disadvantages: Data collection can be time consuming as can be analysis. Interviewees may give non-standard responses and data are not pre coded but have an open format. Hence, the considerable time spent on transcription and coding. The reliability of data is sometimes queried as consistency and objectivity are difficult to fulfill within the dynamics of the interview encounter. There are also some barriers which may hinder the accuracy and relevance of data. For example, the impact of the recording device may be uncomfortable or threatening for some interviewees. Finally, the costs of the interviewer's time, traveling expenses and other fees may be high if the interviewees are widely scattered (Denscombe, 2003).

Interview sample – key characteristics

Interviewee	Gender	Age	Characteristics
1	Male	18-25	Working Generation-Y with higher education attainment (bachelor degree or above), high skill level or professional (e.g. managers or supervisors, accountant...)
	Female	26-30	
		31-40	
2	Male	18-25	Generation-Y with no job, no study
	Female	26-30	
		31-40	
3	Male	18-25	Generation-Y working overtime (work more than 60 hours a week) or with continuing education (e.g. taking short-term or long-term course or advanced studies)
	Female	26-30	
		31-40	

Conclusion

Bryman (2004) points out that the argument against multi-strategy research tends to be based on the idea that research methods carry epistemological commitments and that quantitative and qualitative research being separate paradigms should not be conjoined. Quantitative research has traditionally been informed by positivism and the hypothetic-deductive method. The theory drives the research and the aim in the first instance is to disprove the theory, that is, a process known as 'falsification' by showing that there is no relationship between the variables of interest (Abercrombie et al., 1988, cited in D'Cruz and Jones, 2004:63). Qualitative research, on the other hand, is said to rely on emergent theories and inductive reasoning that stems from the inter-subjective nature of the social world. Nonetheless, in recent years, the use of more than one cultural research method has been encouraged to support the constitutive structuring of interpretation in the analytic process. Nevertheless, it was important to be alert to the probability that multi-methods might lead to a similar analytic direction but are unlikely to meet at some precise, unequivocal point in their accounting for cultural reality. Hence, a cautious position was adopted which avoided any presumption that the use of methodological triangulation could prove that the data or analyses were absolutely correct (Denscombe, 2003).

For this research, quantitative analysis of the survey was more bounded and discrete as the data were the product of statistical techniques based on mathematics and probability. Nevertheless, statistical tests of significance gave some credibility in terms of interpretation and confidence in the findings. Furthermore, large volumes of data could be analyzed quickly using advanced and well prepared computerized procedures. Easy and clear representations were made possible by computer software, which saved time and other resources that in turn reduced the cost of research. In spite of the advantages of quantitative analysis, there were also demerits. For example, the researcher might become preoccupied with statistics and the search for significance and might ignore the very research purpose to attempt a more rounded interpretation of the phenomena. With regard to the strengths of

qualitative analysis in the form of focus group and semi-structured in-depth interviews, we can say the data and the analysis is more likely to be grounded in human experience and have their roots in complex social existence. Moreover, thematic analysis of transcripts can provide detailed, in-depth and thick description about complexity which quantitative analysis may not achieve.

Another merit of qualitative analysis is the acceptance of ambiguity and contradictions as this is inherent in the social world. It also draws on the interpretative skills of the researcher and inevitably opens up alternative explanations. It allows that different researchers might come up with different conclusions about the nature of social existence. However, there is a weak generalization in a qualitative analysis as data may be less representative. Hence, it is imperative not to oversimplify the explanation of the findings. Moreover, the interpretation of data implicates many personal factors such as the researcher's identity, background, and beliefs. In this sense, the findings and conclusions are unavoidably selective and a creation of the researcher rather than a discovery of 'fact' per se. With hindsight, we believe mixed methods to have been complementary rather than contradictory within this particular study. By adopting two types of research methods with different kinds of data analysis, the study became more comprehensive, in both width and depth. On one hand, the study was able to test out key concepts using quantitative research and on the other hand was able to generate insights into the same conceptual fields from the perspectives of participants gathered in individual and group contexts. Hence, both firm and reliable data were developed via quantitative research and rich deep qualitative data were collected in the qualitative design. Of course, quantitative research is typically highly structured and can present a static image of social reality with its emphasis on relationships between variables, whereas the less structured qualitative approach brings out processes or unfolding events over time and the interconnections between the actions of participants of social settings. It is in light of these caveats about and merits of mixed methods that the thesis now presents key findings as outlined in values surveying.

References

- Bauman, Z (1995) *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality* Oxford: Blazkwell
- Berg, B. (2007) *Qualitative research methods for the social sciences*, 6th edition, NJ: Pearson.
- Blaxter, L., Hughes, C. and Tight, M. (2001) *How to research*, 2nd edition, Buckingham: Open University Press.
- Bryman, A. (2004) *Social research methods*, 2nd edition, Oxford: Oxford University Press.
- D'Cruz and Jones (2004) *Social Work Research-Ethical and Political Contexts*. London: Sage, ISBN 0-7619-4971-2.
- Denscombe, M. (2003) *The good research guide: for small-scale social research projects*, 2nd edition, US: Open University Press.
- Edmunds, H. (2000) *The focus group research handbook*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Enz, C. A. (1988) The role of value congruity in intraorganizational power [Electronic version]. *Administrative Science Quarterly*, 33(2), 284-304. Retrieved [19.02.2019], from Cornell University, School of Hospitality Administration site: <http://scholarship.sha.cornell.edu/articles/437/>
- Flick, U. (2006) *An introduction to qualitative research*, London: Sage.
- Hankiss, Elemer (2000) *Fears and Symbols* Budapest: Central European University Press
- Heller, A (1999) *A Theory of Modernity*, ISBN 0-631-21612X, Blackwell Publishers Inc.USA
- Markus, G, (2011) *Culture, Science, Society: The Constitution of Cultural Modernity* Leiden, Brill
- Meglino, B. M., & Ravlin, E. C. (1998) Individual values in organizations: Concepts, controversies, and research. *Journal of Management*, 24(3), 351-389.
- Morgan, D.L. (1988) *Focus groups as qualitative research*, Newbury Park, CA: Sage.
- Pawson, R. and Tilley, N. (1997) *Realistic evaluation*, London: Sage.
- Roe, R. A., & Ester, P. (1999) Values and work: Empirical findings and theoretical perspective. *Applied Psychology: An International Review*, 48(1), 1-21.
- Schopflin, G. (2010) *The dilemmas of Identity*, TLU Press
- Schutt, R.K. (2003) *Investigating the social world: the process and practice of research*, 4th edition, Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Sperber D. (1996) *Explaining culture*, ISBN 0-631-20045-2, Great Britain.
- Stewart, D.W. and Shamdasani, P.M. (1990) *Focus groups: theory and practice*, Newbury Park, CA: Sage.

Аралбай С.М.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: saken_aralbai@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗҒА НЕГІЗДЕЛГЕН БРЕНД ЭКОНОМИКАМЫЗДЫҢ БАСТЫ ТІРЕГІ

Бұл мақалада ұлттық құндылықтарымызға негізделген бренд мәселелері көтеріліп, олардың қоғам өміріне тигізер әсері қарастырылған. Бренд ұғымы экономикаға тікелей қатысты термин болғанымен мәдениеттану тұрғысынан философияға бай, жаһандану үдерісінде ұлттың нарыққа сай болмысын анықтауда мазмұны тереңде жатырған ұғым болмақ. Экономикадан, саясаттан, мәдениеттен, әлеуметтік хал-ахуалдан, соған байланысты орын алған әлеуметтік қатынастардан жоғары деңгейді көрсетіп отырған кез келген мемлекет бүгінгі таңда бренд мәселесіне басты назарын аударуда. Сондай-ақ, бренд мәселесі тек экономикалық капиталдың өсуіне ғана емес, сонымен қатар мәдениет капиталының өсуінде тікелей өз ықпалын тигізетіндігін автор жан-жақты ашып көрсетеді. Ал, мәдени капиталдың өсуі дегеніміз – ол, әрбір жеке индивидтің қоғамымызда демократиялық құндылықтарды дамытуға тікелей атсалысып, қазіргі нарықтың басты сұранысы адами ресурсты арттыру болып саналады. Қазіргі қоғамымыздың басты талабыда осы, яғни жаңа технологиялар мен ақпараттар ағымын игеру үшін әрбір саналы жеке индивид жоғары интеллектуалды қабілетте болуы тиіс. Сондықтанда, біз сияқты шикізатқа бай мелекеттердің ең басты ұстанымы ұлттық құндылықтарға негізделген бренд болғанда ғана қоғамдағы орын алып отырған жемқорлық, жауапкершіліксіздік, немқұрайлық тәрізді және т.б. ұлттық құндылықтарымызға жат мінез-құлықтар азайып, мәдени капиталдың экономикалық капиталымызға сай өсуі орын алатындығын қарастырады.

Түйін сөздер: Бренд, ұлттық құндылық, мәдени капитал, тектілік, географиялық кеңістік, әлеуметтік кеңістік, атакәсіп.

Aralbay S.M.

L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Kazakhstan, Astana, e-mail: saken_aralbai@mail.ru

Brand based on national values – main support of our economy

This article discusses the problematic aspects of a brand and its impact on a society based on national values. Today, in many countries that have reached economic, political, cultural, social heights, they pay special attention to the brand problem. The brand problem has an impact not only on the growth of the level of economic capital, but also has a direct impact on the increase in cultural capital, which is considered and analyzed by the authors. The growth of cultural capital means that each individual is directly involved in the development of democratic values in our society, and the main requirement of the modern market is an increase in human resources. Therefore, for countries with rich natural resources, such as our country, the main position today, according to the author, is the presence of a brand based on national values that contributes to the parallel growth of cultural and economic capital and the reduction of qualities such as bribery that are not inherent to national values, irresponsibility, indifference, etc.

Key words: Keywords: brand, national value, cultural capital, homeland, geographical space, social space, exploitation.

Аралбай С.М.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: saken_aralbai@mail.ru

Бренд, основанный на национальных ценностях, – главная опора нашей экономики

В данной статье рассматриваются проблемные аспекты понятия бренда и его влияние, оказываемое на общество, основанного на национальных ценностях. На сегодняшний день во многих странах, достигших экономических, политических, культурных, социальных высот, выделяют

особое внимание проблеме бренда. Проблема бренда оказывает влияние не только на рост уровня экономического капитала, но также оказывает прямое влияние на повышение культурного капитала, которое рассматривается и анализируется авторами. Рост культурного капитала означает, что каждый отдельный человек непосредственно вовлечен в развитие демократических ценностей в нашем обществе, а основным требованием современного рынка является увеличение человеческих ресурсов. Поэтому, для стран с богатыми природными ресурсами, таких как наша страна, главной позицией на сегодняшний день, по мнению автора, является наличие основанной на национальных ценностях бренда, способствующего параллельному росту культурного и экономического капиталов и сокращению не свойственных национальным ценностям таких качеств, как взяточничество, безответственность, равнодушие и т.д.

Ключевые слова: Ключевые слова: бренд, национальная ценность, культурный капитал, родина, географическое пространство, социальное пространство, эксплуатация.

Кіріспе

Қоғам өркениетке қарай ұмтылған сайын ондағы әртүрлі әлеуметтік қарым-қатынастар күрделі жүйеленген кешенді дамуды қажет ететін үдеріске ие болады. Осы тұрғыдан қарастырар болсақ экономикалық қарым-қатынас ұлттық құндылықтарға және ұлттық құндылықтарға түрткі болып тұратын ұлттық бренд мәселелеріне тікелей байланысты. Бренд және ұлттық бренд ұғымына философиялық тұрғыдан анықтама берер болсақ, оның тамыры тереңде жатырғандығын, яғни бренд тек тауар маркасы ғана емес екендігін көруге болады. Бренд адамның рухани құндылықтарымен, өмірімен, қоғамның барлық саласымен тығыз байланыста орын алатын құбылыс. Көптеген ойшылдар осы оймен толық келіседі (Володина, 2008: 125-128; Малышкина, 2014: 72-75; Черепанова, 2006: 33-37).

Бұл мақаладағы көтерілгелі отырған өзекті ой, ол – бренд және оның ұлттық деңгейдегі орын алу мәселесі болмақ. Бірінші кезекте бренд ұғымының мәнін ашуда көптеген шет елдік танымал ғалымдардың көзқарастарын мысалға ала отырып, брендке байланысты қазақ ұлтының өмірлік ұстанымдарын, соған байланысты шаруашылығындағы басты жетістіктерін, айтылған ойларын салыстырмалы-тарихи әдісті пайдалана отырып талдау. Әрине, бренд сөзі бұл ағылшын тілінен келген. Бірақ, осы мақалада бұл ұғымның біздің ойлау мәдениетімізге де жат дүние емес екендігін анықтаймыз. Сондай-ақ ұлттық бренд ұғымының қаншалықты маңызды екендігін, ұлттық болмысты сақтаудағы оның алар орнына тоқталамыз. Бренд ұғымы бұл қоғамның кез келген, яғни: өнер, мәдениет, экономика, саясат және т.б салаларымен тығыз байланыстағы ауқымды ұғым. Егер осы салалардың біреуі кенжелеп қалар болса, онда оның кесірі барлық салаларға тиеді, сонымен

қатар сапалы тауар өндіруге тікелей өз әсерін тигізеді. Нәтижесінде мемлекет бренд өнімдер шығармақ түгелі, қарапайым мәселелерді шешуге дәрменсіз күй кешері сөзсіз. Бренд өнімдер мен тауарлар, бұл сол қоғамның айнасы. Халқымыздың «малына қарап иесін тануға болады» – деп айтылған қанатты сөзі осыны болжағандай. Екінші кезекте тарихи сабақтастық әдісін пайдалана отырып мемлекетіміздің тек экономикасын ғана өсіріп, нарық сұранысын құр тауарлармен ғана бағындырып қоймай, бренд өнімдер арқылы тамыры тереңге жайылған ұлттық құндылықтарымызды тұтастықта, сабақтастықта сақтауға мүмкіндіктің мол екендігін қарастырамыз. Осы мүмкіндіктердің көзін ашу арқылы әлемдік жаһандану үдерісіне сеніммен атсалыса аламыз. Ақпараттық қоғамның басты шарты, бұқара халыққа қояр талабы ол әлемдік озық өркениеттерді тек ой елегінен өткізіп қана қою емес, солардың ортасында іс-әрекетіңмен, ой өрісіңмен, мәдени талғамыңмен қаншалықты бәсекеге қабілетті екендігіңді іс жүзінде дәлелдеу. Ақпараттық қоғамның басты міндеті жалпы адамзатқа ортақ демократиялық және мәдени құндылықтарды тауар ретінде нарыққа ұсыну болмақ. Әрине, бізге ұлт ретінде бұл жерде қойылатын басты талаптардың бірі ақпараттық қоғамның ойын ережелерін, қағидаларын естен шығармау. Сондықтанда, ақпараттық қоғамдағы тауар өнімдеріне тек тұтынушы ретінде ғана емес, мәдени талғамы жоғары өндіруші ретінде, өзінің сапалы тауарынды ұсына отырып, жаһандық үдеріске атсалысуың осы ережелер мен қағидаларды дұрыс игеру және түсіну болып табылады. Бұл үдеріс мемлекеттің билік тізгінін қолына ұстаған саяси элита мен бұқара халық арасындағы етене тығыз байланысты және аса жауапкершілікті қажет ететін ұстаным болмақ.

Үшінші кезекте жоғарыда айтылған бренд мәселесіне байланысты ойлардан логикалық ой

қорыта отырып, осы мақалада автор өз ойын ұсынады. Бұл ретте мемлекет бренд өнімдерді өндіруге барлық мүмкіндіктерді жасай отырып, басты назарды олардың жергілікті халыққа қол жетімді болуына аударуы қажет. Брендке байланысты барлық философия осы жерде жатырғандығын көреміз. Егер ұлттық бренд өнімдері тұтынушы жергілікті халыққа қол жетімді болса, олардың отанға деген махаббаты, ұлтжандылық қасиеті, сонымен қатар ұлттық құндылықтарға деген шынайы сұранысы ең жоғары деңгейде орын алады. Ұлттық құндылықтар жеке индивидтің әлеуметтік, мәдени капиталы ретінде қоғамның кез келген саласынан жоғары, сапалы көрсеткіштерді тудыруына тікелей түрткі болып, соның негізінде мемлекеттің іргетасы қаланбақ. Бұл ұстанымнан мемлекеттің ұтары мол. Себебі, экономикалық капиталдың еселене түсуі жеке индивидтердің мәдени капиталына тікелей тәуелді. Экономикалық, мәдени және әлеуметтік капиталдар әлеуметтік кеңістіктегі индивидтің адами ресурсының тиімді пайдалана алуындағы алғышарттары. Осы тұрғыдан келгенде бренд өнімдер, оның ішінде жергілікті халықтарға күнделікті сұраныстағы тағам өнімдерінің қол жетімді болуы психологиялық тұрғыдан жас баланың тұлға ретінде қалыптасуына, туған жермен кіндігінің үзілмес бір екендігін сезуге, оң мінез-құлықтарының қалыптасуына үлкен себебін тигізеді.

Бұл бренд мәселесі Елбасы тарапынан осы кезге дейін ұсынылып келген әртүрлі саяси-экономикалық бағдарламаларының жүзеге асуына айтарлықтай өз үлесін қосады. Өз кезегінде бұл бағдарламалардың барлығы ұлттық құндылықтарды нығайтуға, ұмытуға айналған рухани дүниелерімізді қайта жаңғыртуға және осал тұстарымыз, қырларымыз арқылы барша әлемге ортақ әлеуметтік кеңістіктегі өз орнымызды табуға, ұлттық болмысымызды анықтап, тамырымызды тереңге жаюға жол көрсетеді. Осы беталыс ұлттық кодымызды нығайтуға, оның тылсым құбылыстарын зерделеп сақтауға, дамытуға, көздің қарашығындай қорғауға ғылыми ой-тұжырымдар қалыптастырады.

Ұлттық код – бұл ауқымы кең, ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеуді қажет ететін ұғым. Осы тұрғыдан келгенде ұлттық кодты тек мәдени кодтың, ұлттық құндылықтардың шеңберінде ғана қарастырып қоймай, олардың қалыптасу, пайда болу генезисіне де көп көңіл бөлген дұрыс. Сондықтанда, ұлттық кодтың қалыптасуына экономикалық факторлардың,

оның ішінде мал шаруашылық ата кәсіптің алар орны өте зор. Мақаланың негізгі бөлімінде бренд мәселесі осы ата кәсіп, яғни көшпенді мал шаруашылығына байланысты қарастырылып, солардың өнімдерінің маңыздылығына тоқталады. Бүгінгі таңда қалаға шоғырлану (урбанизациялану) мәдениетінде бұл ата кәсіптен, яғни көшпенді мал шаруашылығынан толығымен қол үзген «жаңа қазақты» ұлттық бренд өнімдері құтқарушы соңғы үміті ретіндегі қызметке ие болады. Енді осы мәселеге кеңінен тоқталсақ.

Негізгі бөлім

Экономиканың басты категорияларына тауар, капитал, өндіріс құралдары, тауарды өндіруге кеткен уақыт пен еңбек шығыны тәрізді т.б. ұғымдар әрдайым маңызға ие болғанымен ойдан тыс кенжелеп қала беретін ең маңызды ұғым, ол – ұлттық құндылықтармен астарласып жататын бренд тауарлар, яғни нақтырақ айтқанда бренд өнімдер. Жалпы бренд ұғымы бұл ағылшынның «brand – таңба, ен» сөзі. Бренд ұғымына байланысты анықтамалар өте көп. Солардың маңызды бірнешеуіне тоқталсақ.

Жалпы бренд ұғымын батыс ойшылдары үш тәсілдің негізінде қарастырады. Олардың қатарына: классикалық, виртуальды және кешенділік жатқызылады. Классикалық ұстанымда «бренд» пен «сауда маркасы» ұғымдарының арасында тепе-теңдік орын алады. Дегенмен, шындығына келгенде бренд пен сауда маркасы арасында сапаға байланысты ешбір байланыс орын алмауы да мүмкін. Виртуалды ұстанымда керісінше, басты назар сапаға аударылмай көп жағдайда белгілі бір сезімге бой алдырады, яғни бренд өз атауымен тұтынушының санасын жаулап алады. Ал кешендік тәсілде карама-қарсы осы екі ұстаным бір арнаға тоғысылып тұтынушыға бренд туралы жан-жақты ақпараттар алуына мүмкіндіктер тудырады. Осы көзқарастарды қорытындылай келе Д. Аакер: «бренд бұл тауар мен сатушыны немесе сатушылар тобының қызметін нақтылау үшін, сонымен қатар осы тауарларды бәсекеге байланысты басқаларынан ажыратып көрсетудегі ерекше атау және (немесе) таңба (логотип, сауда маркасы немесе әртүрлі дизайнындағы қорапшалар)» – деп өз ойын айтады (Aaker, 1991: 56).

Осы ойға қорытынды жасар болсақ расында бренд ұғымы арқылы тұтынушының тауар иесіне тікелей қатынасын көруге болады. Бұл жерде тауар иесі жауапкершілікпен қатар сол тауарға де-

ген өзінің шынайы қатынасын көрсетеді. Осыған байланысты келесі бір автор: «бренд бұл жай тауар ғана емес, оның тұтынушы санасындағы бейнесі және сол тауарға деген қатынасы» деп, өз ойын білдіреді (Домнин, 2002: 28-29).

«Бренд – тауар өндіруші мен тұтынушы арасындағы қарым-қатынастың қиылысар нүктесі. Өндірушінің басым тұсы сапалы тауар арқылы тұтынушының ойынан шыға алуы, ал өз кезегінде өндірушінің бұл қызметіне тұтынушы тарапынан жоғары баға берілуі» (ЛеПла, 2003: 18-19). Осы көзқарастан брендке байланысты тұтынушы тарапынан тауар өндірушіге деген сенімді көруге болады. Сенім – бұл қоғамдағы кез келген әлеуметтік қарым-қатынасты нығайтуда философиялық мәнге толы басты категориялардың бірі болып есептеледі. Яғни, сенім – қоғамдағы тек тұтынушы мен тауар өндіруші арасындағы ғана емес, сондай-ақ саяси, экономикалық және әлеуметтік тұрақтылықтың да басты кепілі болмақ. Тұрақтылық бар жерде мәдени құндылықтардың толыққанды жұмыс жасауына, өркениетке сай өрлеуіне барынша мүмкіндіктер туылады.

Индивидтердің көңіл-күйіне айтарлықтай өз әсерін тигізу арқылы кез келген брендті ұсынушы, яғни тауар иесі тереңірек қарастыра болсақ өзінің ұлты туралы көп ақпарат береді. Бренд – бұл әртүрлі таптаурын ойлар мен таңбалардың және эмоцияға толы көңіл-күйлердің кешендік жиынтықтарының тауар маркасы арқылы тұтынушыларға ұсынылуы. Сонымен қатар сол ұлттың жауапкершілігі мен шығармашылығы туралы оң және теріс таптаурын ойлардың қалыптасуына немесе одан арылуына мүмкіндіктер тудырады.

Бренд ұғымына жалпылама анықтама бере отырып, оның ішкі мәніне кеңірек тоқталар болсақ. Бренд ұғымы экономикалық термин болғанымен философиялық мазмұнға бай ұғым. Олай болу себебі бренд өнімдер сол елдің саяси басқару жүйесіндегі тиімді ойлары мен экономикадағы қол жеткізген жетістіктерін айқындап қана қоймай, соған сай ол елдің өнері мен мәдениетінің де биік дәрежеде екендігін дәлелдей түседі. Ал ХХІ ғасырдың негізгі табыс көзіне айналып отырған туризм саласы және оны құрылымдық-жүйелі түрде дамыту жолдары ол өз алдына бір дүние.

Бұл салалардың барлығын қамтып ой қорыту ол үлкен жүйелі зерттеуді қажет ететін жұмыс болмақ. Ал бұл мақаладағы басты көтерілгелі отырған негізгі ой бренд өнімдер арқылы мәдени құндылықтарымызды әлемге таныту,

қоғамымыздағы әлеуметті арттыруда брендке қатысты құндылықтардың мысалы ретінде бір түрін алып, олардың әрбір саладағы өзара байланысын анықтап көрсету және ұсыну. Жалпы брендке тек адамның ақыл ойының туындысы ғана емес, сонымен қатар тылсым табиғаттың әсерімен орын алған туындыларды да жатқызуға болады. Сондықтанда, географиялық кеңістіктегі тек сол ортаға ғана тән гоёмәдениеттер, яғни сол жердің жергілікті мәдениеті мен шаруашылығынан туындаған бренд өнімдер мен құндылықтар осының нақты дәлелі болмақ. Географиялық кеңістік пен әлеуметтік кеңістік өзара үйлесімде біріге отырып, дүниеге басқа аймақтарда қайталана бермейтін ерекше брендинг өнімдерді, тауарларды тудырады. Әрине, жаңа, сапалы тауарлар мен идеяларды тудыруда, осыған байланысты осы арада тікелей табиғаттың да айтарлықтай еншісі бар екендігін атап өтпеу орынсыз. Мысалы, елімізде орын алған асыл тұқымды төрт түлік мал өнімдері мен дәнді дақылдар, оның ішінде бидай өнімі ерекше географиялық ортаға байланысты әлемдік нарықта үлкен сұранысқа ие болуы.

Жалпы Қазақстан мемлекетінің алып жатырған территориясы бүкіл әлем назарын өзінің көлемімен ғана емес, сонымен қатар қазба байлық қорымен де таңқалдыруда. Ол қазба байлықтар табиғаттың бізге берген сыйы, сонымен қатар барлық әлем алдында көш ілгері озық тұратын мүмкіндіктердің бірі болмақ. Ал енді жер үстіндегі табиғат туындылары және әлеуметтік кеңістік пен географиялық кеңістіктен орын алған мәдени өнімдердің кез келгеніне тоқталар болсақ нағыз сапалы брендинг өнімдердің орын алуының куәсі боламыз. Осы ұшан қыйыр жерді өте тиімді игеруде коммуникациялық қарым-қатынастың басты құралы ол жылқыны қолға үйретіп, көшпенді мал шаруашылығын экономиканың басты табыс көзіне айналдыруы, соған байланысты осы күнге дейін өз мәнін жоймаған ұлттық мәдени құндылықтарды дүниеге алып келуі, олардың қатарына: күнделікті сұраныстағы тағам өнімдері, шаруашылыққа қолайлы киім үлгілері, дала сұранысына сай өзіндік ойлау мәдениетінің қалыптасуы жаһандану үдерісіне қарсы тұратын, еш уақытта өз сапасын жоймайтын нағыз брендинг өнімдер (<https://sputniknews.kz/society/20181121/8168714/nazarbayev-zhanna-maqala-tolyqmatin.html>, 21.10.2018).

Брендинг – бұл сапалы тауарларды маңызды құндылықтардың бірі ретінде қалыптастыруды мақсат етіп алға қоятын, оларды ұсыну мен

жасаудағы шынайы өнер мен ғылым болып табылады (Флюрин, 2000: 56-59). Біздің бабаларымыз дәстүрлі қоғамда өмір сүріп отырса да, брендинг мәселесін ғылыми негізде зерттей алмағанымен ұлттық құндылықтардың астарында қарастырып, мәдени құндылықтың өзегі өнер ретінде бағалай алуында жатыр. Әрине, әлемдік жаһандану үдерісінде бренд тауарларды таныту мақсатында арнайы менеджменттік технологиялар орын алады. Солардың бірі ол бренд өнімдерді дұрыс жарнамалай білу. Ал шындығына келгенде сапалы өнім жарнамалауды мүлдем қажет етпейтін, керісінше өмір сүрудің басты қажеттілігі ретінде орын алуы тиіс құбылыс болмақ. Бұл мәселені Н. Кляйн «NO LOGO. Люди против брэндов» атты еңбегінде «брендшафт ретінде қарастырады» (Кляйн, 2003: 624). Қазіргі қоғамның адамы брендсіз өмір сүруі мүмкін емес. Бұл жерде тауардың брендке айналуы мен бренд атауына сай өмір сүруі мазмұны жағынан бір-біріне сәйкес келмейтін мүлдем басқа жағдайлар. Осы арада ескеретін ең басты мәселе ол тауардың жарнамадағы сыйпатымен шынайы сапасының сәйкес келмеуінде. Егер тауарға берілген таңба оның ішкі сапасымен сәйкес келмеген болса, ол Ж. Бодрийярдың ойымен айтқанда екінші қатардағы симулякор болып табылады (Бодрийяр, 2013: 23). Бренд тауарлар құр әшейін жарнамамен шектелмей, белгілі бір деңгейде ең жоғары сапаға ие болу үшін ол тауардың артында сол ұлттың рухының иісі шығып тұруы керек. Мысал ретінде, «Мерседес бенц» «Тойота» және осы тәрізді т.б. жеңіл автокөлік шығарушы компаниялардың атаулармен сол ұлттың және сол ұлттың адами капиталын орынды ұйымдастырып, дұрыс мақсаттар мен бағыттарға бағыттап отырған мемлекеттің әлемдік бәсекедегі туындыларын көреміз. Осы арада Гегелдің «мемлекет аяғын алшасынан басып жүрген – Рух» деп айтқан ойымен толық келісуге болады.

Сонымен бренд тауардың философиялық және экономикалық мәніне қысқаша тоқталдық. Енді бұл тауарды ішкі және әлемдік нарыққа шығарудағы мемлекет пен ұлтты құраушы жеке азаматтардың міндетіне және атқарар қызметтеріне тоқталсақ. Себебі, жоғарыда қарастырғандай бренд бұл мемлекетке тікелей байланған ұғым. Қай саладан болмасын кез келген бренд тауарды еске алар болсақ оның артында тұрған мемлекеттің тұтас нарықтағы және жаһандық үдерістегі саяси, экономикалық, мәдени деңгейін көреміз. Осы тұрғыдан мемлекеттің саяси-экономикалық, әлеуметтік-

мәдени деңгейінің жоғары болуы бренд тауарлар мен өнімдердің нарықтағы сапалы көрсеткіші мен шынайы жарнамасы бола алады. Мемлекет – бренд менеджменттің ең бастапқы агенті. Қазақ халқында мынадай қанатты сөз бар, «малына қарап иесін, иесіне қарап малын танысың» деген. Осы арадан бренд тауарға қарап мемлекетті, мемлекетіне қарап тауарын тануға болады. Тауар сапасына кепілдік беретін, сапасыз тауардан халқын қорғайтын қызметті атқарушы ол – мемлекет. Енді мемлекеттің басты атқарар қызметіне келер болсақ.

Бренд бұл бір күнде пайда болатын дүние емес, яғни үлкен жауапкершіліктің негізінде орын алатын жоғары білім, мәдениет және ойлауды қажет ететін жүйелі шара. Бұл шараларды ұтымды және жүйелі ұйымдастырушы ол – мемлекет, яғни нақтырақ айтқанда мемлекеттің тізгінін өз қолдарына ұстаған билік. Билік брендтің философиялық мәніне назар аудара отырып, оның бәсекенің басты көзі, жаһандану үдерісіне қарсы тұрудың жалғыз жолдарының бірі ретінде қарастырып, конструктивтік мазмұнға толы идеялардың жиынтығы екендігін дұрыс түсінуі қажет. Бренд арқылы адамдар басқаларға өздерін таныстыра отырып, тектілігін, яғни өзінің болмысының бренд екендігін таныту. Тектілік ұғымы осы бренд ұғымымен парпар ұғым. Қазақ ойлау мәдениетінде тектілік ұғымына байланысты өз алдына философиясы бар. Текті адам қоғамдағы қайталанбас феномен болып есептелген. Тектілік – бұл тал бесіктен жер бесікке денесі тигенше адами болмысты жоғалтпау, яғни адам болып өлу. Қазақ қоғамы бұл ұғымды толық адамға ғана тән мәдениеттің ең жоғары деңгейіне дейін көтергендігі соншалық, осы тәрізді категориялар арқылы қоғамды ешбір экономикалық шығынсыз басқарып келген. Мысал ретінде, қазақ көшпенді қоғамында түрменің болмауы. Қылмыскерді болдырмаудың ең тиімді тетігі, яғни тектілік ұғымының негізінде соған халықты тарту, тәрбиелеу арқылы қоғамды басқару. Қылмыстық мінез-құлықтармен одан туатын әрекеттерді мүмкіндігінше азайту мақсатында еуропаның кейбір елдері, сонымен қатар скандинавия елдерінің бірқатары басқарудың осы дәстүріне енді қол жеткізуде. Расында, осы арадан биліктің қоғамға тигізер ықпалы өте жоғары екенін көреміз, яғни билік әрдайым осындай ұстанымдардың нәтижесінде «бренд арқылы бойдағы бар мүмкіндікті пайдалана отырып жаңа өмірге жетуге уәде береді» (Коган, 2013:10).

Осындай озық ойларды жетілдіру және тудыру үшін мемлекет бренд тауарларды өндіруге

қажетті мынадай шараларды жүзеге асыруы қажет. Біріншіден, мемлекет бренд тауарлар мен өнімдерге деген сұранысты сол мемлекеттегі жергілікті халықтың сұранысына қажетті бренд өнімдері және әлемдік нарықты игеруге арналған бренд өнімдер деп, екі тараптан қарастыру қажет. Мемлекеттің ішкі сұранысын қанағаттандыруда мемлекеттің билік тізгінін қолына ұстаған саяси элита бренд тауарлардан түсетін пайданы ішкі экономиканың өсімімен емес, халықтың мәдени деңгейінің өсу өлшемімен есептеу керек. Себебі, бренд өнімдерден түсетін басты пайда ол халықты ұлтшылдыққа, отанын адал сүйуге және ұлттық құндылықтардың қадірін білуге, бағалауға алып келеді. Ал сыртқы нарықты қамтамасыз ету бұл ішкі нарықтағы брендке деген қатынаспен тікелей байланысты дүние болмақ. Сонымен қатар, қоғамымыздағы әлеуметтік қатынастарда орын алатын көптеген девиантты мінез-құлықтар мен ұлттық табиғатымызға жат қылықтардың күрт азаюына да осы бренд өнімдері айтарлықтай өз ықпалын тигізеді.

Екіншіден, мемлекет басты назарды жаңа технологиялардың негізінде адам ойынан туған жасанды бренд өнімдер мен географиялық кеңістіктегі таза табиғи өнімдерді, сонымен қатар, ұлттық құндылықтармен, ата кәсіппен тікелей байланысты өнімдерді ажырата отырып, маңыздылығына байланысты артықшылықтар мен мемлекет тарапынан қолдаулар беруі қажет. Егер нақтылап айтар болсақ ата кәсіпке байланысты орын алған бренд өнімдерге ең жоғарғы категориялар берілуі тиіс. Ата кәсіп сол халықтың тек өмір сүруіндегі табыс көзі ғана емес, сонымен қатар олардың сонау ертеден келе жатырған мифологиялық көзқарастарынан бастап, өмір сүріп отырған осы сәтіне дейінгі орын алған рухани болмысы. Олар бұл географиялық кеңістікте орын алатын қатаң табиғат заңдылықтарына жай икемделіп қана қойған жоқ, осы кеңістікке сай өздерінің тұтас мәдени ландшафты қалыптастырды. А. Никитинаның көзқарасынша, «мәдени ландшафт – дегеніміз, бұл адамның экзистенциалдық көңіл күйі» (Никитина, 2013: 16). Расында, біздің бар тіршілігіміз бен мәдени құндылықтарымыз осы ата кәсібімізде жатырған болатын. Саяси басқару жүйемізге дейін, яғни әрбір рудың өз билері болуы, олардың жүздерге бірігіп жерді қорғау, елді қорғау тәрізді, сонымен қатар, жалпыға ортақ заңның үстемдік етудегі мәдени құндылықтары осы ата кәсіптің негізінде орын алды. Осыны жақсы түсінген Ресей империясының отарлау

саясаты бірінші кезекте алға жоспар етіп ата кәсібімізден айыруды қойған болатын. Шұрайлы жерлерді тартып алу қазақ халқының ата кәсібіне айтарлықтай соққы беріп, нәтижесінде өз мәдени құндылықтарымызды өзіміз жатсынатын жағдайға жеткізді. ХХІ ғасырда қазақ халқының ата кәсіпке толығымен қайта оралуы ол мүлдем сын көтермейтін жағдай, бірақ ата кәсіптің өнімдерін брендке айналдыру және оны күнделікті қажеттілікте тұтыну, оларды сақтау, дамыту және осы қоғам сұранысына сай ғылыми негізде модернизациялау осы қоғамның басты сұранысы және тығырықтан шығудағы санаулы жолдардың бірі болмақ.

Осы тұрғыдан қарастырар болсақ грек мифологиясындағы кейіпкер Протейдің болмысындай қазіргі кездегі құбылып жатырған қоғамда, яғни астан-кестеңі шығып жатырған құндылықтар әлемінде бренд бұл тұлғаның өзің басқаға мойындатудағы соңғы демі тәрізді қызметке ие болады. Оның тарихы және ата кәсіпке негізделген ұлттық мәдени құндылықтары жаһандану үдерісіндегі алпауыт мәдениеттердің соқтығысуына төтеп беретін басты қорғаныс. Жаһанданудың соғысы бұл ірі, ықпалы зор мәдениеттер арасындағы соғыс (Хантингтон, 2003). Жаһандану үдерісіндегі мәдениеттердің мидай араласуына дайын тұрған кеңістігінде ұлттық бренспен қаруланған тұлғаның үрейсіз өмір сүруіне, жан-жақты болуына кепілдік береді. Өз шығармасында Р.Д. Лифтон бұл құбылысты «Protean Self» деп атап көрсетті (Lifton, 1993: 272).

Жоғарыдағы көзқарастарды ой елегінен өткізе отырып, жалпы бренд мәселесіне тек экономикалық пайданың көзі ретінде қарамай, философиялық және мәдениет тұрғысынан талдау жасар болсақ, бұл ұғымның түп-төркіні ұлттық-мәдени құндылықтардың өзегі ұлттық кодқа барып бір-ақ тірелетіндігін көреміз. Ұлттық брендтердің негізінде қоғамдық институттар арқылы жүйелі түрде тұлғаны жан-жақты тәрбиелеу, жауапкершілікті сезіндіру ұлттық кодтың мәнін түсінуге ой жүгірту болып табылады. Ұлттық код бұл абстрактылы ұғымнан нақты ұғымға айналуы үшін мемлекет брендке байланысты барлық іс-шараларды жүзеге асыруды күнделікті күн тәртібіне қоюы қажет.

Өз кезегінде алға қойылған мақсат айқын болу үшін бренд өнімдерді екі категорияға жіктеуге болады. Бірінші категорияға еліміздің географиялық орналасу ерекшеліктеріне байланысты орын алған экологиялық табиғи таза өнімдердің артықшылықтарына тоқталу.

Олардың қатарына ата кәсіпке тиесілі шаруашылықтың барлық көздерін жатқызуға болады. Нақтырақ айтсақ, көшпенді мал шаруашылығында аса маңызды тауар көзіне айналған асыл тұқымды төрт түлік мал түрлерін және олардың өнімдерін пайдаланудағы сан қырлы өндіріс құралдары мен тәсілдерін қарастырып, жоғары ғылыми деңгейде зерттеп, зерделеп нарық сұранысындағы басты тауар өніміне айналдыру.

Екінші категорияға еліміздің шикізат қазба байлықтарын шикізат күйінде емес, сапасы арқылы кез келген тұтынушының ойынан шыға алатын дайын тауар ретінде нарыққа шығаруға қол жеткізіп, жеңіл өнеркәсіптердің қатарын көбейтуді жатқызамыз. Тәуелсіздік алғанымызға отыз жылға жуық уақыт өтсе де мемлекетіміз осы күнге дейін қазба байлықтарды шикізат күйінде шетелге сатумен айналысып келуде. Бұл экономиканың тұрақсыздығына, ғылымның енжар дамуына, азаматтардың әлемдік нарық сұранысына сай ашық бәсекеге түсуіне айтарлықтай өзінің кері әсерін тигізуде.

Бренд өнімдердің бұл екі категориясын бөліп-жармай қатар дамытуға түрткі болатын, рух беретін ұлт бойынан табылатын жалпы халыққа ортақ қасиеттер бар. Олардың қатарында: өз отанын сүйу, сол үшін жанын қию, адал еңбек етіп, ол еңбегінің жемісін көру және т.б. қасиеттер. Осы қасиеттер өзінің жемісін беру үшін бренд өнімдер халыққа қол жетімді болуы тиіс. Қол жетімді тауарлар сол халықтың адам құндылығы бірінші байлық екендігіне кепіл бола алады. Мемлекеттің ең басты байлығы ол сол мемлекеттің халқы. Бұл құр сөзге айналмауы қажет. Тұлғаның болмысын үш өлшемде қарастырсақ, солардың ең бастысы оның жан дүниесінің кемелдігі, яғни мемлекет қолда бар барлық мүмкіндіктерді жасап, өз азаматын жатсынбау. «Жатсыну» бұл ұлттық құндылықтарды қастерлеудегі, оны көзінің қарашығындай қорғаудағы тұлғаның жан дүниесіне, санасына кері әсерін тигізетін керіағар ұғымдардың бірі. Тұлға толыққанды сол мемлекеттің азаматына айналу үшін оның құны кез келген бренд өнімнен өлшемсіз басым тұруы қажет. Осы философияны түсінген, осы қағиданы бағалаған кез келген азаматтың бойынан отанына, туған жеріне деген сүйіспеншілік басқалармен салыстырғанда әлдеқайда басым тұрады сөзсіз. Сондықтанда мемлекет осы мақсатта қайтарымы шексіз, болашақ ұрпақтан қайтатын сүбелі жоспарды жүзеге асыруы қажет. Яғни, қорыта айтқанда, бренд өнімдер сол ұлттың саяси мәдениетінің,

тұрақты экономикасының, сапалы әлеуметтік жағдайларының тікелей көрсеткішіне айналуы тиіс.

Қорытынды

Мемлекет бар жерде белгілі бір ұлт бар. Ұлттық идеялар, ұлттық құндылықтар сол мемлекеттің саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени қарым-қатынастарындағы алғышарттары болып саналады. Осыған байланысты ұлттық құндылықтардың бренд өнімдерге байланысты маңызды тұстарын ұлттық экономиканың басты категориялары ретінде қарастырып, мемлекет тарапынан бақылауға алынуы қажет. Себебі, кез келген елдің экономикасының басты көзі адами ресурс болғандықтан, капиталдың басты көзі біз көтергелі отырған бренд өнімдер мен тауарлар. Яғни, бренд өнімдер арқылы мәдени құндылықтарымызды әлемге таныту, сонымен қатар әлемдік жаһандану үдерісіне жұтылып кетпеудегі басты шаралардың бірі ретінде осы мәселелерді күн тәртібіне қойып, жүйелі түрде қарастыру.

Экономикасы мен әлеуметтік деңгейі жоғары, жаңа технологияларға қол жеткізген, дамыған елдердің барлығы дерлік бренд өнімдермен жұмыс жасауда. Әрине, олардың тудырған бренд өнімдері тікелей ұлттық құндылықтарға негізделмесе де сол елдерді әлемге танытып отырғандығына күмән жоқ. Осыдан келіп ол елдердің ұлттық құндылықтарға деген көзқарастары мен ұстанымдары да бізге қарағанда мүлдем бөлек. Оның бірнеше басты себептерін атап көрсетуге болады. Заманауи жетістіктерге қол жеткізіп отырған елдерді екі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топтың қатарындағы елдерге табиғи ресурсқа тапшы елдерді жатқызамыз. Әрине, табиғи ресурсқа тапшы елдердің экономиканы көтерудегі жалғыз жолы, ол – адами ресурсты толыққанды пайдалана білу. Бұл елдер демократиялық құндылықтарға көп көңіл бөледі. Дегенмен демократиялық құндылықтарды қорғау мен жетілдіру әрбір елдің өзіндік ұстанымдары, яғни дініне, дәстүріне, менталитетіне байланысты ерекшеленіп отыратындығын да ескеру қажет.

Екінші топтың қатарындағы елдерге табиғи ресурсқа бай елдерді жатқызамыз. Әрине, бұл елдер табиғи ресурсты пайдаланудың әртүрлі жолдарын қарастырған. Кейбір елдер адами ресурсты пайдалану мақсатында табиғи ресурстарына жасанды тыйымдар қойып, болашаққа қор

ретінде қалдыруға тырысса, ал басқалары қалай болғанда да ақылдың жемісін және географиялық кеңістіктің өзіне тән ерекшеліктерін ұтымды пайдалануға көп көңіл бөлуде. Бұл елдердің басқару саяси жүйелері, пайда табуға байланысты экономикадағы ұстанымдары әртүрлі болғанымен барлығына ортақ құндылықтар бар. Олардың қатарына: еркін ойлану, ғылым мен жаңа технологияларға бетбұрыс жасау, ұлттық құндылықтарды қоғам талабына сай етіп модернизациялау, географиялық кеңістікке байланысты ұтымды экономика қалыптастыру, осы ойларды жүзеге асыру мақсатында бәсекеге қабілетті саяси алаң орнату, әлемді ойландырып отырған экология мәселесіне сау ақылмен қарау және т.б. нағыз өркениеттің адамына сай қасиеттер болып табылады.

Өркениетке қол жеткізген шынайы тұлғаның ойлау мәдениетіндегі басты жетістік ол өзінің басты жауы эгосын жеңе білу. Сонымен қатар, ол тұлғаның басты ұстанымы табиғатты тек игерумен, қажеттілігіне пайдалану тәрізді таяз ойлармен ғана шектеліп қалмай, болашақта табиғатпен бірге тұтастықта, үйлесімділікте болуды мақсат ету. Қазіргі таңда қоршаған ортаның күрт бұзылуы тек ғалымдарды ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің тізгінін қолына ұстаған биліктегі атқа мінерлер мен қарапайым сау ақылды тұлғаның кез келгенін толғандыра білуі қажет.

Әлемде тағам өнімдерінің, ауыз судың, қарапайым әртүрлі материалдық қажеттіліктердің жетіспеуі табиғи ресурстардың тапшылығынан туындаса, ал табиғи ресурстарға бай кейбір мемлекеттер оларды тойымсыздықпен, ашкөздікпен ойсыз талан-таражға салуда. Осы тұрғыдан келгенде, яғни табиғи байлықтарды бейберекет пайдалану, экологияға жол беру ол біздің ойлау мәдениетіміздің, адамзатқа, ұлтқа ортақ құндылықтарға деген қатынасымыздың қаншалықты деңгейде екендігін көрсетеді. Мәдениетіміздің кез келген қырын дамыту, сол арқылы әлемдік көшке ілесу, ол – сау ақылда ойлана алатын ұлттың болашақтағы тағдыры.

Сондықтанда ұлттық бренд өнімдер еліміздің, ұлтымыздың болашақ тағдырындағы рухының асқақтауына және құлдырап, «топыраққа сіңген судай» жоғалып кетпей, өркениетті елдердің біріне айналуға жол ашады. Бренд өнімдерді қайта жаңғырту арқылы, оның ішінде ата кәсібімізге байланысты брендтерді өндіру, ол урбанизация талабына сай өмір кешіп отырған халқымызға көшпенді мәдениетті сақтаудағы соңғы мүмкіндіктердің бірі болмақ. Біздің ұлттық құндылықтарымыздың барлығы дерлік осы көшпенді өмір сүру тәсілінен келіп туғандықтан, көшпенді мәдениеттің басты байлығы, сүйеніші, жанының бір бөлігі, яғни атадан балаға мұра ретінде қалып отыратын дүние мүліктің ең маңыздысы, бұл – төрт түлік мал. Ал қалған құндылықтар соңы ядро ретінде ортаға ала отырып, соған байланысты орын алады. Олардың қатарына жер, яғни мал шаруашылығына қолайлы жайылым. Барлық ғалымдарды толғандырған кеңістік пен уақыт тәрізді бір-бірімен тығыз байланысқан осы екі тауар көзі, яғни мал мен жер саяси, экономика және әлеуметтік құрылымдардың басқа мәдениеттерге және олар қол жеткізген өркениеттерге қарағанда мүлдем ерекше, басқа форматта қалыптасуына мұрындық болды. Көшпенді мәдениетті зерттеудегі теорияларды, әдістерді, көзқарастарды талдай отырып, бұл құрылымға басқа қырынан қарауға, яғни өз алдына толыққанды өмір сүре алатын, адамзатқа ортақ өркениеттің талаптарын, құндылықтарын толықтай бойына сіңіре білген, оны іс жүзінде қолданысқа түсірген шағын автономды бір әлем ретінде мойындау. Егер біз өз мәдениетімізді, оның негізінде қалыптасқан ұлттық құндылықтарымызды әлемге мойындата алсақ, онда олардың өнімдері де брендке айналуы орын алуға тиіс құбылыс.

Сондықтанда, алдағы уақытта ұлттық бренд өнімдер жас ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, әлемдік экономиканың нарығында басқа елдердің заманауи брендтерімен қатар тұратын капитал көзіне айналуы сөзсіз.

Әдебиеттер

- Aaker D. A. Managing Brand Equity: Capitalizing on the value of a Brand Name. – N. Y.: Free Press, 1991. P. 56;
Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. – Тула, 2013. – 204 с. – С. 23.
Володина А.Н. К вопросу о психологическом механизме формирования «бренда» // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. 2008. № 33 (73). Аспирантские тетради. Ч. 1. Общественные и гуманитарные науки. – С. 125-128.
Домнин В. Бренддинг: новые технологии в России. – СПб.: Питер, 2002. – С. 28-29.
Кляйн Н. No Logo. Люди против брендов. – М.: ООО «Добрая книга», 2003. – 624 с.

- Коган Е.В. Управление репутацией в региональном политическом процессе РФ: на примере Челябинской области: автореф. дис. ... канд. полит. наук. – М., 2013. – С. 10.
- ЛеПла Ф. Дж., Паркер Л. М. Интегрированный брендинг. – СПб.: Издат. дом «Нева»; – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2003. – С. 18-19.
- Lifton R. J. The Protean Self. Human Resilience in an Age of Fragmentation. – N. Y.: Basic Books, 1993. 272 p.
- Малышкина Е.А. История бренда или история о бренде // Социально-экономические явления и процессы. 2014. № 3 (061). – С. 72-75.
- Никитина А.В. Специфика философско-культурологической репрезентации культурного ландшафта: автореф. дис... канд. филос. наук. – Казань, 2013. 16 с. URL: <http://dissertation1.narod.ru> (дата обращения: 07. 11. 2013).
- Ұлы даланың жеті қыры. <https://sputniknews.kz/society/20181121/8168714/nazarbayev-zhana-maqala-tolyq-matin.html>.
- Филюрин А.С. Проходимость – почти медицинский термин для почти клинических случаев. Российские региональные особенности брендинга // Маркетинг и маркетинговые исследования в России. – 2000. №5. – С. 56-59.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
- Черепанова Е.В. Проблема определения понятия «бренд» // Вестник Челябинского государственного университета. 2006. № 4. – С. 33-37.

References

- Aaker D. A. Managing Brand Equity: Capitalizing on the value of a Brand Name. N. Y. : Free Press, 1991. P. 56.
- Bodrijjar Zh. Simuljakry i simuljacija. Tula, 2013. 204 s. S. 23. [Simulacra and simulation]
- Volodina A. N. K voprosu o psihologicheskom mehanizme formirovaniya «brenda» // Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Gercena. 2008. № 33 (73). Aspirantskie tetradi. Ch. 1. Obshhestvennye i humanitarnye nauki. S. 125-128. [To the question of the psychological mechanism of the formation of the “brand”, News of the A. I. Herzen Russian State Pedagogical University]
- Cherepanova E. V. Problema opredelenija ponjatija «brend» Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2006. № 4. S. 33-37. [The problem of determining the concept of “brand”]
- Domnin V. Branding: novye tehnologii v Rossii. SPb.: Piter, 2002. S. 28—29. [Branding: new technologies in Russia]
- Hantington S. Stolknovenie civilizacij M.: ООО «Izdatel'stvo AST», 2003. 603 s.
- Kljajn N. No Logo. Ljudi protiv brjendov. M.: ООО «Dobraya kniga», 2003. 624 s. [No Logo. People versus brands]
- Kogan E. V. Upravlenie reputaciej v regional'nom politicheskom processe RF: na primere Cheljabinskoy oblasti: avtoref. dis. ... kand. polit. nauk. Moskva, 2013. S 10. [Reputation management in the regional political process of the Russian Federation: the example of the Chelyabinsk region: dissertation abstract, candidate of political sciences]
- LePla F. Dzh., Parker L. M. Integrirovannyj branding. SPb.: Izdat. dom «Neva» ; M. : OLMA-PRESS Invest, 2003. S. 1819. [Integrated branding]
- Lifton R. J. The Protean Self. Human Resilience in an Age of Fragmentation. N. Y.: Basic Books, 1993. 272 p.
- Malyskhina E. A. Istoriya brenda ili istoriya o brende // Social'no-jekonomicheskie javleniya i processy. 2014. № 3 (061). S. 72-75. [Brand history or brand story, Socio-economic phenomena and processes]
- Nikitina A. V. Specifika filosofsko-kul'turologicheskoy reprezentacii kul'turnogo landshafta: avtoref. dis... kand. fil. nauk, Kazan', 2013. 16 s. URL: <http://dissertation1.narod.ru> (data obrashheniya: 07. 11. 2013). [The specifics of the philosophical and cultural representation of the cultural landscape: dissertation abstract, candidate of philosophical sciences sciences]
- Uly dalany zheti kyry. <https://sputniknews.kz/society/20181121/8168714/nazarbayev-zhana-maqala-tolyq-matin.html>. [Seven Faces of the Great Steppe]
- Filjurin A. S. Prohodimost' – pochtly medicinskij termin dlja pochtly klinicheskikh sluchaev. Rossijskie regional'nye osobennosti brendinga // Marketing i marketingovyje issledovanija v Rossii. 2000. №5. s. 56-59. [Patency is an almost medical term for almost clinical cases. Russian regional branding features. Marketing and marketing research in Russia]

Илесбеков Б.¹, Анарбаев Н.², Маукен Н.³

¹PhD докторанты, e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru

²PhD докторы, e-mail: nurmen97@mail.ru

³PhD докторанты, e-mail: naz_1993@mail.ru

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚТЫҢ КӨНЕ ӘДЕТ-ҒҰРЫП НОРМАЛАРЫНЫҢ ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫМЕН САБАҚТАС ТҰСТАРЫ

Аталған ғылыми мақалада Тәуке ханның Жеті жарғысындағы қазақтың әдет-ғұрып нормаларының ислам құқықтық нормаларымен дәлме-дәл және жанама сабақтасқан тұстары зерттеледі. Сондай-ақ олардың теориялық және практикалық көріністері тарихи-салыстырмалы және герменевтикалық әдістер арқылы қарастырылады. Сонымен қатар ислам заңдарының қазақ ғұрыптарымен араласу процестері жайлы айтылады.

Негізінде аталған тақырып аясында бірқатар диссертациялар мен ғылыми мақалалар жазылған. Алайда олардың көбі бұрынғы және қазіргі қазақ қоғамындағы ғылыми әдебиеттерге енген әдет-ғұрыптар, ырымдар мен тыйымдар, жүріс-тұрыс ережелерін Мұхаммед пайғамбардың хадистерімен және басқа да ислам құндылықтарымен байланыстыруға бағытталған. Сондықтан ол діни-әлеуметтік зерттеу болып табылады. Ал аталған мақала XVII ғасырларда Қазақ даласында қолданыста болған бірқатар әдет-ғұрыптық заң нормаларын классикалық ислам құқығы еңбектеріндегі заңдармен байланысын зерттеуге бағытталған. Сондықтан біздің зерттеуіміз діни-құқықтық зерттеуге жатады.

Қазақ қоғамындағы қолданыста жүрген көптеген әдет-ғұрып нормаларының тәңірлік ислам шариғатынан бастау алған. Ислам шариғатымен синтезделген қазақ әдет-ғұрып нормаларының құндылығы, олардың халықтың рухани, әлеуметтік-құқықтық және моральдық қатынастары мен қажеттіліктерін қамтамасыз етудегі орны мен әлеуметтік және отбасы институтының әлеуетін жақсартудағы рөлі баяндалады.

Түйін сөздер: әдет-ғұрып, жарғы, заң, дәстүр, хадис, қылмыс, құқық.

Ilesbekov B.¹, Anarbaev N.², Mauken N.³

¹PhD doctoral student, e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru

²PhD, e-mail: nurmen97@mail.ru

³PhD doctoral student, e-mail: naz_1993@mail.ru

Egyptian university of islamic culture is Nur-Mubarak,
Kazakhstan, Almaty

Constrained parties of norms of the ancient-kazakh customs with an islamic right

This scientific article discusses the theoretical and practical aspects of the manifestation of direct and indirect similarities between Kazakh customs in the set of laws of the Jetti Zharga Tauke Khan with the legal norms of Islam through the application of historical, comparative and hermeneutic methods. And also discusses the processes of interaction of Islamic law with Kazakh customs.

A number of dissertations and scientific articles have been written on this subject. However, many of them are aimed at comparing customs and traditions that are not connected in the old and modern Kazakh literature with the hadiths of the prophet Muhammad and other values of Islam and are not religious and social studies. This article refers to religious legal research, since it focuses on the study of the relationship of traditions and classical Islamic law in the Kazakh steppes of the 17th century.

Sharia norms are considered as the source of many traditions of the Kazakh society. The values of Kazakh traditions and the custom of synthesizing with Islamic law and the improvement on this basis of spiritual, social, legal and moral relations, as well as their role in improving social and family institutions, are also described.

Key words: ceremonies, charter, law, traditions, hadith, crimes, jurisprudence.

Илесбеков Б.¹, Анарбаев Н.², Маукен Н.³

¹PhD докторант, e-mail: llesbekov1991@mail.ru

²PhD доктор, e-mail: nurmen97@mail.ru

³PhD докторант, e-mail: naz_1993@mail.ru

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г. Алматы

Связующие стороны норм древних казахских обычаев с исламским правом

В данной научной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты проявления прямых и косвенных сходств между казахскими обычаями в своде законов Жети Жаргы Тауке хана с правовыми нормами ислама через применение историко-сравнительного и герменевтического методов. А также обсуждаются процессы взаимодействия исламского права с казахскими обычаями. На эту тему написано ряд диссертаций и научных статей. Однако многие из них направлены на сопоставление обычаев и традиций, несвязанных в старой и современной казахской литературе с хадисами пророка Мухаммада и другими ценностями ислама, и не являются религиозно-социальными исследованиями. Данная статья относится к религиозно-правовым исследованиям, поскольку в ней основное внимание уделяется изучению взаимосвязи традиций и классического исламского права в казахских степях XVII века.

Шариатские нормы рассматриваются как источник многих традиций казахского общества. Также в статье описываются ценности казахских традиций и обычаев, их синтезирование с исламским правом и усовершенствование на этой основе духовных, социально-правовых и нравственных отношений, а также их роль в улучшении социального и семейного института.

Ключевые слова: обряды, устав, закон, традиции, хадис, преступления, юриспруденция.

Кіріспе

Адамзат тарихының қай қоғамына қарасақта, адам баласының топ, ру, тайпа, мемлекет болып қалыптасқан кезеңдеріне дейін, олардың ішінен дінсіз, діни наным-сенімсіз, тәңірсіз өмір сүрген қоғамын кезіктірмейміз. Олардың әрқайсысының өздеріне тән тәңірлері, діни наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары болды. Әр дін сол кездегі өз қоғамының рухани қажеттіліктерін қанағаттандырып отырды. Өйткені әдет-ғұрыптар адамзаттың пайда болуымен және олардың қоғам, мемлекет болып өмір сүруімен тікелей байланысты. Әдет-ғұрыптар адам баласының күнделікті өмірінде сүйеніп отыратын еш ажырамас құрамдас бөлігі іспеттес.

Адамдар арасында қоғамдық қатынастарды реттеуде әдет-ғұрып мінез-құлықтың неғұрлым көне әрі қуатты нормативі болып табылады. Әдет-ғұрыптардың нормалары мен институттары түгелдей заң нормасынан аспаған. Тек қана мемлекеттік билігі бар қоғамның мүддесіне сай заң нормасына айналған. Яғни, заңды күші бар саяси өкімет жол берген әдет-ғұрыптар ғана құқықтық әдет-ғұрыпқа айналған. Әдетте олар арнайы еш жерде тіркелмейді. Олардың көбінің түп-тамыры сонау көне заманға кетеді. Ұрпақтан-ұрпаққа ауысады. Икемді және тез есте қалатын сөз тіркестері мен нормалар, нақылдар мен мәтелдер түрінде ауыздан-ауызға жиі өтеді.

Қазақстан тарихында әдет-ғұрыпты кодификациялап, дәстүрлік заң күшіне ие болған заң жүйесі баршылық. Міне, осы секілді қазақтың әдет-ғұрып заңдары мен нормаларының ислам шариғатымен арақатынасы мен сабақтастығын ғылыми тұрғыдан зерттеп, қазақ жұртшылығына ұсыну бүгінгі таңның кезек күттірмес мәселесі болып отыр.

Негізгі бөлім

Қазақтың үш жүзінен шыққан атақты билердің қатысуымен XVII ғасырдың басында Түркістан қаласына жақын жерде Тәуке хан құрастырған «Жеті жарғы» атты дәстүрлік құқықтық жинақ қазақ халқы арасында қолданылып жүрген кәдуілгі құқықтық нормаларды түгелдей қамтымады. Тәуке хан тұжырымы негізінен алғанда Орта жүз бен ішінара Кіші жүз қазақтары арасында қолданылды. Тәуке тұжырымымен қатар ресми түрде еш жерде тіркелмеген басқа да кәдуілгі құқықтық нормалар қатар әрекет етті.

Қазақтардың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлік құқық нормаларының арасында нақтылы шекара болмады. Өйткені әдет-ғұрыптан заң шығарған билер кеңесі оның жақсы жағын сарқа алып, заң нормаларына қосты, содан бап құрады. «Әдет-ғұрып», «Ескі әдет», «Ата-баба салты», «Жол жора», «Жөн-жоба» тәрізді сөз тіркестері пайда болды. Ал жарғының мағынасы зор болды

(Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Дауталиев, 2004:128-129-б.).

Ал ислам тұрғысынан түсіндіретін болсақ, «ғұрып» сөзі тілдік мағынасында «мағрифа», «мағруф» дегенді, яғни ізгілік, жақсылық және ихсан деген мағыналарды ұғындырады. Қысқаша айтқанда, ол – жамандық (мункар) сөзінің антонимі (Мұхаммед Мұстафа әз-Зухайли 2006, 265-б.). Сондай-ақ келесі бір ғалымдар: «ғурф, ғарифа және мағруф» деген сөздердің барлығы бір мағынада. Яғни, олар жамандық сөзінің антонимі саналады», – деген (Ахмад Фәһми Әбу Суннә, 1947: 7-б.).

Негізінде әдет пен ғұрып сөздері араб тілінен енгендіктен, әдет араб тілінде қайталану, жалғасын табу деген мағыналарды білдірсе, терминдік мағынада иррационалды түрде әрдайым қайталанған іс-әрекеттерді әдет деп атаймыз. Демек, әдет деген сөзден әдетке айналған нәрсені түсінеміз. Егер қандай да бір іс рационалды түрде қайталанып отыратын болса, оны әдет деп атай алмаймыз. Яғни, бір нәрсе қозғалысының саналы түрде әрдайым қайталануы әдетке жатпайды (Әділбаев, 2014: 268-б.).

Ендеше «әдет-ғұрып» ұғымын әйгілі философ әрі шариғаттанушы әл-Ғазалидің сөзімен аяқтайтын болсақ, ол былай деген: «Әдет-ғұрып – адамдардың жан дүниесінде саналы түрде бекітіліп, болмысы түзу адамдар тарапынан қабылданған дүние» (Әділбаев, 2014: 268-б.).

Тәуке ханның құрастырған «Жеті жарғы» атты әдет-ғұрыптық заң жинақтарының қазақ халқының арасында қолданылып келген барлық құқықтық нормаларды түгелімен қамтымауы, керісінше, оның әдет-ғұрып заңдарының негізінен Орта жүз бен ішінара Кіші жүз қазақтары арасында қолданылуы әдет-ғұрыптар заман мен мекенге қарай өзгеруінің практикалық көрінісі деуге болады. Өйткені белгілі бір орталықта шығарылған әдет-ғұрып заңдар жинағы келесі бір географиялық аймақтың ежелден қалыптасқан әдет-ғұрыптарының күшін заңдық тұрғыдан жойғанымен, қолданыс тұрғысынан түбегейлі жоя алмауы мүмкін. Сондай-ақ орталық билік тарапынан шығарылған осынау әдет-ғұрыптық заңдар елдің келесі бір аймағындағы халықтың менталитетінен орын ала алмағандықтан, ол заңдардың кешеуілдеу жүзеге асуы ықтимал.

Ендеше сол «Жеті жарғының» мәні мен мазмұнына тоқталар болсақ, Тәуке хан «Ережесінің» жалпы бағыты – қазақтың феодалдық жоғарғы тобының артықшылық жағдайларын, оның саяси үстемдігін қорғау, феодалдық меншікті және патриархаттық әулетте

үстем болған тәртіптерді қорғау, мұсылман дінін қолдау болды. Феодалдық құқықтарды бұзған әрбір адамға қатаң жазаға ұшырау қауіпі төнген. «Жеті жарғыны» жасауға барлық үш жүз өкілдерінің қатысуына қарағанда, онда тұжырымдалған құқықтық нормалар жиынтығы бүкіл Қазақ хандығы шегінде қолданылған деп қорытынды жасауға болады. Жоғарыда айқын аңғартқанымыздай, Әз Тәукенің, өз заманының кемеңгер, тетелес үш ұлындай данагөйлердің «Жеті жарғысы» мазмұны жағынан үш құрамға: ең алдымен, шариғат заңдарына, сонымен бірге, «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолына» негізделген. Тегінде бір кездегідей бұл үш құрамға өгейси қараудың, оларды жат санап, «аза бойы қаза бола» жатырқаудың негізсіз екеніне саналы оймен түйсіне қарауымыз қажет. «Қасқа жол» мен «ескі жол» өзіміз өткен, халқымыз өткен өз жолымыз екенін, демек, олардан қалай және қандай болған күнде де жеруіміздің жөн-жосықсыз жай болатындығын білуіміз керек. Сол сияқты «шариғаттың» араб сөзінен шығатын, мән-мағынасы «заң, кодекс» екендігін, мұсылман қауымының Құранға негізделген ежелгі заңы екендігін, оның өз ішінде діни-отбасылық, неке, азаматтық, қылмыстық құқық қағидаларын алатындығын және шариғат ережелерінің қайнар көзі – Құдай сөзі – Құран, Сүннет, Қияс және Иджма екендігін есте ұстауымыз ләзім (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 325-б.).

Тәуке хан «Жеті Жарғысының» ислам шариғаты үкімдерімен сай келетін тұстары:

- «Қанға – қан, мертіктіргені үшін сондай мертіктіру арқылы кек алынсын» (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 275-б.).

Бұл заң ислам құқығындағы қысас заңының негізгі қайнар көзі саналатын Құран Кәрімдегі: «Уа, иман еткендер! Нақақтан-нақақ кісі өлтіру мәселесінде сендерге қысас-кек (яғни, қанға қан ұстанымы) парыз етілді. Азат адамға азат адам, құлға құл және әйелге әйел. Ал кімде-кімге бауыры (яғни, өлгеннің мұрагерлері) кешірім берсе, кінәлі жақ (өлген адамның) құнын жақындарының көңілінен шығатындай етіп (кешіктірмей әрі толық) төлесін. Міне, бұл – Раббыларың тарапынан жасалған жеңілдік және мейірім. Ал енді кімде-кім осыдан кейін бұл үкімдерге бағынбай, қасақана қастандық жасайтын болса, ол үшін жан төзгісіз азап бар. Уа, ақыл иелері! Сендер үшін қысаста өмір бар (яғни, біреу біреуді нақақтан-нақақ өлтіретін болса, қысас үкімі бойынша өзінің өміріне де қауіп төнетінін

білгендіктен мұндай қылмысқа бармауға тырысады, сөйтіп ешкім жөн-жосықсыз, нақақтан-нақақ өлтірілмейтін болады). Ендеше, (мұны түйсіну және Алланың бұйрықтарын бұлжытпай орындау арқылы) тақуалық аясында өмір сүріп, жеке тұлғалар және қоғам болып Алланы қорған тұта аласындар» (Әкімханов, Анарбаев, 2015: 27-б.) деген аяттардан бастау алады.

- «Ұрлық, тонау, зорлық, зинақорлық жасағаны үшін өлім жазасына кесілсін. Аталған бап бойынша, өлтірілген адамның туыстары кісі өлтірушіні өлтіруге құқылы; ал қолды, аяқты, құлақты және басқа мүшені кескен адам денесінің дәл сондай мүшесінен айырылуға тиіс. Қылмыстық жаза билердің үкімі немесе талапкерлердің келісімі бойынша жеңілдетілуі мүмкін, онда қылмыскер кез келген қылмысы үшін белгіленген құн төлеу арқылы ғана жазасын өтейді. Кісі өлтіруші құн төлеп, яғни әрбір өлтірілген ер кісі үшін 1000 қой, ал әйел үшін 500 қой төлеп өмірін сақтап қалады. Адамды мертіктіруші немесе оның қандай да болсын бір мүшесіне зақым келтіруші соған төлем болардай мөлшерде мал санын төлейді. Бас бармақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой тұрады және т.с.с.» (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 275-б.);

Қарап отырсақ, жоғарыдағы заңның бірінші тармағы қазақ қоғамындағы қысас заңының жүзеге асу көріністерінен хабар берсе, екінші тармағы сол заңдардың екінші бір қосалқы қырын жіктеп көрсеткен. Мәселен, заңның бірінші тармағында келген «өлтірілген адамның туыстары кісі өлтірушіні өлтіруге құқылы; ал қолды, аяқты, құлақты және басқа мүшені кескен адам денесінің дәл сондай мүшесінен айырылуға тиіс» деген тармағы Құран Кәрімнің: «Тәуратта оларға мына үкімді жаздық: Жанға жан (нақақтан-нақақ кісі өлтіргенді өлім жазасына бұйыру), көзге көз (нақақтан-нақақ көз шығарғанның көзін шығару), мұрынға мұрын (нақақтан-нақақ мұрын бұзғанның мұрнын бұзу), құлаққа құлақ (нақақтан-нақақ құлақ кескеннің құлағын кесу), тіске тіс (нақақтан-нақақ тіс сындырғанның тісін сындыру) және сол сияқты жарақаттаудың барлық түрінде осылай бірге-бір қысас жасалады. Ал кімде-кім қысас жасап кек алмай-ақ кешірім етсе, бұл ол үшін күнәларының өтемі болады. Кімде-кім Алланың түсіргенімен үкім шығармаса, міне, солар нағыз залымдар» (Әкімханов, Анарбаев, 2015: 115-б.) деген аятымен жалпылама сәйкес келіп тұр. Ал аталған жарғы заңының «Қылмыстық жаза билердің үкімі немесе талапкерлердің келісімі бойынша

жеңілдетілуі мүмкін, онда қылмыскер кез келген қылмысы үшін белгіленген құн төлеу арқылы ғана жазаланады. Кісі өлтіруші құн төлеп, яғни әрбір өлтірілген ер кісі үшін 1000 қой, ал әйел үшін 500 қой төлеп өмірін сақтап қалады. Адамды мертіктіруші немесе оның қандай да болсын бір мүшесіне зақым келтіруші соған төлем болардай мөлшерде мал санын төлейді. Бас бармақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой тұрады» деп келген екінші тармағы Құран Кәрімнің: «Ал кімде-кімге бауыры (яғни, өлгеннің мұрагерлері) кешірім берсе, кінәлі жақ (өлген адамның) құнын жақындарының көңілінен шығатындай етіп (кешіктермей әрі толық) төлесін. Міне, бұл – Раббыларың тарапынан жасалған жеңілдік және мейірім» (Әкімханов, Анарбаев 2015, 27-б.) деген аятына тікелей негізделе отырып, сонымен қатар сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік және діни-этикалық жағдайына қарай дербес қосымша әрі жіктемелі үкімдер беріліп отырған.

Сонымен қатар осы жоғарыда «Кісі өлтіруші құн төлеп, яғни әрбір өлтірілген ер кісі үшін 1000 қой, ал әйел үшін 500 қой төлеп өмірін сақтап қалады» деген жарғы заңы да негізсіз емес. Бұл заңның да түп-төркіні ислам шарифатынан бастау алып жатыр. Аталған қылмыстардың жазасы мен жауаптылығы ислам құқығының «Уқубат» (жазалар) деп аталатын тақырыбында өте кеңінен баяндалып өткен. Солардың ішінде ханафи мазһабының көрнекті құқықтанушы ғалымы Бурһан ад-Дин әл-Марғинанидің «әл-Һидая» атты еңбегінде аталған тақырып аясында пайғамбардың: «Әйел кісінің құн төлемі ер кісі құн төлемінің тең жартысына тең», – деген хадисін келеді. Сондай-ақ хадистегі бұл сөз маукуф хадис болып сахаба Әлиге телінсе, марфуғ хадис болып пайғамбарға да телінген (Әл-Марғинани, 2005: 461-б.).

Қарап отырсақ, біздің жарғыдағы заңда да ер кісінің құн төлемі ретінде 1000 қой, әйел кісі үшін 500 қой деу арқылы әйел кісі құн төлемінің ер кісінің құн төлемінен жарты есе аз жүретінін айтып жатыр. Негізінде ислам шарифатында құн төлем ретінде төленетін малдың түйе, сиыр, қой секілді түрлері қолданылады. Сондай-ақ ол малдардың мынадай саны осындай жаста, мынадай саны осындай жаста болуы талап етіледі деген мәселелер де төрт мазһаб имамдары арасында өзара қызу талқыға түсіп, нәтижесінде адам өлтіру және дене мүшелеріне зақым келтіргені үшін қылмыскерге міндеттелетін құн төлем малдарына қатысты мәселелер егжей-тегжейлі зерттеліп, құқықтанушылар тарапынан бекітілген. Ал біздің Тәуке хан жарғысындағы

құн төлем малының негізгі түрі ретінде қой мен жылқының бекітілуіне келсек, оның түп-төркіні белгілі әрине.

Біріншіден, ислам құқықтық заңында құн төлем малы ретінде төленетін малдардың арасындағы негізгілерінің бірі қой болатын. Араб қоғамында көбінесе түйе мен қой және сиыр бағылғандықтан, құн төлем өлшемін сол малдарға қарай жасаған. Жарғыдағы 1000 және 500 қой деген құн төлем мөлшерлері де текке шығарылмаған. Өйткені ислам қылмыстық құқығында кісі өлтірген қылмыскерге өлген жақтың өкілдері қысас заңынан қайтып кешірім берсе, қылмыскерге құн төлем міндеттеледі. Яғни ер кісі үшін жүз түйе немесе жүз түйенің орнына жүретін мың қой төленеді. Осы тұстан алғанда жарғы заңы ислам қылмыстық құқығымен дәлме-дәл сай келіп тұр.

Екіншіден, Жеті жарғыдағы құн төлем малы ретінде әуелі түйе емес, сиыр емес, қойдың аталып өтуіне келсек, қазақ қоғамында бұрын да, қазір де ең көп бағылатын және қолданылатын мал түрі түйе яки сиыр емес, қой немесе жылқы болатын. Сондықтан ислам әлемінің әр аймағындағы әділетті қазылар, қазақ қоғамында шариғат қазысының қызметін атқарған билер мен хандар қылмыстарға жаза белгілеген кезде, барынша тұрғылықты жерінің әдет-ғұрпы мен тыныс-тіршілігіне сай келетін заңдар мен нормалар шығарып отырған. Сондай-ақ қазы немесе би тағзир жазасын шығаратын кезде, қылмыскерге құн төлем немесе айыппұл немесе сөгіс жариялағанда, барынша қылмыскерге ауыр тиетін және сабақ болатын және жасаған қылмысының ауырлығын сезінетіндей етіп жаза белгілейді. Мәселен, араб қоғамында түйе ең бағалы мал болғандықтан, жауапкерге құн төлем ретінде түйе төлеткізу талапкер немесе жәбірленуші үшін тиімді болса, қылмыскер немесе жауапкер үшін ауырға соғады. Қарап отырсақ, қазақ қоғамында да осы тұжырым қолданылып, құн төлем ретінде олардың ең құнды әрі бағалы малы саналатын жылқы мен қой бекітілген.

Ал енді жоғарыда келген жарғы заңының «Адамды мерткітіруші немесе оның қандай да болсын бір мүшесіне зақым келтіруші соған төлем болардай мөлшерде мал санын төлейді. Бас бармақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой тұрады» деген екінші тармағына, ондағы құн төлем мөлшерлерінің саны мен санаттарының, қайдан бастау алғандығына назар аударар болсақ, жарғы заңдарының көп бөлігі ислам шариғаты қайнарынан бастау алғандығы сынды, аталған жарғы заңы да дәлме-дәл болмаса

да, жалпылама және негіздік тұрғыдан алғанда, ислам қылмыстық құқығынан және ондағы пайғамбар хадистерінен бастау алып жатыр. Бұл сөзіміз негізсіз болмауы үшін жарғы заңының осы тармағымен негіздік тұрғыдан сай келетін пайғамбар Мұхаммед (с.а.с.) хадистері мен ислам құқықтанушыларының сөздерін келтіруді жөн көрдік:

Ханафи мазһабының көрнекті ғалымы Бурһануддин әл-Марғинани өзінің «әл-Һидая» атты еңбегінде былай дейді: «Мұрын ұшына, тілге және жыныс мүшесіне құн төлем (диятун) бар. Бұл тұжырымға Сағид ибн әл-Мусайиабтың Алла елшісінен риуаят еткен мына хадисі негіз болады: «Адам жаны, тілі және мұрыны үшін құн төлем бар». Сондай-ақ пайғамбар (с.а.с.) Амр ибн Хазмге жазған хатында да осылай деп нұсқау берген. Сондай-ақ соққы нәтижесінде адам ақылынан айырылатын болса, әдетте адам баласы ақылын өзінің жаны, өмірі мен ақиреті үшін қолданатын болғандықтан, ол үшін құн төлемін алады. Сол сияқты соққы нәтижесінде кісінің есту, көру, иіс сезу және дәм сезу қабілеттері жойылса, олар үшін құн төлемін алады. Өйткені олардың барлығы да белгілі бір өмірлік қажеттілігі бар мүшелер мен сезімдер саналады. Кезінде сахаба Омардың бір соққы нәтижесінде ақыл, сөйлеу, есту және көру сынды төрт бірдей қабілетінен айырылған кісінің мүддесі үшін қылмыскерге төрт құн төлем төлеуді міндеттегені жайлы риуаяттар кездеседі» (Әл-Марғинани, 2005: 462-б.).

Қарап отырсақ, ислам құқығы мен қазақтың көне әдет-ғұрып заңдарының негіздері бір ортақ өзектен таралып жатыр. Ол – Құран мен пайғамбар сүннеті. Алайда әр алуан аймақта өмір сүріп жатқан мұсылмандар ислам құқығындағы заңдардың негізін сақтай отырып, оның тармақтарын әдет-ғұрып пен салт-дәстүрге, қажеттілікке қарай толықтырып отырған. Егер шариғи мәтіндерге жақсылап назар салар болсақ, Құран аяттары мен пайғамбар Мұхаммед (с.а.с.) хадистерінде де құн төлем мөлшерлері кесімді түрде санмен белгіленбеген. Бұл өз кезегінде ислам әлемінің әр аймағындағы қазылар мен соттардың еншісіне қалдырылған іс болып отыр. Сөзіміз негізсіз болмауы үшін дәлел келтіре кетейік. Дәлелді ислам қылмыстық құқығында үлкен орынға ие, әсіресе қысас заңына бірден-бір негіз болатын төмендегі Құран аятынан көре аламыз: «Ал кімде-кімге бауыры (яғни, өлгеннің мұрагерлері) кешірім берсе, кінәлі жақ (өлген адамның) құнын жақындарының көңілінен шығатындай етіп (кешіктірмей әрі толық)

төлесін. Міне, бұл – Раббыларың тарапынан жасалған жеңілдік және мейірім» (Әкімханов, Анарбаев, 2015: 27-б.). Ендеше бұл аяттан «кінәлі жақ (өлген адамның) құнын жақындарының көңілінен шығатындай етіп (кешіктірмей әрі толық) төлесін» деген сөздерді көреміз. Аятта құн төлем мөлшерінің нақты белгіленбегені баршаға аян. Алайда әрбір жекелеген адам осындай қылмыстық процестерде құн төлем мөлшерін өзі бекітуге құқылы деген тұжырым шықпайды. Керісінше, аяттар мен хадистерді егжей-тегжейлі түсіндіруді, белгілеуді және тағайындауды қажет ететін жалпылама үкімдерді зерттеп, олардан дін мен адамдардың мүддесін қанағаттандыратын тұжырымдар шығару пайғамбардан кейін сахабаларға, олардан кейін келген табиғиндерге, ислам әлемінің ғалымдары мен әділетті қазыларға жүктелген ортақ міндет болатын.

• «Ата-аналарына өз балаларын өлтіргені үшін ешқандай жаза қолданылмайды (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 275-б.); Ендеше киелі «Жеті жарғы» заңымыздың осы бір тармағының да түп-тамырын, негізін немесе ислам құқығының бұнымен тұстас келетін қырларын қарастырып көрелік. Әрине бұл заңның да түп-төркіні белгілі. Ол – ислам қылмыстық құқығы. Тіпті, аталған жарғы заңы мен ислам құқығы бір-бірімен дәлме-дәл сай келеді. Екеуінің де бастауы – пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.с.) хадисі. Сөзіміз негізсіз болмауы үшін дәлел келтіре кетуді жөн санадық. Ислам қылмыстық құқығын жүйелеуде теңдессіз үлес қосқан ханафи мазһабы болатын. Сол ханафи мазһабының тірегі және көрнекті өкілі Әбу-л-Хусейн әл-Кудури өзінің «Әл-Мухтасар» еңбегінде жоғарыдағы заңға байланысты былай деп жазған: «Азат адам азат адамды өлтірсе, одан кек қайтарылады, азат адам құлды өлтірсе, одан кек қайтарылады, мұсылман зиммиді (мұсылман мемлекетінде келісімшарт бойынша өмір сүріп жатқа өзге дін өкілін) өлтірсе, одан кек қайтарылады, сондай-ақ ер кісі әйел кісіні өлтірсе, одан кек қайтарылады, ересек кісі сәби баланы өлтірсе, одан кек қайтарылады, дені сау адам зағипты, мүгедекті өлтірсе, одан кек қайтарылады, сондай-ақ кісі өз баласын өлтіргені үшін өлтірілмейді» (Әл-Кудури, 1997: 184-б.). Мазһаб имамдары бұл үкімді өз ойларынан немесе дербес түрде шығармаған. Бұл үкімнің де негізі пайғамбар хадисінен бастау алып жатыр. Өйткені Омар ибн әл-Хаттаб: «Мен Алла елшісінің (с.а.с.): «Өке баласын

өлтіргені үшін өлтірілмейді», – деп айтқанын естідім», – деген (Өт-Термези, 1975: 1400-х.).

• «Өзін-өзі өлтіруші зираттан оқшау жерге жерленеді» [Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 276-б.]; Қарап отырсақ, жарғы заңындағы бұл үкімнің де түп-төркіні ислам шариятынан бастау алып жатыр. Өзін-өзі өлтірген кісінің зираттан оқшау жерде жерленуінің мәніне келер болсақ, өзін-өзі өлтіру қылмысының ауыр екендігін баяндап және оған тыйым салған пайғамбар хадистері өте көп. Солардың бірқатарын келтіре кетейік: Сәбит ибн Дахактан жеткен хадисте Мұхаммед пайғамбар: «Кімде-кім өзін-өзі не нәрсемен өлтірсе, қияметте сол нәрсемен азапталады», – деген (Әл-Бухари, 2001: 5700-х.). Сондай-ақ тағы бір хадисте Жәбир ибн Самра былай деген: «Бірде пайғамбардың алдына өзін-өзі жебемен өлтірген кісінің мәйіті әкелінген кезде, пайғамбар оған жаназа намазын оқымады» (Муслим, 2001: 978-х.). Пайғамбар Мұхаммед (с.а.с.) өзін-өзі өлтірген кісіге жаза әрі басқаларға сабақ болсын деп жаназа намазын оқудан бас тартқан. Алайда адамдарға ондай кісіге жаназа намазын оқуға рұқсат еткен. Имам ән-Нәуәуи аталған хадис жайында: «Бұл хадисте асылық жасағаны үшін өзін-өзі өлтірген адамға жаназа намазы оқылмайды деушілердің сөзіне дәлел бар. Бұл – Омар ибн Абдулазиздің пікірі. Алайда Хасан әл-Басри, ән-Нахағи, Қатада, Мәлик, Әбу Ханифа, Шафиғи және басқа да көпшілік ғалымдар өзін-өзі өлтірген адамға жаназа намазының оқылатындығын айтқан. Бұл ғалымдар аталған хадис жайында: «Пайғамбар басқаларға сабақ әрі тыйым болсын деп өзі жеке тұлға ретінде ұйғарым шығарып әлгі адамның жаназа намазын оқымады. Алайда кейіннен ол адамға сахабалар жаназа намазын оқыған болатын», – деген (Ән-Нәуәуи, 1972: 47-б.).

Ал енді жарғы бойынша өзін-өзі өлтірген адамның зираттан оқшау жерге жерленуіне келсек, ол сол кездегі қазақ қоғамына қарай әрі бұл қылмыстың ауыр екендігін халық санасына жеткізу, басқаларға ғибрат болар деген мақсатта шығарылған. Негізінде өзін-өзі өлтірген кісінің жерленуіне қатысты ислам әлемінің алдыңғы және кейінгі буын ғалымдары мен мүфтилері ондай кісілердің кәдімгідей жаназа рәсімдері бойынша жуылып, жаназа намаз оқылып, мұсылмандардың зиратына жерленетінін айтқан.

• «Күйеуі өз әйелін зинақорлық үстінде ұстаса, оны өлтіре алады, егер қылмысы ашылған бойда солай істесе, жаза қолданылмайды. Кез келген басқа жағдайда ол билерден көзіне шөп

салған әйел мен оны азғырушыны, егер олардың қылмысы дәлелденсе, өлім жазасына кесуді сұрай алады; ал егер сенімді 4 адам олардың кінәсіздігіне ант берсе, сот оларға ешқандай жаза қолданбайды» (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 276-б.);

Мәселен, аталған заңның бірінші тармағы – ислам шариғатынан дербес түрде жасалған үкім. Ал зина жасады деп айыпталған әйелдің сенімді төрт адамның куәлігі арқылы жазадан босатылуы жайында айтылған екінші тармағы ислам шариғатымен дәлме-дәл сәйкес келеді.

Біріншіден, Алла Тағала Құранда ол жайында: «Ары таза әйелдерге зина қылды, деп жала жапқаннан кейін төрт бірдей (ер кісіні) куәға тартып, сөзін дәлелдей алмағандарға сексен дүре соғыңдар. Содан кейін олардың куәлігін, әсте, қабылдамаңдар. Олар адамгершіліктен безген азғындардың нақ өзі» дейді (Әкімханов, Анарбаев, 2015: 350-б.).

Сондай-ақ ханафи мазхабының фикһ кітаптарында да зина жасады деп айыпталған әйелге төрт сенімді куәнің берген куәліктерінің қазының құзырында қабылдану процестері егжей-тегжейлі баяндалған. Мәселен, ханафи мазхабының көрнекті ғалымы Әбу-л-Баракат ән-Нәсәфи өзінің «Кәнз әд-дақиқ» атты еңбегінде: «Зина жазасы төрт адамның «жыныстық қатынасқа түсті» немесе «жақындасты» деген сөздерімен емес, «зина жасады» деген куәліктерімен бекітіледі. Қазы әлгі төрт куәгерден зина оқиғасының қалай жүзеге асқандығы, оқиғаның орны мен уақыты жайлы егжей-тегжейлі сұрайды», – деп баяндайды (Ән-Нәсәфи, 2011: 346-б.).

- «Егер әкесінен бөлек тұратын ұлдың өлгенде баласы болмаса, оның мал-мүлкі әкесіне тиесілі. Жас балалар ең жақын туыстарының, ал егер туыстары болмаса, басқа бір сенімді адамдардың қамқорлығына беріледі» (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 276-б.);

Жеті жарғы әдет-ғұрып заңдарының бұл тармағы ислам мұрагерлік құқығымен дәлме-дәл сәйкес келіп отыр. Өйткені ислам мұрагерлік құқығында «Ғасаба» (толық мұрагер) деген ұғым кеңінен қолданылады. Толық мұрагерлер төрт топқа бөлінеді:

1. Өлген кісінің ұлы, ұлының ұлы (немересі) және осылайша төмендеп кете береді;

2. Өлген кісінің әкесі, әкесінің әкесі және осылайша жоғарылап кете береді;

3. Өлген кісінің ер кісіден болған бауырлары (туған бауырлар, әкесі бір бауырлар, туған

бауырының ұлдары, әкесі бір бауырының ұлдары);

4. Өлген кісінің көкелері (яғни әкесінің ағалары). Оларға: өлген кісінің әкесінің туған бауырлары, әкесі бір бауырлары және әкесінің туған бауырларының ұлдары, әкесінің әкесі бір бауырларының ұлдары жатады (Басюни, 2013: 160-б.). Ендеше ислам мұрагерлік құқығында толық мұрагерлер құқығы жоғарыдағы төрт санаттағы реттілік бойынша жүзеге асады. Толық мұрагерлік құқығында қайтыс болған кісінің әкесі, марқұмның ұлынан кейінгі екінші санатта тұрады. Яғни марқұмның соңында ұлдары болмағанда ғана оның әкесі толық мұрагерлік (ғасаба) құқығына ие болады. Қарап отырсақ, жарғының жоғарыдағы «егер әкесінен бөлек тұратын ұлдың өлгенде баласы болмаса, оның мал-мүлкі әкесіне тиесілі» деген тармағы ислам мұрагерлік құқығымен дәлме-дәл сәйкес келіп тұр.

Сонымен қатар тағы бір айта кететін жайт, қазақ салт-дәстүрінде, әдет-ғұрып заңында әйел мәселесіне, жесір дауына арналған ережелер көп-ақ. Олар «құда болып құрмаласудан» бастап, «қалыңмал», «шымылдық байғазы», «беташар», «ақ баталы жесір», «ақ некелі әйел», «әмеңгерлік» сияқты қыз-әйелдердің өміріндегі орнын қамтиды. Осыларға байланысты дау-таласты шешу ретін баян етеді. Әйел нәсілінің теңсіздігі мен қоғам өміріндегі әйел орнын кемітетін ескі әдет-ғұрыптардың, заң ретінде жүрмесе де, әсері әлі де жоқ емес еді. Оған «Құдалық қырқынан шыққан ұл-қызға жүре бастайды» атты салт куә. Әйел, жесір туралы қағида-ережелер әдет-ғұрып заңында ерекше мол орын алған. Олар қысқаша тұжырымдар нақыл сөз өрнектерімен берілген. «Әйел құны – ердің жарты құны», әмеңгерлік – «ерден кетсе де – елден кетпейді», айыпқа «қыз бастаған тоғыз» беру, қызды бітім құралы ретінде ұстау, «қатын мал иесі емес», «қатын қайратты болса, қазан қайнатуға ғана жарайды», тағы осылар сияқты қағидалар күшін жоймаған.

Кез келген қоғамда әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің дұрысы мен бұрысы болғаны секілді, қазақ қоғамында да әйел нәсілінің теңсіздігіне және оның қоғам өміріндегі орнын кемітетін, оларды азаматтық және бостандық құқықтарынан айыратын бұрыс әдет-ғұрыптар да кездеседі. Оларға жоғарыда аталған «Құдалық қырқынан шыққан ұл-қызға жүре бастайды», «қатын мал иесі емес», «қатын қайратты болса, қазан қайнатуға ғана жарайды» деген сынды әдет-ғұрыптарды жатқызуға болады. Әрине

бұндай әдет-ғұрыптар бүкіл қазақ даласына заң ретінде жүрмесе де, ішінара ру мен белгілі аймақ арасында жүзеге асып отырған.

Сондықтан қазақ даласындағы әділ билердің жолын қуған соңғы би – Абай өзінің беделін, білімін, әдет-ғұрып заңдарына жетіктігін, би атағын қуғын, жәбір көрген, азды-көпті бас-бостандығын тілеген қыз-әйелдерге көмекке жұмсады. Абайдың туысқан-тумаларының жазып қалдырған естеліктерінде осы туралы бірталай деректер бар. «Әкем жесір әйелге, жетім балаға қатты қарайласатын», – дейді келіні Камалия. Оның айтуынша, бір күні Әліман деген жас әйел әкеме қарсы қарап отырып, көзінің жасын моншақтатып жіберді де, ауыр күрсініп: «Менің күйеуімнің (аты Шөте) өлгеніне бір жыл толып еді. Жасым 23-те, жалғыз еркек балам бар. Туысқандар мені бірімізге тиесің деп тыныштық бермей жатыр. Мен байға тимеймін, маған көз қырыңызды салыңыз, басымды талқыға түсірмеңіз. Ағажан, алдыңызға арыз айта келдім», – деп көз жасын тыймай жылады. Біраз әңгімелесіп, қал-жағдайын сұрасып болып, Абай осы жесір әйелдің ауылы – Топаи руының басты адамдарына хат жазып берді де: – «Енді ешкім тимейді, үйіңе қайт, баланды тәрбиелеп өсір, шаруаңа ие бол», – деп ақылын айтып шығарып салады».

Ақбордақ дейтін жесір жеңгесін (Мамай руынан, кедейдің қызы) қайнысы (Құнанбай ауылына жақын адам) әмеңгерлікпен зорлық істеп, қараңғы үйге қамап қойыпты. Әйел қамаудан қашып шығып, Абайға келді. Абай бұл әйелге де бас бостандығын алып береді (Зиманов, 2009: 300-301-б.).

Ислам шариғатында әдет-ғұрыпты дұрыс және бұрыс деп екіге бөліп қарастырады:

Дұрыс ғұрып – шариғат негіздеріне қайшы келмей, арамды адал, адалды арам қылмай, адамдар арасында әдетке айналған ғұрыпты айтамыз (Юсупов, 2010: 201-б.).

Бұрыс ғұрып – адамдар әдетке айналдырған, алайда шариғатқа қайшы келетін, шариғат бойынша үкімі харам деп белгіленген заттарды адал деп танушы, орындалуы қажет болған істерден қайтарушы істер. (Шоқанов, Рахимов, 2015: 124-б.).

Ислам шариғатында әдет-ғұрып басшылыққа алынуы үшін арнайы шарт қойған ғалымдар да бар. Әл-Қарафи былай дейді: «Азаматтар мен тұлғалардың арасындағы құқықтық, экономикалық және азаматтық хал актілерін бекітуде басшылыққа алынатын ғұрыптар жасырын емес, баршаға ашық түрде жүзеге асып

жатуы керек. Осындай ғұрыптармен аталған мәмілелер өлшеніп іске асырылып жатады (Хасан әл-Қаһтани, 2000: 95-б.).

Сонымен қатар салыстырмалы түрде арабтардың сөзіндегі әдет-ғұрып пен ислам құқығы арасындағы өзара сабақтастыққа да мысал келтірер болсақ, арабтарда бір кісі «маған Алланың үйіне бару міндет» деп айтатын болса, қияс (салыстырмалы дәлел) бойынша оған ешқандай міндет жүктелмейді. Өйткені шариғат бойынша Алланың үйіне қарай бару немесе жүру уәжіп емес. Алайда истихсан және ғұрып дәлелдері бойынша оның бұл сөзінен қажылық немесе ұмра уәжіп болады. Өйткені адамдардың әдет-ғұрыпында жоғарыда аталған сөз қажылық пен ұмраны міндеттеп алу мағынасында айтылатын болған. Сол секілді серттер (нәзірлер) мен анттарда ғұрып негізге алынады. Сондықтан жоғарыда келген сөзді астарлы мағынада қажылық немесе ұмраны міндеттеуді білдіретінін атап өттік. Сонда ол адам осы екі құлшылықтың бірін таңдауға құқылы болады (Хусамуддин әс-Сығнаки, 2001: 839-840-бб.).

Халқымыздың бойында ғасырлар бойы жинақталған қасиеттердің айнасы іспеттес болған наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптар – бір бүтіннің бірін-бірі толықтырып тұратын екі жартысы секілді. Әдет-ғұрып – халықтың өмір салтына сай әрекет-амалы болса, наным-сенім – халықтың ойлау жүйесін құрайды. Бірақ, наным-сенім елдің тұрмыс-тіршілігін бір ретке келтіретін күш қуат ретінде әрдайым іс-әрекеттің алдында тұрады.

Халқымыз ислам дінін қабылдағаннан кейін ондағы адамның жаратылысына тән құндылықтар салт-дәстүріміз, әдет-ғұрыптарымыз бен наным-сенімдеріміздің негізіне айнала бастады. Бұл әдет-ғұрыптар мен сенімдердің негізгі қайнар көзі – Құран аяттарынан бастау алып жатса, олардың көбі исламның екінші негізі болып саналатын хадистер мен сүннеттерден туындады. Пайғамбарымыздың кезеңінен бастап бүгінгі күнімізге дейінгі мұсылмандар Алла елшісінің әрбір сүннетін қалт жібермей, іздестіріп, сұрастырып, оның әрекеттеріне қарай өздерінің іс-қимылдарын белгілеп отырады. Тіпті, қарапайым деп саналатын әдеттерде де оның (с.а.с.) әрекеттерін қайталаған. Мысалы, үйден шыққанда оң аяқпен шығу, малдас құрып отыру, жатқан кезде оң жағына қарап бір қырымен жату, тіпті әжетханаға кірерде сол аяқпен кіріп, оң аяқпен шығу секілді амалдардың бәрі сол пайғамбарымыздың сүннетінен туындап, үмбеттің өмірінде күнделікті әдептің бір ережесі

болып қалыптасып қалған. Ұрпақтан-ұрпаққа осы ережелер бұлжытпай беріліп, тіпті, осындай қарапайым әрекеттердің өзіне арнайы кітаптар жазылып, «Алла елшісі жаңа айды көрген кезде не істейтін еді?», «Алла елшісінің киімі», «Алла елшісінің сәлемдесуі» деген сияқты әрқайсысы бір-бір тақырып ретінде кейінгі ұрпаққа өзгеріссіз жеткен. Дүние жүзінде Аллаға құлшылығынан бастап, мінез-құлқы, адамгершілік қасиеттері, саясаты, әкімшілік басқару істері, тәлім-тәрбиесі, әлеуметтік жұмыстары, әскери шаралары секілді әмбебап іс-әрекеттері мен жеке басына қатысты қарапайым амалдарына дейін үлгі ретінде ұсынылып, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, әрбір іс-әрекетіне дейін қайталанып келе жатқан Мұхаммед пайғамбардан (с.а.с.) басқа ешқандай жан жоқ.

Біздің қазіргі әдет-ғұрып деп ұстанып жүрген ата-баба мұраларының көпшілігін бабаларымыз сол кезеңдерде сүннетті ұстану ниетімен қалыптастырған (Әділбаева, 2011: 239-240-б.).

Әдіснамасы

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында герменевтикалық, тарихи-салыстырмалы, индукция және дедукция әдістері қолданылды. Аталған әдістер кешені арқылы зерттеу жұмысы нақты әрі құнды нәтижеге қол жеткізді.

Қорытынды

Қазақтың «Жеті жарғы» заңындағы көптеген баптарды зерттеп, саралай келе, олардың ислам шариғатымен дәлме-дәл және жанама түрде сай келетін қырларының барлығын атап келтірдік. Бұл өз алдына бөлек іс саналады. Алайда осы бөлімді жазу барысында мынадай бірқатар мәселелер туындады. Олар: «Тәуке

ханның «Жеті жарғы» заңдар жинағын ғылыми-анализ жасау тұрғысынан «Қазақтың дербес құқықтық заңдары деп атаймыз ба?» әлде «Ислам шариғатымен синтезделген қазақтың ғұрып заңдары деп атаймыз ба?» әлде «Ол шариғат заңдарының дәл өзі деп атаймыз ба?» деген мәселелер болатын. Ендеше осылардың әрқайсысын талдап көрелік.

Біріншіден, егер де жарғы заңдарын толығымен қазақтың дербес құқықтық заңдары дейтін болсақ, зерттеу барысында куә болғанымыздай, жарғыда шариғат заңдарымен тікелей немесе жанама түрде сай келетін заңдар қамтылған. Сондықтан соларды көре отырып, жарғы заңдарын толығымен қазақтың дербес құқықтық заңдары деп атай алмаймыз.

Екіншіден, жарғы заңдарын шариғат заңдарының дәл өзі дейтін болсақ, зерттеу барысында жарғы заңдары мазмұнының жартысына жуығының негіздік және тармақтық тұрғыдан қарағанда да, ислам құқығымен сай келмейтін тұстарын кезіктірдік. Сондықтан жарғы заңдары ислам құқығы заңдарының дәл өзі деп айта алмаймыз. Егер жарғыдағы заңдарының барлығы дерлік тармақтық тұрғысын былай қойғанда, негіздік тұрғысынан алғанда ислам шариғатымен дәлме-дәл сәйкес келіп тұрса, сонда ғана біздерге «Шын мәнінде жарғы заңдары ислам шариғатының дәл өзі» деп айтуға мүмкіндік туар еді.

Үшіншіден, Тәуке ханның Жеті жарғысы – ислам шариғатымен синтезделген қазақтың әдет-ғұрып заңдары деген мәселеге келсек, бұл өз кезегінде негізді әрі ақылға қонымды тұжырым болмақ. Өйткені зерттеу жұмысы барысында жарғы заңдарының жартысына жуығының дәлме-дәл және жанама тұрғыдан да ислам құқығымен сәйкес келетіндігіне куә болдық.

Әдебиеттер

- Али ибн Әбу Бәкір ибн Абдулжәлил әл-Фарғани әл-Марғинани Әбу-л-Хасан Бурхануддин. Әл-Һидәя фи шарх бидәяти-л-мубтәди. – Бейрут: «Дәру ихия әт-турас әл-араби» баспасы, 2005. – 4-том. – 550 б.
- Ахмад ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Жағфар ибн Хамдан Әбу-л-Хусейн әл-Қудури. Мухтасар әл-Қудури фи фикһи-л-ханафи. – Бейрут: «Дәру-л-кутуб әл-илмия» баспасы, 1997. – 249 б.
- Ахмад Фәһми Әбу Суннә. әл-Урфу уа әл-Адәт фи рай әл-фуқаһә. – Мысыр: «әл-Өзһар» баспасы, 1947. – 205 б.
- Әбу-л-Баракат ән-Нәсәфи. Кәнзу-д-дақиқ. – Бейрут: «Дәру-л-бәшәир әл-исламия» баспасы, 2011. – 708 б.
- Әбу Зәкәрия Мұхиддин Яхия ибн Шараф ән-Нәуәуи. Әл-Минһәж шарх сахих Муслим ибн Хажжаж. – Бейрут: «Дәру ихия әт-турас әл-араби» баспасы, 1972. – 7-том. – 238 б.
- Әділбаев А. Ханафи мәзһабы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2014. – 326 б.
- Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы: Издательство «АСТ Полиграф ЖШС», 2011. – 280 б.
- Әкімханов А., Анарбаев Н. Құран Кәрім, Қазақша түсіндірмелі аударма. – Алматы: «Көкжиек» баспасы, 2015. – 624 б.

- Жуда Абдулғани Басюни. Әл-Мирас уә-л-уасияту-л-уәжибә фи-ш-шарифати-л-исләмия. – Каир: «әл-Әзһар» баспасы, 2013. – 350 б.
- Зиманов С.З., Қуандықов Б.Ж., Байжанова Қ.Ө., Хайдаров Б.Х., Дауталиев Қ.Н., құраст. Қазақтың ата заңдары. – Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2005. – 4-том. – 552 б.
- Зиманов С. Казахский суд биев – общекультурологическая ценность. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2009. – 408 с.
- Зиманов С.З., Қуандықов Б.Ж., Байжанова Қ.Ө., Дауталиев Қ.Н., құраст. Қазақтың ата заңдары. – Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2004. – 2-том. – 672 б.
- Мухаммад Мустафа әз-Зухайли. әл-Уажиз фи усул әл-фиqh әл-исләми. – Дамаск: «Дәр әл-хайр» баспасы, 2006. – 248 б.
- Мухаммад ибн Иса ибн Саура ибн Муса ибн әд-Дахак әт-Термези. Сунән әт-Термези. – Мысыр: «Матбағат Мустафа әл-Бәби әл-Хәләби» баспасы, 1975. – 4-том.
- Мухаммад ибн Исмағил Әбу Абдулла әл-Бухари әл-Жуғфи. Сахих әл-Бухари. – Дамаск: «Дәру тауқу ән-нәжә» баспасы, 2001.
- Муслим ибн Хажжаж Әбу-л-Хасан әл-Қушәйри ән-Нисабури. Әл-Муснәду-с-сахих әл-мухтасар. – Бейрут: «Дәру иһия әт-турас әл-араби» баспасы, 2001.
- Мухаммад Садық Мухаммад Юсупов. Усулul фикх. – Ташкент: «Sharq» баспасы, 2010. – 574 б.
- Мухаммад ибн Хасан әл-Қахтани. Мәжмугат әл-фауайд әл-бәһия. – Сауд Арабия: «Дәру әс-самиг» баспасы, 2000. – 1-том. – 122 б.
- Шоқанов С., Рахимов А. Усул әл-фиqh. – Алматы: «Ықылас» баспа үйі, 2015. – 145 б.
- Хусамуддин әс-Сығнақи. әл-Кәфи шарх әл-Бәздәуи. – Рияд: «Мәктәбәт әр-Рушд» баспасы, 2001. – 1-том. – 531 б.

References

- Abu al-Barakat an-Nasafi. Kanz ad-Daqa'iq [Treasure matters]. Beirut: «Daru al-bashair al-islamiya» 2011, 708 p.
- Abu Zakaria Muhiddin Yahia ibn Sharaf an-Nauai. Al-Manhazh sharh Sahih Muslim ibn Hajjaj [The method to explain Sahih Muslim bin Hajjaj]. Beirut: «Daru ihya at-turas al-arabi» 1972, v 7, 238 p.
- Adilbaev A. Hanafi mazhabi [Hanafi doctrine]. Almaty: «Arys» 2014, 326 p.
- Adilbaeva SH. Hadis – gurpymyz, sunnet – saltymyz [Hadis – our custom made, sunnah – our tradition]. Almaty: «АСТ Poligraf ZHSHC» 2011, 280 p.
- Ahmad Fahmi Abu Sunna. Al-Urfu ua al-Adat fe rai al-fuqaha [Custom and habit in the opinion of Islamic jurists]. Mysyr: «al-Azhar» 1947, 205 p.
- Ahmad ibn Muhammad Abulhusein al-Quduri. Muhtasar al-quduri fi al-fiqhi al-hanafi [Manual Kuduri in the hanafi jurisprudence]. Beirut: «Daru al-kutub al-ilmya» 1997, 249 p.
- Ali ibn Abu Bakir al-Marginani Abulhasan Burhanuddin. Al-Hidaya fi sharh bidayati al-mubtadi [Hidaya in explaining Bidayat al-mubtady]. Beirut: «Daru ihya at-turas al-arabi» 2000, v 4, 550 p.
- Akimhanov A., Anarbaev N. Quran Karim, Qazaqsha tusidirmeli audarma [Holly Qoran, Kazakh explanatory traslation]. Almaty: «Kokzhyek» 2015, 624 p.
- Guda Abdulgani Basiuni. Al-Miras ua al-uasitu al-uazhiba fi sharigati al-islamiya [Inheritance and the commandment due in islamic law]. Kair: «Al-Azhar» 2013, 350 p.
- Husamuddin as-Sygnai. Al-Kafi sharh al-Bazdawi [Sufficient explanation Bazdayi]. Riad: «Maktabat ar-Rushd» 2001, v 1, 531 p.
- Muhammed Mustafa az-Zuhaily. Al-Uajiz fe usul al-fiqh al-islami [Brief in the origins of Islamic jurisprudence]. Damask: «Dar al-Hair» 2006, 248 p.
- Muhammad ibn Isa ibn Saura ibn Musa ibn ad-Dahak at-Termezi. Sunan at-Termezi [Termizi's sunan]. Mysyr: «Matbaat Mustafa al-Babi al-Halabi» 1975, v 4.
- Muhammad ibn Ismail Abu Abdulla al-Buhari al-Zuhfi. Sahih al-Buhari [Buhary's sahih]. Damask: «Daru tauqu an-nazha» 2001.
- Muslim ibn Hazhzhazh Abulhasan al-Qushairi an-Nisaburi. Al-Musnadu as-Sahih al-Muhtasar [Predicate of True Manual]. Beirut: «Daru ihya at-turas al-arabi» 2001.
- Muhammad Sadyq Muhammad Yusupov. Usulul fiqh [Origins of Islamic law]. Tashkent: «Sharq» 2010, 574 p.
- Muhammad ibn Hasan al-Qahtani. Majmugat al-fauaid al-bahia [Gorgeous set of rules]. Saud Arabia: «Dar as-Samig» 2000, v 1, 122 p.
- Shoqanov S., Rahimov A. Usul al-fiqh [[Origins of Islamic law]]. Almaty: «Yqylas» 2015, 145 p.
- Zimanov S. Kazahski sud biev – obshekulturologicheskaya cennost [Kazakh court of biys – general cultural value]. Almaty: «Arys» 2009, 408 p.
- Zimanov S.Z., Quandykov B.J., Baizhanova Q.O., Dautalyev K.N., compiled. Qazaqtyn ata zandary [Kazakh father's law]. Almaty: «Zhethi zhargy» 2004, v 2, 672 p.
- Zimanov S.Z., Quandykov B.J., Baizhanova Q.O., Haidarov B.H., Dautalyev K.N., compiled. Qazaqtyn ata zandary [Kazakh father's law]. Almaty: «Zhethi zhargy» 2005, v 4, 552 p.

Қадыралиева А.¹, Жолдубаева А.²

¹Южно-Казахстанский Государственный университет имени М. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент, e-mail: K_altinai2604@mail.ru

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: azar.08@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ АККУЛЬТУРАЦИИ И КУЛЬТУРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ МИГРАНТОВ В ОБЩЕСТВО И КУЛЬТУРУ

В данной статье рассматривается проблема культурной интеграции и аккультурации мигрантов, проживающих в настоящее время в Европе. По мнению авторов, успешная культурная интеграция мигрантов может оказать влияние не только на развитие социокультурных отношений, но и на улучшение экономического положения европейских стран.

Научный интерес к поднятой проблеме культурной интеграции и аккультурации мигрантов авторами прослеживается в научных трудах начала XX века (Р. Линтон, М. Херсковиц, Р. Редфилд, Дж. Берри, М. Гордон). Первоначально аккультурацию рассматривали как изменения исходных моделей культуры, происходящие вследствие длительного контакта представителей различных культур.

Активизация миграционных процессов и проблем культурной адаптации мигрантов в европейское общество вызвала волну нового интереса к данной тематике. Авторы статьи отмечают, что современные исследователи рассматривают аккультурацию не только в формате коллективного феномена, но и в рамках психологии отдельной личности, и используют для обозначения процесса и результата культурного взаимовлияния. Такое понимание культурного диалога позволяет прояснить неправильные представления о других культурах и заимствовать лучшие стороны.

Выполненный в ходе написания статьи SWOT-анализ мультикультурализма позволил оценить сильные и слабые стороны выделенного феномена, возможные риски и угрозы для стран, где данная идеология нашла свое применение на практике. Данные, полученные в результате SWOT-анализа, можно использовать как часть процесса планирования и развития мультикультурного общества.

Ключевые слова: культурная интеграция, аккультурация, мигранты, мультикультурализм.

Kadyralieva A.¹, Zholdubaeva A.²

¹M. Auezova South Kazakhstan State University,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: K_altinai2604@mail.ru

²al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: azar.08@mail.ru

Problems of acculturation and cultural integration of migrants into society and culture

This article addresses the issue of cultural integration and acculturation of migrants currently living in Europe. According to the authors, the successful cultural integration of migrants can have an impact not only on the development of socio-cultural relations, but also on improving the economic situation of European countries.

The scientific interest in the raised problem of cultural integration and acculturation of migrants by the authors is traced in the scientific works of the early twentieth century (R. Linton, M. Herskowitz, R. Redfield, J. Berry, M. Gordon). Initially, acculturation was considered as changes in the initial models of culture, occurring as a result of prolonged contact of representatives of different cultures.

The intensification of migration processes and the problems of cultural adaptation of migrants into European society caused a wave of new interest in this topic. The authors of the article note that modern researchers consider acculturation not only in the form of a collective phenomenon, but also within the psychology of an individual personality, and are used to designate the process and result of cultural interaction. Such an understanding of cultural dialogue allows clarifying misconceptions about other cultures and borrowing the best sides.

The SWOT analysis of multiculturalism carried out in the course of writing the article made it possible to assess the strengths and weaknesses of the highlighted phenomenon, the possible risks and threats to countries where this ideology has found its application in practice. The data obtained from the SWOT analysis can be used as part of the planning and development process of a multicultural society.

Key words: cultural integration, acculturation, migrants, multiculturalism.

Қадыралиева А.¹, Жолдубаева А.²

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: K_altnai2604@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: azar.08@mail.ru

Мигранттардың қоғам және мәдениет саласына интеграция мәселесі

Мақалада қазіргі күні Еуропада тұрып жатқан мигранттардың мәдени бірігуімен аккультурациясы мәселесі қарастырылған. Автордың пікірінше, мигранттардың жемісті мәдени бірігуі әлеуметтік-мәдени қатынастардың дамуына ғана емес, сондай-ақ еуропалық елдердің экономикалық жағдайын жақсартуға да ықпал етуі мүмкін.

Авторлардың көтеріліп отырған мигранттардың мәдени бірігуі мен аккультурациясы мәселесіне ғылыми қызығушылығы XX ғасырдағы ғылыми еңбектерде байқалады (Р. Линтон, М. Херсковиц, Р. Редфилд, Дж. Берри, М. Гордон). Бастапқыда аккультурацияны түрлі мәдениет өкілдерінің ұзақ мерзімді байланысы нәтижесінде жүретін мәдениеттердің бастапқы үлгілерінің өзгеруі ретінде қарастырады.

Мигранттардың еуропалық қоғамға мәдени бейімделуі мәселелері мен миграциялық үрдістерді белсендіру осы тақырыпқа жаңа қызығушылық толқынын тудырды. Мақала авторлары қазіргі күнгі зерттеушілер аккультурацияны ұжымдық феномен форматында ғана емес, сондай-ақ, жекелеген тұлғаның психологиясы шеңберінде қарастырады, әрі мәдени өзара ықпалдастық нәтижесі мен үрдісін белгілеу үшін пайдаланады. Мәдени диалогты бұлай түсіну өзге мәдениеттер жайлы теріс түсінікті анықтауға және жақсы жақтарын алуға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазу барысында орындалған мультикультурализмге SWOT-талдау анықталған феноменнің күшті және әлсіз жақтарын, осы идеология тәжірибеде қолданысқа түскен елдер үшін мүмкін қауіптері мен қатерлерін бағалауға мүмкіндік берді. SWOT-талдау нәтижесінде алынған мәліметтерді мультимәдениетті қоғамды жоспарлау мен дамыту үрдісінің бөлігі ретінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: мәдени интеграция, аккультурация, мигранттар, мультикультурализм.

Введение

Проблема культурной интеграции и аккультурации мигрантов в европейское общество уже долгое время находится в центре общественного внимания. Более того, в рамках обсуждаемой темы все острее выходит проблема аккультурации и интеграции *уже проживающих* в обществе мигрантов. Причина происходящего кроется в том факте, что, по мнению многих современных исследователей, успешная культурная интеграция мигрантов может не только внести позитивный вклад в развитие социокультурных отношений, но и оказать существенное влияние на экономическое положение европейских стран (Volkova, 2006).

Научный интерес к проблемам интеграции мигрантов начинается в начале прошлого века. В 1936 г. был опубликован «Меморандум по изучению аккультурации», авторы которого – американские антропологи Р. Линтон, М. Херсковиц и Р. Редфилд, – сформулировали первое опреде-

ление аккультурации. Первоначально аккультурацию рассматривали как изменения исходных моделей культуры, происходящие вследствие длительного контакта представителей различных культур (Tishkov, 2002). Современные исследователи рассматривают аккультурацию не только в формате коллективного феномена, но и в рамках психологии отдельной личности, и используют для обозначения процесса и результата культурного взаимовлияния. В таком ключе рассмотрения, результатом аккультурации может быть принятие культурных ценностей и моделей поведения представителями культуры меньшинства у культуры большинства.

Активизация миграционных процессов и проблемы культурной адаптации мигрантов вызвала волну нового интереса к данной тематике. Современные исследователи культурной адаптации рассматривают ее не только с позиции культурологии, но и психологии, философии, социологии, экономики и медицины. В свете сказанного, *аккультурация как культурный фе-*

номен ставит перед человеком две задачи: сохранить свою культурную идентичность и успешно влиться в новую культурную среду. Аккультурация как процесс происходит на психологическом уровне человека, что выражается в изменениях и последствиях для индивида, постоянно проживающего в близком контакте с другой культурой.

Основная часть, обсуждение

Чаще всего в центре внимания проблем по аккультурации мигрантов стоят вопросы психологического, культурного и социального плана. Так, Джон Берри выделяет четыре варианта аккультурации мигрантов в культуру принимающей страны в виде ассимиляции, сепарации, маргинализации и культурной интеграции. Особое внимание исследователь уделяет интеграционной модели мигрантов, которая также оказывает существенное влияние на культурную политику государства.

Подобное соединение темы аккультурации и политического развития общества не случайно, поскольку яркое культурное разнообразие может оказать влияние на чувство общности и социальной солидарности, что является основой любого государства. Поэтому нередко государство в своей культурной политике по проблемам интеграции мигрантов отдает предпочтение ассимиляционным процессам.

Современные исследователи выделяют два типа ассимиляции: насильственную и добровольную. Отличительными признаками добровольной ассимиляции выступают ряд признаков:

- различные группы мигрантов добровольно приезжают в новую культурную среду, разделяют ее ценности и имеют одинаковый доступ к ее материальным благам;
- происходит процесс постепенного исчезновения исконных культурных и поведенческих моделей в пользу новых, приобретаемых;
- процесс приводит к полной и необратимой ассимиляции и закрепляется последующими поколениями (Berry, 1997).

Однако необходимо учесть тот факт, что полная ассимиляция мигрантов в конечном итоге зависит и от того, в какой степени эти группы смогут завоевать признание доминирующего населения.

Теория ассимиляции в научном рассмотрении долгое время подтверждалась результатами успешной ассимиляции европейских мигрантов, продолжающейся вплоть до середины 60-х годов

XX века. Так, примером успешной ассимиляции могут служить европейские мигранты, иммигрировавшие в США в 20-30-е г. прошлого столетия. Однако массовая миграция больших групп – неевропейцев, проявивших стойкое желание сохранить свою этническую и религиозную идентичность, приводит к пересмотру взглядов на полную ассимиляцию.

Здесь необходимо сделать небольшую оговорку: полная и безоговорочная ассимиляция возможна лишь в рамках одной расовой группы. Неевропейские мигранты в Европе при всем желании не могут стать европейцами и «снаружи и внутри». Ассимиляция, как добровольная, так и принудительная, подразумевает полное растворение в культуре большинства. Как правило, инициаторами и идеологами ассимиляции являются политические лидеры стран Запада. Иммигрантам внушается мысль, что только полная ассимиляция, т.е. потеря культурной самобытности, национальных норм и практик, позволит им построить новую успешную жизнь, аналогичную той, что демонстрируют представители культурного большинства. Этот миф служит двум целям:

- во-первых, это укрепляет миф о справедливости в несправедливом обществе для того, чтобы оправдать статус доминирующей культуры;
- во-вторых, он маскирует тот факт, что социальное положение и материальные ресурсы станут доступны лишь тем группам меньшинств, которые предпочли воспользоваться предоставленной судьбой «шансом».

Данный миф помогает властям упрекать мигрантов, которые испытывают трудности в культурной адаптации, в том, что они не пожелали использовать предоставленный шанс (Young, 1990). Разумеется, миф о равных возможностях не соответствует действительности. Культурная ассимиляция, как бы это странно не звучало, в некоторых случаях может привести к усилению «инаковости» в обществе, поскольку определенные группы неевропейских мигрантов не имеют возможности полной ассимиляции. Тем самым, теория односторонней ассимиляции фактически игнорирует разрушительное воздействие и исчезновение этнической и культурной самобытности (Kuropyatnik, 2000).

Американский исследователь Мильтон Гордон предложил концептуальную модель ассимиляции в американском обществе. Модель Гордона дает описание семи переменных типов ассимиляции, характерных для современных мигрантов (Gordon, 1987). Это:

1) культурное или поведенческая ассимиляция, выраженная в принятии культурных моделей поведения, характерных для представителей большинства населения страны;

2) структурная ассимиляция – выражается в форме участия в работе определенных учреждений, клубов, организаций. На данном этапе происходит процесс принятия некоторых культурных норм, мигранты могут проявлять интерес к работе местных организаций, болеть за местную футбольную/баскетбольную команду, быть членом спортивного клуба т.д.;

3) идентификационная ассимиляция – проявляется в ощущении причастности к коллективной идентичности культурного большинства, например, формирование гражданской идентичности: британец, канадец и т.д.;

4) семейная ассимиляция – также более известная как «объединение», выражается в готовности мигрантов и их потомков заключать браки с представителями этнического большинства. Однако здесь необходимо отметить, что склонность к вступлению в межнациональный/межрасовый брак наблюдается, как правило, у более образованных и материально обеспеченных мигрантов, поскольку у образованных мигрантов существует возможность выхода за пределы своих этнических анклавов, следовательно, выше шанс встречи с потенциальными супругами. Высокий уровень смешанных браков является сигналом того, что культурные различия не воспринимаются как препятствия для заключения межнационального брака, и, как следствие, являются показателем интеграции мигрантов;

5) положительная оценка ассимиляции, отсутствие предрассудков. Как правило, положительная оценка ассимиляции связана с пониманием того, какие выгоды может она принести (улучшение материального благосостояния, видимая интеграция в социокультурную жизнь);

6) отсутствие дискриминации. В данном случае речь идет о том, что общество приняло мигрантов (или их потомков) вследствие их успешной ассимиляции;

7) полная ассимиляция, формирование новой идентичности. Полная ассимиляция и формирование новой идентичности достаточно сложный процесс, требующий определенного времени. Наиболее известным примером является сын еврейских и венгерских мигрантов во Франции, бывший президент Французской Республики Николя Саркози (Malakhov, 2003).

Каждый тип ассимиляции различается по степени и периоду. Некоторые типы моделей

культурной ассимиляции, предложенные Гордоном, могут протекать незаметно для самих мигрантов. Заслуга М. Гордона состоит в том, что он выделяет типы ассимиляции, характерные для нынешних мигрантов. По признанию самого автора, мигранты необязательно должны пройти через все описанные этапы.

Идеи М. Гордона подверглись жесткой критике со стороны многих исследователей мультикультурализма. В частности, исследователя упрекали в том, что описанный им линейный процесс ассимиляции способствовал культурному поглощению доминирующими группами принимающего общества. Несмотря на всю критику, хотелось бы пояснить, что данная модель ассимиляции была актуальна для США времен практики «плавильного котла», где задача ассимиляции рассматривалась в полном «плавлении» и превращении мигрантов в стопроцентных американцев.

Понятие стресса аккультурации было введено в научный оборот Дж. Берри. Этим термином исследователь определял состояние стресса, которое испытывают различные группы мигрантов, беженцев и поселенцев в процессе культурной адаптации в новой культурной среде. Примечательно, что данный термин можно употреблять и в отношении коренного населения, поскольку стресс аккультурации характерен не только для мигрантов, но и для этнического большинства принимающих культур. Термин «стресс аккультурации» включает в себя все виды стрессов, испытываемых мигрантами в период культурной адаптации. Например, культурный стресс связан с тем, что мигранты сталкиваются с другой системой ценностей, языка, культуры и традиций, незнание и непонимание которых может привести к конфликтам; экономический стресс связан с проблемой поиска работы, жилья; социальный стресс выражается в форме негативного отношения к приезжим и членам их этнических групп со стороны коренного населения страны. Стресс аккультурации может проявляться и в физической форме, связанной, как правило, с перегрузками человеческого организма, испытываемыми под воздействием перемены климата, часовых поясов и т.д.

Сравнительный анализ стресса аккультурации, проведенный исследовательской группой Дж. Берри среди пяти различных социальных групп – мигранты, беженцы, коренные народы и этнические группы, подтвердил гипотезу о том, что различные группы испытывают разный уровень стресса. Исследователи разделили все

группы мигрантов по принципу их добровольности или непроизвольности. К добровольным группам были отнесены лица, чья миграция в новую культурную среду была добровольным, продуманным и самостоятельным актом. Их стресс аккультурации намного ниже того, что приходится пережить людям из группы непроизвольных мигрантов. К непроизвольным группам были отнесены беженцы и коренные жители страны. Их стресс оказался невольным или даже принудительным, т.е. лица из данных групп не имели возможности выбора. Уровень стресса аккультурации во многом зависит и от характеристик принимающего общества. Например, Канада и Австралия с официально провозглашенной политической доктриной мультикультурализма, где общественное настроение граждан выражается толерантностью и уважением к культурному разнообразию, демонстрирует гораздо более низкий уровень стресса, чем многие страны Европы (Berry, 1997).

Рассматриваемый нами феномен «стресс аккультурации» нередко отождествляют с таким понятием как «культурный шок», однако, на наш взгляд, существует серьезное различие в понимании данных понятий. Действительно, культурный шок является стрессом для мигрантов, тем не менее, слово «шок» ассоциируется с внезапностью и непродолжительностью. Соответственно, «культурный шок» как феномен, явление достаточно непродолжительное, как правило, начиная с нескольких недель, но в основном заканчивается в течение года или двух. В отличие от него, стресс аккультурации является стадией регуляции, в которой люди принимают новую культурную среду, принимают новые способы мышления и ведут себя в соответствии с требованиями новой культуры. Продолжительность стресса аккультурации может занимать годы, проходить в латентной форме, а может и никогда не заканчиваться. Этот стресс иногда сопровождает человека всю оставшуюся жизнь (Parekh, 2009).

Общественные дебаты европейцев о проблемах культурной интеграции мигрантов с каждым годом становятся все более оживленные. Европейцы констатируют факт, что часть мигрантов не желает, и, по всей видимости, не будет интегрироваться в европейскую культуру и общество. Попытки мигрантов сохранить собственную идентичность вызывают негативное отношение. Например, население Швейцарии проголосовало против строительства мусульманских мечетей в городской черте. Очевидно, что нежелание ми-

грантов интегрироваться вызывает волну растущего возмущения населения Европы. В самом деле, социальный феномен «оппозиционных» идентичностей, с помощью которых отдельные лица меньшинств активно отвергают культурные нормы доминирующего большинства, все чаще приводит к социальным конфликтам на почве культурного различия. В соответствии с данной точкой зрения, культурная политика многих европейских стран направлена на урегулирование культурного разнообразия. Успешная культурная интеграция мигрантов начинается с изучения языка и основных культурных норм принимающего общества (Kimlika, 1998). Стимулом к изучению языка является понимание того, что знание государственного языка дает возможность успешной культурной интеграции, и, соответственно, возможность улучшения социально-экономического положения мигрантов. Именно такая последовательность «язык → культура → социальное благополучие» есть залог успешной интеграции мигранта.

В отличие от ассимиляционной модели интеграция не подразумевает полного и безоговорочного отказа от родного языка и культуры, отмечается лишь необходимость свободного общения на языке культурного большинства, сохраняя при этом способность говорить на родном языке. Культурная политика некоторых европейских государств предусматривает помощь в изучении государственного языка для мигрантов, на местах создаются курсы по изучению языка (чаще всего бесплатные), т.е. государство проявляет заинтересованность в интеграции мигрантов. Однако наличие относительно больших групп меньшинств, на самом деле, уменьшает стимулы членов данных групп принимать культуру большинства, изучать язык и традиции, т.е. интегрироваться. Соответственно, чем больше этническая группа меньшинств, тем меньше они показывают желание интегрироваться. В случае же, если группы этнических меньшинств немногочисленны, в долгосрочной перспективе можно ожидать полную ассимиляцию (Benkhabib, 2003). Однозначно лишь то, что каждый мигрант имеет право выбора на формирование культурной идентичности и стоит перед этим выбором: принять и идентифицировать себя в рамках доминирующей культурной группы или сохранять свою этническую культуру меньшинства и противопоставлять себя культуре большинства (Kadyraliyeva, Zholdubayeva, 2015).

Долгое время европейское общество достаточно успешно справлялось с проблемой

культурной интеграции мигрантов, т.к. практически до середины XX века это были представители, как правило, европейских народов и христианского вероисповедания. Вторая половина XX века ознаменовалась массовой миграцией мигрантов неевропейцев, нехристиан. Большая часть из них состояла из представителей мусульманских народов Востока. Исламизация Европы является видимым изменением в большинстве европейских стран. Либеральные граждане Европы видят в возрастании влияния консервативного ислама большую опасность для культуры и безопасности европейского региона. Несмотря на то, что в Европе проживают представители различных религиозных и культурных практик, именно в адрес мусульманских мигрантов все чаще звучат обвинения в невозможности их интеграции в европейское общество (Schneider, 2005). Подобные обвинения, на наш взгляд, имеют недостаточное основание, поскольку проблема рассматривается сугубо в одностороннем порядке.

Культурная интеграция является двусторонним процессом, достичь успеха, в котором возможно лишь при двустороннем сотрудничестве как мигрантов, так и представителей этнического большинства. При рассмотрении проблем мусульманской культурной интеграции также необходимо учитывать культурные и ментальные особенности стран происхождения мигрантов. Исторически сложилось так, что на территории современной Германии проживает большое число мигрантов из Турции. Именно турецкая диаспора – наиболее многочисленная мусульманская культурная группа. Вспоминая историческое прошлое Турции, необходимо отметить тот факт, что некогда данная страна являлась крупнейшей мировой империей, защитником и проповедником мусульманских ценностей. Именно это стало причиной формирования имперского менталитета в турецком характере, что нашло свое отражение в поведении многих современных турецких мигрантов.

Франция стала новой родиной для миллионов мигрантов-мусульман с арабского Востока и связано это с колониальным прошлым этой страны. Так же, как и турки, арабы-мусульмане отличаются осознанием своей «богоизбранности», поскольку считают себя потомками первых проповедников ислама, на земле которых расположены главные святыни этой религии. Идентичность арабов во многом определяется религией. Однако популярное утверждение, что все арабы – мусульмане, и все мусульмане – арабы, неверно

в корне, поскольку большой процент мусульман в Европе не имеет арабского происхождения. У некогда крупнейшей колониальной державы Великобритании именно выходцы из бывших колоний стали основными мигрантами. В отличие от арабов и турков, индусы и пакистанцы, долгое время страдающие от колониального гнета, пытались получить своего рода «реванш», требуя от властей социальной справедливости за годы колонизации и жесткой эксплуатации, да и сами современные англичане чувствовали на себе «бремя колонизаторов».

Таким образом, каждая из этих этнических групп имеет свои особенности в менталитете и самоощущении. Если в одних группах мигрантов нежелание интегрироваться в европейское общество можно объяснить попыткой восстановить историческую справедливость, то другие группы мигрантов в своей ментальной основе имеют чувство «избранности и имперского превосходства», что существенно усложняет процесс интеграции. Выдвигаемые обвинения о создании своих культурных анклавов сами мусульмане отвергают, объясняя это желанием общаться с людьми схожих этических норм и взглядов, и выдвигают собственные контробвинения в адрес коренных европейцев, обвиняя их в нежелании принять иммигрантское мусульманское сообщество.

Соответственно, можно сделать вывод о том, что интеграция является двусторонним процессом, в котором можно добиться успеха только при обязательном участии не только мигрантов, но и населения принимающей страны.

SWOT-анализ часто используется современными менеджерами для прогнозирования определенной ситуации. Данный метод, на наш взгляд, может быть успешно применен и в случае анализа мультикультурализма, что позволит нам оценить сильные и слабые стороны, возможные риски и угрозы для стран, где данная идеология нашла свое применение на практике. Данные, полученные в результате анализа, можно использовать как часть процесса планирования и развития мультикультурного общества.

Strengths/Сильные стороны:

1. Codeйствие гражданской идентичности

Мультикультурализм был использован в качестве инструмента для стимулирования гражданского единства и идентичности. Канада и Австралия, в свое время официально принявшие политику мультикультурализма, изначально исходили из желания избавиться от дискриминационной миграционной политики «только для бе-

лых», а также искали возможность объединения всех мигрантов в рамках страны. Новая идентичность граждан этих стран основывается не на этнических началах, а на гражданских позициях. Подобная стратегия принесла свои положительные плоды: и Канада, и Австралия являются странами с высоким уровнем культурной адапта-

ции и интеграции мигрантов. В США изменение культурной политики государства с идеологии «плавильного котла» в сторону «миски салата» наглядно демонстрирует отказ от призыва к ассимиляции, в сторону демократического признания равенства культур и их равнозначности (Glazer, 1998).

Таблица 1 – SWOT-анализ мультикультурализма

Strengths/ Сильные стороны	Weaknesses/ Слабые стороны	Opportunities/ Возможности	Threats/ Угрозы
Содействие гражданской идентичности	Создание «линии культурного разлома»	Взаимное обогащение культур	Несовместимость с западными либеральными ценностями
Продвижение культурной толерантности и диалога культур	Формирование параллельного общества	«Положительная разница»	Бремя для государственного благосостояния
Включение этнокультурного меньшинства	Препятствие к равенству в либеральном обществе	Формирование нового мультикультурного типа мышления	Угроза национализма и национальной безопасности

Таким образом, можно сделать выводы о том, что в странах классической иммиграции, несмотря на наличие некоторых проблем, в целом, культурную интеграцию мигрантов можно назвать успешной. Мультикультурное общество стран классической иммиграции – это поликультурное общество, объединенное идеей гражданской интеграции с правом сохранения и развития собственных культурных практик. В основе подобного социокультурного пространства лежат идеи равноценности и толерантности всех имеющих культурных групп.

2. Продвижение культурной толерантности и либерализация общества

Европейские страны долгое время были этноцентрическим обществом, однако большой наплыв мигрантов из бывших колониальных зон породил необходимость пересмотра ценностных ориентаций в сторону отхода от европоцентрических идей. В частности, мультикультуралисты настаивают на том, что пришло время перестать думать о превосходстве западной и американской цивилизаций над другими. Культурный релятивизм, лежащий в основе этой идеи, провозглашает принцип равенства всех культур, равного и толерантного диалога. Мы видим, что по сути, идеи мультикультурализма о равенстве культур имеют в своей основе западноевропейские ценности эпохи Просвещения. Идеалы Французской революции «свобода, равенство,

братство» во многом соотносимы и с мультикультурализмом. Толерантность в этом подходе есть неперемное условие для успешного развития поликультурного общества, а формирование толерантных компетенций – главная задача, стоящая перед обществом (Karabayeva, Ismagambetova, 2014).

3. Включение этнокультурного меньшинства

Культурные практики этнических меньшинств в странах, официально признающих идеи мультикультурализма, находятся под охраной государства, которое создает условия для сохранения и развития культуры малых народов. Религиозные практики, язык и традиции не просто имеют право на существование, но и получают от государства помощь в их сохранении и развитии путем создания культурных центров, школ по изучению языка, СМИ на языке этнических меньшинств. Таким образом, государство берет на себя ответственность за сохранение культур малых народов.

Weaknesses/Слабые стороны:

1. Создание «линии культурного разлома»

Одним из негативных последствий мультикультурализма было появление «линий культурного разлома», линии, которые разделили общество на группы и подгруппы. Согласно С. Хантингтону, линии культурного разлома станут своего рода демаркационными линиями, разделяющими мир на конфликтные зоны. предска-

зания С. Хантингтона относительно грядущих конфликтов мусульманской и западной культур, к сожалению, находят подтверждение. И в данной ситуации существует только два варианта развития событий: приезжающие мигранты должны принимать культурные нормы принимающего общества, а также демонстрировать способность и желание интегрироваться в культурную среду большинства (Huntington, 2005).

2. *Формирование параллельного общества*

Другой проблемой мультикультурализма выступает формирование параллельного общества, характерного для многих европейских стран. Формирование этнических анклавов, где иммигранты всеми силами воспроизводят свою этническую культуру, приводит к культурной неоднородности некогда культурно гомогенного пространства, что может привести впоследствии к изменению или даже исчезновению традиционной культуры этих мест. Практически в любой стране Запада можно встретить китайский, индийский или турецкий квартал (Drachler, 2015). Существование подобного параллельного общества негативно сказывается на гражданской сплоченности граждан, порождает недоверие к мигрантам в целом. Однако необходимо отметить, что появление параллельного общества в Германии есть следствие отсутствия продуманной и взвешенной мультикультурной политики и механизмов по интеграции мигрантов.

Успешная аккультурация во многом зависит от страны и отношения к мигрантам. Отделяя факт мультикультурности европейского общества от идеологии мультикультурализма, отметим, что такое различие требует существенной трансформации культурных, политических и образовательных институтов Европы как ответ на изменения демографической ситуации.

3. *Препятствие к равенству в либеральном обществе*

Культурное дистанционирование связано со степенью различия между культурами донора и реципиента. Кроме того, большие тревоги у европейского населения вызывает факт отношения мигрантов к странам их происхождения. Нередко, по мнению европейцев, мигранты приносят с собой проблемы «старого мира» в страны их нового проживания. Осуждается и тот факт, что многие мигранты, заработанные в Европе деньги, высылают на свою историческую родину, не участвуя в финансовой интеграции.

Критически рассматривая мультикультурную модель «миска салата» или «культурная мо-

заика», можно отметить тот факт, что и в данном варианте происходит фрагментация общества по этническому признаку (Habermas, 1993). Намеченное сохранение этнических культур как элементов «мозаики»/«салата» приводит к разделению по этнокультурному признаку, отсутствию межкультурных контактов, и служат закреплению линий культурного «разлома». Практика «аффирмативных действий», изначально рассматриваемая как позитивные действия в отношении долгое время дискриминируемого афроамериканского меньшинства, на деле привела к формированию иждивенческого настроения и требованиям дополнительных социальных льгот на основе «расовой принадлежности».

Opportunities/Возможности:

1. *Взаимное обогащение культур*

Большинство развитых стран Западной Европы испытывают нехватку рабочей силы, в результате чего превратились в страны повышенной иммиграции, экономика которых зависима от мигрантов. Идеология мультикультурализма не требует от иммигрантов полной ассимиляции в принимающей стране или в доминирующие культурные группы. В результате иммигранты могут чувствовать себя свободно, сохранять свое языковое и культурное наследие. На деле, приобретение гражданства страны проживания дает куда больше преимуществ на социокультурном уровне. Некоторые западные исследователи отмечают, что страны с высоким уровнем толерантности и интеграции мигрантов, такие как Канада и Австралия (с наиболее высокими показателями индекса политики мультикультурализма), привлекательны для большого количества иностранных студентов и иностранного капитала. Соответственно, больше мигрантов с высшим образованием, и, как следствие, выше уровень аккультурации и интеграции. Ситуация в Европе несколько иная: большая часть современных мигрантов в Западной Европе, это люди, имеющие лишь начальное или среднее образование, что, соответственно, затрудняет их интеграцию в общество.

Одной из больших ошибок критиков мультикультурализма было изначальное видение исключительно негативных последствий. Многими даже и не рассматривается тот факт, что мультикультурализм может привести к взаимному обогащению культур. Культурные контакты как неотъемлемая часть повседневной жизни могут привести к пониманию ценности культур других народов. На протяжении всей истории челове-

чества подобные контакты служили взаимному обогащению культур. Диалог культур должен быть установлен в контексте исключительной важности понимания, признания, уважения и толерантности.

2. «Положительная разница»

Мультикультурное общество – это общество отличающихся друг от друга культур. В практике межкультурных отношений уже существовал опыт внедрения «положительной разницы» в многонациональном Советском Союзе. Культурные отличия граждан СССР расценивались исключительно как положительные и отходили на второй план взамен установленного самосознания «советский народ».

Нередко незнание масс может сформировать отрицательное представление о тех или иных традициях в культуре других народов. Например, для большинства европейцев традиция ношения платка мусульманских женщин является символом подавления и угнетения. Однако для мусульманских женщин платок не является символом насилия или угнетения, а служит выражением их идентичности, социальной роли в обществе. Непонимание смыслового значения традиций и обрядов других народов нередко становится причиной недопонимания и как следствие, отрицательного восприятия культуры народа (Schlesinger, 1992).

3. Формирование нового мультикультурного типа мышления

Гармоничное мультикультурное общество в идеале должно привести к формированию нового типа мышления. Мультикультурное мышление – это образ мыслей человека, культурная ориентация которого интернациональна, основана на универсальности человеческого сознания, привержена идее единства всех людей, принимающее и положительно оценивающее культурные различия, существующие между людьми. Носителем такого мультикультурного сознания может быть человек образованный, полиязычный. В отличие от космополитов, признающих интересы человечества выше, чем интересы отдельного народа, мультикультуралист способен на толерантный диалог, признает ценность культур других народов. Необходимо учитывать, что для формирования подобного мышления большое внимание должно уделяться повышению культурной грамотности, поскольку именно знание основ культур «Другого» способствует установлению диалога.

Выводы: угрозы и пути разрешения

Таким образом, авторы приходят к выводам, что угрозами по данной проблематике могут стать:

1. Несовместимость с западными либеральными ценностями

Критики мультикультурализма часто заявляют о несовместимости культурных практик мигрантов с либеральными европейскими ценностями. Среди них – уважение прав человека, гендерное равенство и проч., считаются священными для западных либеральных демократий. Мигранты, по мнению многих, посягают на главные достижения западного мира – свободу и равенство.

2. Бремя для государственного благосостояния

В адрес мигрантов часто звучат обвинения в их экономической нецелесообразности и иждивенчестве. Подобные обвинения чаще звучат в эпоху экономических кризисов. Европейцы обвиняют мигрантов, что последние являются лишь потребителями европейского благосостояния, живут на социальные пособия, не желают интегрироваться. Большая часть подобных обвинений небезосновательна. Активные миграционные процессы в настоящее время ставят под сомнение целесообразность мигрантов. Однако необходимо отделять трудовых мигрантов и беженцев. Трудовой мигрант, ориентированный на получение работы, выплату налогов государству, экономически более выгоден и целесообразен. Мигрант-беженец, как правило, нуждается в материальной и социальной помощи, настроен на получении материальной помощи от государства. Такой тип мигранта наименее выгоден для стран Европы, поскольку осуществление полного контроля в условия массового наплыва беженцев практически невозможно (Vellenga, 2008).

3. Угроза национализма и национальной безопасности

Большинство современных мигрантов, устремляющихся в страны Запада, это выходцы из Азии, Африки и Латинской Америки. Уровень рождаемости у неевропейских мигрантов, как правило, в несколько раз превышает западные показатели, что чревато серьезными последствиями для стареющей Европы. Растет страх исламизации Европы. Обострение политической обстановки в конфликтных регионах и массовая миграция беженцев – новый виток

миграционного и, как следствие, социокультурного кризиса. Укоренившаяся в европейском сознании мысль о том, что мусульманин не может быть гражданином Европы, выступает одной из причин страхов угрозы национальной безопасности.

По нашему мнению, культурная интеграция мигрантов является основой их дальнейшей успешной адаптации в принимающем обществе. Процесс интеграции занимает продолжительное время и во многом его успешное завершение за-

висит от принимающего общества. Аккультурация – это двусторонний процесс. Диалог между культурами, а не слепое навязывание своей «универсальной идеи», есть ключ к успеху интеграции. Между тем, каждая культура должна быть открыта для новых идей и рациональной критики, что позволяет видеть себя глазами «Другого». Такое понимание культурного диалога позволяет прояснить неправильные представления о других культурах, заимствовать лучшие стороны.

Литература

- Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. – М.: Логос. 2003. – 350 с.
- Берри Дж. В. Иммиграция, Аккультурация и Адаптация // Прикладная психология: международный обзор. – 1997. – Том 46, № 1. – С. 5-68.
- Велленга С.Я. «Хантингтон» в Голландии. Публичные дебаты о мусульманских иммигрантах в Нидерландах // *Nordic Journal of Religion and Society*. – 2008. – № 21 (1). – С. 21-24.
- Волкова Т.П. Теория мультикультурализма как синтез философских концепций либерализма и коммунитаризма: дис. ... канд. филос. науки: 09.00.03. – Мурманск: МурГТУ. 2006. – 174 с.
- Гордон М.М. (1987) Усвоение в американской жизни роли расы, религии и национального происхождения. – Нью-Йорк: Оксфордский университет. – 284 с.
- Глейзер Н. Теперь мы все мультикультуралисты. – Гарвард: издательство Гарвардского университета, 1998. – 196 с.
- Драхлер Дж. Демократия и ассимиляция: смешивание ограничивающих наследий в Америке / Дж. Драхлер, Н.Й., 2015. – 138 с.
- Кадыралиева А.М. Жолдубаева А.К. Мультикультурализм в Германии: итоги, проблемы и перспективы // *Вестник КазНУ. Серия философия, культурология, политология*. – 2015. – № 1 (50). – С.239-244.
- Карабаева А.Г., Исагамбетова З.Н. Толерантность как социальная ценность модернизирующего общества // *Вестник Калмыцкого университета*. – 2014. – № 4 (24). – С. 71-80.
- Куропятник А. И. Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильности полиэтнических обществ: дис. ... док. социол. науки: 22.00.04. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 332 с.
- Малахов Б.С. Мультикультурализм и идеология «инаковости». [Электронный ресурс]. URL: <http://www.intellectuals.ru>.
- Парех Б. Политическая теория и поликультурное общество // *Радикальная философия*. – 2009. – 95. – С. 27-32.
- Парех, Б. Переосмысление мультикультурализма: культурное разнообразие и политическая троика / Б. Парех. – Лондон: Macmillan, 2000. – С. 142-178.
- Современный либерализм: Ролз. Берлин. Дворкин. Kimlika. Sendel. Teylor. Уолдрон / пер. с англ. Кимлики Ю. – М.: Прогресс-Традиция: Дом интеллектуальной книги. – 248 с.
- Тишков Б.А. Теория и практика мультикультурализма // *Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ*. / Малахов Б.С., Тишков В.А. – М.: ИЭА РАН. 2002. – 356 с.
- Хабермас, Дж. Обоснование и применение. Замечания по дискурсивной этике / Хабермас Дж. Кембридж, 1993. – 217 с.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций (2005) / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю.А. Новиковой. – М.: АСТ. – 603 с.
- Шнайдер Дж. Интеграция. – Бонн: Федеральное агентство по гражданскому образованию, 2005. – 225 с.
- Шлезингер, А. М., мл. Разобщение Америки: размышления о мультикультурном обществе / А.М. Шлезингер. – 2-е изд. – Н.Ю., 1992.
- Юнг И.М. Справедливость и политика различий. – Принстон: издательство Принстонского университета, 1990. – 286 с.

References

- Benkhabib S. Prityazaniya kul'tury. Ravenstvo i raznoobrazie v global'nuyu eru. – M.: Logos. 2003. – 350 s.
- Berri Dzh. V. Immigratsiya, Akkul'turatsiya i Adaptatsiya // *Prikladnaya psikhologiya: mezhduнародnyy obzor*. – 1997. – Tom 46, № 1. – S. 5-68.
- Vellenga S.YA. «Khintington» v Gollandii. Publichnyye debaty o musul'manskikh immigrantakh v Niderlandakh // *Nordic Journal of Religion and Society*. – 2008. – № 21 (1). – S. 21-24.
- Volkova T.P. Teoriya mul'tikul'turalizma kak sintez filosofskikh kontseptsiy liberalizma i kommunitarizma: dis. ... Kand. filos. nauki: 09.00.03-Murmansk: MurGTU. 2006.- 174 s.
- Gordon M.M. (1987) Usvoyeniye v amerikanskoy zhizni roli rasy, religii i natsional'nogo proiskhozhdeniya. – N'yu-York: Oksfordskiy universitet Nazhmite. – 284 s.
- Benhabib S. Claims of culture. Equality and diversity in the global era. – M.: Logos. 2003. – 350 s.

- Berry J.V. Immigration, Acculturation and Adaptation // *Applied Psychology: An International Review*. – 1997. – Volume 46, No. 1. – S. 5-68.
- Wellenga S.Ya. Huntington in Holland. Public debate on Muslim immigrants in the Netherlands // *Nordic Journal of Religion and Society*. – 2008. – No. 21 (1). – S. 21-24.
- Volkova T.P. The theory of multiculturalism as a synthesis of philosophical concepts of liberalism and communitarianism: dis. ... Cand. Philos. Science: 09.00.03-Murmansk: MurSTU. 2006.- 174 s.
- Gordon M.M. (1987) Assimilation of the role of race, religion, and national origin in American life. – New York: Oxford University Click. – 284 c.
- Gleyzer N. Teper' my vse mul'tikul'turalisty. – Garvard: izdatel'stvo Garvardskogo universiteta, 1998. – 196 s.
- Drakhler Dzh. Demokratiya i assilyatsiya: smeshivaniye ogranichivayushchikh naslediy v Amerike / Dzh. Drakhler, N.Y., 2015. – 138 s.
- Kadyraliyeva A.M. Zholdubayeva A.K. Mul'tikul'turalizm v Germanii: itogi. problemy i perspektivy // *Vestnik KazNU. Seriya filosofiya. kul'turologiya. politologiya*. – 2015. – № 1 (50). – S.239-244.
- Karayeva A.G., Ismagambetova Z.N. Tolerantnost' kak sotsial'naya tsennost' moderniziruyushchego obshchestva // *Vestnik Kalmytskogo universiteta*. – 2014. – № 4 (24). – s. 71-80.
- Kuropyatnik A. I. Mul'tikul'turalizm: ideologiya i politika sotsial'noy stabil'nosti polietinicheskikh obshchestv: dis. ... dok. sotsiol. nauki: 22.00.04. – SPb.: SPGU. 2000. – 332 c.
- Malakhov B.S. Mul'tikul'turalizm i ideologiya «inakovosti». [Elektronnyy resurs]. URL: <http://www.intellectuals.ru>.
- Parekh B. Politicheskaya teoriya i polikul'turnoye obshchestvo // *Radikal'naya filosofiya*. – 2009. – 95. – S. 27-32.
- Parekh, B. Pereosmysleniye mul'tikul'turalizma: kul'turnoye raznoobraziye i politicheskaya troitsa / B. Parekh. London: Macmillan, 2000. – S. 142-178.
- Sovremennyy liberalizm: Rolz. Berlin. Dvorkin. Kimlika. Sendel. Teylor. Uoldron / per. s angl. Kimliki YU. – M.: Progress-Traditsiya: Dom intellektual'noy knigi. – 248 s.
- Tishkov B.A. Teoriya i praktika mul'tikul'turalizma // *Mul'tikul'turalizm i transformatsiya postsovetskikh obshchestv*. /Malakhov B.S., Tishkov V.A. – M.: IEA RAN. 2002. – 356 s.
- Khabermas, Dzh. Obosnovaniye i primeneniye. Zamechaniya po diskursivnoy etike / Khabermas Dzh. Kembriidzh, 1993. – 217 s.
- Khantington S. Stolknoveniye tsivilizatsiy (2005) / per. s angl.; T. Velimeyeva, YU.A. Novikovoy. – M.: AST. – 603 s.
- Shnayder Dzh. Integratsiya. – Bonn: Federal'noye agentstvo po grazhdanskomu obrazovaniyu, 2005. – 225 r.
- Shlezinger, A. M., ml. Razobshcheniye Ameriki: razmyshleniya o mul'tikul'turnom obshchestve / A.M. Shlezinger. 2-ye izd. – N.Y., 1992.
- Yung I.M. Spravedlivost' i politika razlichiy. – Prinston: izdatel'stvo Prinstonского universiteta, 1990. – 286 s.
- Научиться произносить
- Habermas, J. Rationale and Application. Remarks on Discursive Ethics / Habermas J. Cambridge, 1993. – 217 s.
- Huntington S. The Clash of Civilizations (2005) / trans. from English; T. Velimeeva, Yu.A. Novikova. – M.: AST. – 603 s.
- Schneider J. Integration. – Bonn: Federal Agency for Civic Education, 2005. – 225 s.
- Schlesinger, A.M., ml. Dissociation of America: Reflections on a Multicultural Society / A.M. Schlesinger. 2nd ed. – N.Y., 1992.
- Jung I.M. Justice and politics of differences. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – 286 s.

Eyvazova Y.M.

PhD, associate professor, ASUCA,
Azerbaijan, Baku,
e-mail: eyvazova.yagane@mail.ru

THE HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENT: A MODERN INTERPRETATION OF THE TERM

The preservation of historical and cultural monuments as a unit of cultural heritage and as an understanding of the corresponding cultural phenomenon is one of the most pressing global problems in the modern world. To obtain accurate scientific data on the scale of historical and cultural monuments, a modern interpretation of this term is required. This article analyzes the genesis of the phenomenon, the etymology of the term "historical monument", the specifics of the evolutionary process in the framework of historical milestones in the context of museum research, which emphasizes the modern concept. The new formulation of the model of a monument of history and culture, which is one of the popular definitions of the terminology of museum research, requires careful analysis to fully understand the quintessence of this phenomenon. Extensive research in this area confirms that the definition of "monument of history and culture" developed in a special way in the process of evolution. In this regard, the main objectives of the study are the history of the origin of the definition, its etymology, various shades of its meaning and features of the formulation. The main arguments of the modern essence of this phenomenon, according to the authors, begin with a terminological explanation of the word "monument", which forms the core of this term and is the aim of studying this article.

Key words: monument, cultural heritage, cultural value, museology, study of monuments.

Эйвазова Э.

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, АСУКА,
Азербайжан, Баку қ., e-mail: eyvazova.yagane@mail.ru

Тарихи-мәдени ескерткіш: терминнің қазіргі заманғы түсіндірмесі

Тарихи және мәдени ескерткіштерді мәдени мұраның бірлігі ретінде сақтау қазіргі әлемдегі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Тарихи және мәдени ескерткіштер шкаласы бойынша дәл ғылыми деректерді алу осы терминнің заманауи түсінігін талап етеді. Бұл мақалада құбылыстың генезисі талданады; терминнің этимологиясы; эволюциялық үдерістің тарихи кезеңдер шеңберіндегі, мұражайлық зерттеулер контексіндегі ерекшелігі, бұл қазіргі заманғы тұжырымдаманың маңыздылығын көрсетеді. Мұражай зерттеу терминологиясының танымал анықтамаларының бірі болып табылатын тарих пен мәдениет ескерткіші үлгісін қазіргі заманға сай қалыптастыру осы құбылыстың квинтэссенциясын толық түсіну үшін мұқият талдауды талап етеді. Осы саладағы ауқымды зерттеулер «тарихи және мәдени ескерткіштің» анықтамасы эволюция процесінде ерекше түрде дамығанын растайды. Зерттеудің негізгі мақсаттары – анықтаманың пайда болу тарихы, оның этимологиясы, әр түрлі реңктері және оның ерекшеліктері. Осы құбылыстың қазіргі заманғы мән-мағынасының негізгі дәлелдері осы терминнің негізін құрайтын «ескерткіш» сөзінің терминологиялық түсініктемесінен басталады.

Түйін сөздер: ескерткіш, мәдени мұра, мәдени құндылық, мұражай, ескерткіштерді зерттеу.

Эйвазова Э.

кандидат педагогических наук, доцент, АСУКА,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: eyvazova.yagane@mail.ru

Историко-культурный памятник: современная интерпретация термина

Сохранение памятников истории и культуры как единицы культурного наследия и как понимание соответствующего культурного феномена является одной из самых актуальных глобальных проблем в современном мире. Для получения точных научных данных о масштабах памятников истории и культуры требуется современная интерпретация этого термина. В данной статье анализируется генезис явления, этимология термина «памятник истории», специфика

эволюционного процесса в рамках исторических вех в контексте музейных исследований, что подчеркивает современную концепцию. Новая формулировка модели памятника истории и культуры, которая является одним из популярных определений терминологии музейных исследований, требует тщательного анализа для полного понимания квинтэссенции этого явления. Обширные исследования в этой области подтверждают, что определение «памятник истории и культуры» развивалось особым образом в процессе эволюции. В связи с этим, основными целями исследования являются история происхождения определения, его этимология, различные оттенки его значения и особенности формулировки. Основные аргументы современной сущности этого явления, по мнению авторов, начинаются с терминологического объяснения слова «памятник», которое составляет ядро этого термина и является целью изучения этой статьи.

Ключевые слова: памятник, культурное наследие, культурная ценность, музееведение, изучение памятников.

Introduction

The term ‘monument’ has long since become an everyday word in Europe and has been adequately reflected in legislation, academic literature and the museum experience. There are around seventy legal acts that regulate the protection and preservation of historical and cultural monuments in the European Union and Council of Europe.

The International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) signed a statute at its 5th General Assembly. As written in section of Article 3 of the Statute, Definitions:

The term ‘monument’ shall include all structures (together with their settings and pertinent fixtures and contents) which are of value from a historical, artistic, architectural, scientific or ethnological point of view. This definition shall include works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archaeological nature, inscriptions, cave dwellings and all combinations of such features. (International Council on Monuments and Sites, 2014:20)

Analysis of the etymology of the terms for ‘monument’ in different languages proves that they all derive from the same source – ‘memory’. The fact that this term is expressed by the words *pamyatnik* in Russian (the root of the word is *pamyat*, which means ‘memory’, ‘remembrance’); *monument* in European languages (from the Latin word *moneo*, which means ‘I remind’, ‘I recall’) and finally *anıt* in Ottoman Turkish (which means ‘to remember’) proves that this idea is directly connected to memory. But it also allows us to believe that it has evolved from its original essence to a term with new meaning.

Researchers T.M. Mironova (Mironova, 2000:77) and G.V. Lebedeva also highlight the memory’s role in the creation of meaning during the formation of the perception of ‘monument’. The etymology of the Azerbaijani word *abide* originates with the Arabic word *abid*, which means

‘one who prays’, ‘one who has faith’ (<http://art-con.ru/node/847>). A question arises: what caused the word *abid* to become *abide*, which was then translated as *pamyatnik* and ‘monument’, which are completely different in meaning? In other languages the etymology of ‘monument’ relates to ‘memory’. So why is it connected to religious belief in our mother tongue? Meanwhile in modern Arabic what we call *abide* (statue, monument) is referred to as *nush*, not *abid*. In checking *abide* in encyclopaedias, we did not encounter references to religious belief in describing the meaning of the word (with the exception of memorial gravestones, tombs etc!). In researching the bonds connecting *abid* with the concept of ‘memory’, let us consider the substance of the activity of the *abid* as one who prays. We can state that for any believer the most important form of practise of their faith is praying. And the most important rule of prayer is remembrance of God. Since the earliest of times, remembrance has been one of the procedural acts of belief in the prayer of a believer in all religions.

Discussion: According to the argument propounded by the theory of cultural perpetuation that has become a part of the history of culture studies, perpetuation has always been of essence in the creation of monuments (*abide*). Sigmund Freud, noting the significance of this argument, wrote:

The memorials and monuments, with which we adorn our great cities, are memory symbols (Schmidt, 1976a:11).

As time passes people begin to appreciate memorials as sacred places and to create an affective bond with them. The conception not only of *abide* (memorial), but also of *pamyatnik* and ‘monument’ in a narrow context, as examples of sculpture and architecture, is also very often linked to this argument. This indicates that the primary status of *abide* was at an everyday mundane level. If in our everyday conversations we refer to any mid-level architectural building or piece of sculpture as *abide* (monument), then the concept is at a mundane level. However,

a new-level conception of 'monument' was formed within the concept of the passage of time, wherein 'memory' played was the main creator of meaning. As historical memory became a source of information represented by monuments, the monument took a new direction, from the everyday to having official status within society. From then on the monument (as a created work) ceased to be regarded merely as a work created by one person or group, or a natural monument existing independently of human effort, but as a paradigm of a social phenomenon that has informational potential. By defining 'monument' as a "data carrier of social significance" in the *Dictionary of Museum Terminology*, the modern status of 'monument' in society began to be defined by its official status (<http://www.museum.ru/rme/dictionary.asp?117>). "Monuments are phenomena that preserve social memory", "Monuments are the confidants of history!" are two of the most widespread scientific expressions of our times.

Research reveals the dynamics of the modern perception of the term 'monument' in the different expressions at different stages of history: in the early 20th century this phenomenon was called, the 'revolutionary monument' (the October Revolution in Russia), after the 1930s 'historical monument', from 1948-1960s the 'cultural monument'. The term 'historical and cultural monument' was established for the first time in the 1965 law on the establishment of the All-Russian Society for the Preservation of Historical and Cultural Monuments. It became law in the the RSFSR in 1978 as the "On the Protection and Use of Monuments of History and Culture". This law defined 'monument' as follows:

Monuments of history and culture include buildings and objects of tangible and intangible creative work of historical, scientific, artistic or other cultural value connected to historical events in the life of a nation, society or country.

The famous monumentalist A.M.Kulemzin described the historical and cultural monument as follows in his research paper, "The Protection of Monuments in Russia as a Historical-Cultural Event":

Historical and cultural monuments are objects that have appeared as a result of historical and cultural events or those that concentrate traces of influence and true knowledge, being either historical or aesthetic information (Klebanov, 2012).

The term *monument of history and culture* is a highly advantageous expression in seeking to grasp the depth of the essence of this phenomenon. However, it would be incorrect to assume that all countries use it as a rule in their legislations. For example, in legislation in Russia, where the science of

monument studies was established, the expression used is *objects of cultural heritage*, in the USA and France *historical monuments*, in Italy *cultural values*, in Norway and Greece *cultural heritage* and it is simply *monument* in Poland. The objects have the same meaning. However, such variety of description means that there is an urgent need to describe them by one universal term. The absence of a common denomination here is seen as lack of interest by international organizations connected to UNESCO. We should note that terms such as *monument*, *cultural heritage*, and *cultural value* are more common than the expression *monuments of history and culture* in UNESCO documentation. Priorities in the protection of cultural and natural heritage, by now a global problem, include an urgent once-and-for-all resolution of this issue.

Apart from natural monuments (with the exception of the anthropogenic factor!), the transformation of objects of outstanding potential value in any area of human creativity or social life to the status of monuments of history and culture may be considered an objective process. Thus in law the status of *monument of history and culture* is bestowed upon objects of historical-cultural and even natural heritage that are of special value to society. Both contexts of the term *monument* lie within the scope of museum studies. However, legal status is of greater importance. The legal status of monuments of history and culture relates to the means by which they are protected. We note that researchers who study the legal aspects of monument protection, such as M.M.Boguslavsky (Boguslavsky, 2005), I.E.Martinenko (Martinenko, 2005a), L.R.Klebanov (Key Terms of Museum Studies, 2010), A.B.Shukhobodsky (Schmidt, 1976b), A.P.Sergeyeva (Sergeyeva, 1990), and others, all insist on a thesis for a special protection regime for objects categorised *monuments of history and culture*. The researcher L.R.Klebanov wrote: *Monuments of history and culture, considering their special cultural importance, are the cultural values that are included in state registration (inclusion in a special list or catalogued registry) based on expert evaluation from government* (Key Terms of Museum Studies, 2010a:23). The same thesis is proposed by I.E.Martinenko: *Monuments are cultural values that are included in state protection by state registration and under a special regime of protection and use* (Martinenko, 2005b: 13).

These theses represent the new context for the definition of monuments. Previously, all those who studied monuments of history and culture in the context of philosophy, culture studies, art studies

and sociology, concentrated on the argument concerning the historical and cultural information they represented. Arising from this perception of value and relevance to society, P.Boyarsky and A.Dyachkov founded the discipline of monument studies in Russia in the late 1980s. They went further than just the perception of monuments at a social level, approaching them as the tangible social wealth that was in crucial need of discovery and protection. The idea of monument studies emerged long before the science. The elemental and spontaneous perception of the social significance of monuments and the need to protect them developed out of practice. Researchers studying history with respect to objects as information bearers proved scientifically the mutual relation between historical processes and monuments. That is precisely why those researchers not only discovered monuments, but also raised the question of their protection. P.V.Boyarsky, the founder of monument studies, defines monuments of history and culture thus: *Monuments of history and culture are the total collection of tangible objects and monuments (remembrance sites) that make*

up relative concatenation and reflect all aspects of historical development of human society in the biosphere system (Boyarsky, 1986:127).

A.N.Dyachkov revealed all the significant features of monuments of history and culture. Insisting that ‘monument’ is a source of historical-cultural information, the author noted that this relates to a society’s approach towards the historical-cultural object: *Would it not be correct to search for a definition of the monument phenomenon in the historical-cultural value of an object that makes it a monument?*

Only the historical-cultural objects that are recognised by the society gain the status of a monument and *either they play the role of monuments or fulfil the functions of monuments*. Proceeding from this assumption, Dyachkov gives his own definition of a monument of history and culture: *A monument of history and culture is a function of the elements of the objective world of culture selected for its transfer of cultural and technological traditions of public interest and significance from the past into the future* (Dyachkov, 1987:43).

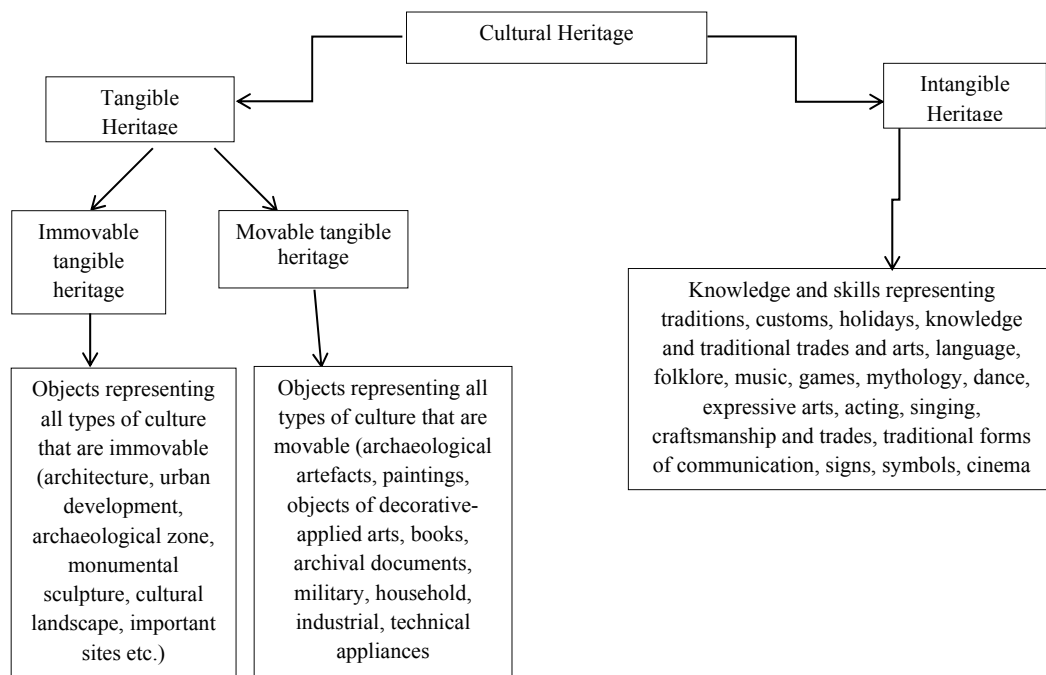

Figure 1 – Dichotomic classification of cultural heritage

This definition highlights the feature of monuments of history and culture that creates a relationship between the past and the future and hints at their informational, semiotic and communicative

aspects. These definitions, based purely on the principles of monument studies, clarify the social significance of monuments of history and culture. Monument studies is a discipline dedicated to

knowledge of monuments of history and culture. This discipline studies those monuments as a special kind of cultural-historical and natural heritage. The main criterion for bestowing the status of *monument of history and culture* is for the object to be of special value. This implies the need to consider the comparative correlation of *cultural heritage* and *monument of history and culture*. The interpretation and analysis of these phenomena are of objective significance in the development of conceptions of 'monument'. Researcher I.E.Martinenko also believes that it is vital to analyse 'monument' within the correlation of *cultural heritage* and *cultural values* (Martinenko, 2005c:13). These phenomena although they are from the same source and bear relative features, nevertheless are not identical in essence. It is absolutely crucial to research the relation between these phenomena. In his research in, *The Status of Monuments of History and Culture in Modern Russia*, B. Shukhobodsky proposes that

heritage, cultural value and *monument* have acquired their hierarchic status as a result of differential transformation (Shukhobodsky, 2012:12). He says that cultural heritage occupies the primary level in this hierarchic system. We support this thesis because *cultural heritage* is an aggregate of wider scope than *monument of history and culture*. It is important to keep in mind that cultural heritage itself (or cultural-historical heritage) derives from the general heritage. Heritage is broader in meaning and is the vast total of the culture acquired through inheritance and passed down the generations. *Heritage* is defined in the following manner in the *Dictionary of Key Terms of Museology: Heritage should be understood as all tangible and intangible objects and groups of objects that are known as historical memory and proof according to its value and which can be preserved and collected* (Key Terms of Museum Studies, 2010b).

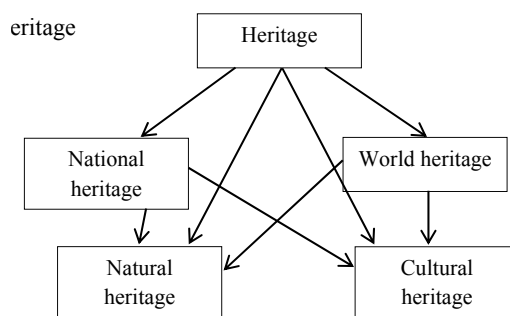

Figure 2 – The structure of heritage

The charts reflecting the structural classification of cultural heritage allow us to imagine that cultural heritage is a phenomenon of colourfully diverse composition. This composition also indicates that cultural heritage has dichotomic qualities: tangible, movable and immovable and intangible. This, in turn, questions the scientific-methodological, even the practical essence, of the thesis of the majority of monumentologists (P.Boyarsky, A.Dyachkov, A.Kulemzin, A.Griffen) on the transformation of only tangible and immovable values into the status of *monument of history and culture*. If the basis for bestowing the status of a monument of history and culture is heritage (cultural-historical, natural), then it would be objective to include not only tangible and immovable values, but also intangible and movable heritage. Thus there is no scientific falsity in recognising any component of heritage (cultural,

natural) with rich potential as having the status of *monument of history and culture*. As *monument studies* selects historical and cultural monuments of all categories (tangible and intangible, movable and immovable) as objects of research, it might provide for its future development as a fundamental scientific discipline. The object's value potential rather than any dichotomous feature should be the main criteria for the status of historical and cultural monument. This argument is held unanimously in the theses of all researchers who study the status context of a monument. All researchers study the phenomenon in the context of historical and cultural importance. No object can be transformed into a *monument of history and culture* if its value has not been decided. In museum studies, in which the historical and cultural monument is the object of research, museality is accepted as an equivalent of an

object's value potential. The museality of an object is defined according to the object's value potential. Museality is a term that has recently entered modern museum terminology. Czech museologist Zbynek Stransky's concept of the development of a museum approach towards events has been greatly influential in propelling this term into scientific circulation. Stransky's concept was expressed in his research paper "The Nature of Museology", published in Brno in 1974. Criteria such as semantic, axiologiness and informativeness are of great significance in the origins of a museal approach to the environment. The Czech museologist sees the properties of tangible and intangible objects in an environment that can create "museum interest" in people as the first phase of the "museum approach". *Museum demand, museum interest, museum value* – all are primary elements of the museum approach. This author defined for the first time the morphology of museality, which now circulates in theoretical museology, based on such fundamental terms as *museum demand* and *museum value*. Zbynek Stransky based his considerations on an understanding of the value an object carries in selecting and documenting museum-significant events and processes (Stransky, 1981). Thus the research included the term *museum* into *museal space* context and prefers "a museum without walls" to "museum institute". This idea is the essence of the concept 'Imaginary Museum' formed by Andre Malraux, French Minister of Culture of France.

Malraux regards the imaginary museum as the last phase of the metamorphosis created by the 'real' museum (Kalugina, 1987:159). He stressed that technological capacity, for example photography,

is a great tool in creating this boundlessness. A photographic reflection of a piece of art inside or outside a museum, he said, or a film made by a great actor, or the recorded voice of a singer, are also examples of an "imaginary museum". Thus Andre Malraux too replaced the traditional (in our world it may even be called a stereotype!) opinion to keep museality within the borders of museums with a new post-modernist metamorphosis.

Conclusion

This concept and its idea of a "museum without walls" is of decisive significance in placing the *monument of history and culture*, the object of the present paper, as a museal phenomenon and in taking a broad perception of its scope. It means that any object (tangible or intangible) may logically and imminently be transformed into a *monument of history and culture* on condition that it possesses the value potential deemed necessary for this status. The fact that the value potential of the object is the essence of an approach to the "history of history and culture", the main object of research in both monument studies and museology, in evaluating status is thus proved. "Value potential" is the fact that an object simultaneously manifests several value criteria. Thus the analysis proves that a *monument of history and culture* is a specialised category. The main factor that accords such specialisation is the level of value potential possessed by the cultural heritage object of that status. This is the main argument of those who present a *monument of history and culture* as a legal status.

References

- Atheistic Dictionary, under the general editorship of M.P.Niokov. M, 1984
 Azerbaijan Soviet Encyclopaedia. In 10 volumes, volume 1. ASE Chief Editorial Board. Baku
 Boguslavsky M.M. Cultural Values in International Usage: legal aspects. M. publishing house "Юристъ", 2005.
 Boyarsky P.V. Perspectives for the Development of Monument Studies // Monument Studies: Theory, Methods and Procedure, Practice: collection of research papers / Scientific and Research Institute of Culture. M. 1986
 Brockhaus F.A., Efron A. Encyclopaedic Dictionary. M. 1992, V. 44
 Dahl V. Dictionary of the Living Great Russian Language. M. 1955, V. 3
 Dictionary of Museum Terminology <http://www.museum.ru/rme/dictionary.asp?117>
 Dictionary of Arabic and Persian words (as an aid to reading Azerbaijani classical literature). In 2 volumes. Vol. 2. "East-West". 2005
 Dyachkov A.N. Monuments in the System of the Objective World of Culture // Monument and Modernity: Questions of Reclaiming the Historical-Cultural Heritage: collection of research papers. M. 1987
 Explanatory Dictionary of Azerbaijani. In 4 volumes, volume 1. East-West, 2006
 Freud S. Psychological Etudes / S.Freud. Minsk, 1991
 Griffen L.A. The Theoretical Foundation of Monument Studies. / L.A. Griffen; Science editor Titova E.N. Monument Studies Center at the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Preservation of Historical and Cultural Monuments. 2012
 International Council on Monuments and Sites. ICOMOS. Baku-2014

- Kalugina T. The Art Museum as Cultural Phenomenon, Saint Petersburg, 2008.
- Kepin Dmitro. The Museumification of Objects of Archaeological Heritage in Europe. Key Terms of Museum Studies. M. 2010
- Kulemzin A.M. The Preservation of Monuments in Russia as Cultural Phenomenon. Author's thesis to procure an academic degree of a doctor of philosophical sciences. Kemerovo, 2001.
- Klebanov L.R. Monuments of History and Culture: Legal Status and Protection: monograph / L.R. Klebanov: under scientific editorship of A.V. Naumov. M. Norma: INFRA-M, 2012
- Lebedova G.V. Remembrance and Oblivion as Cultural Phenomena. Dissertation to procure an academic degree of a doctor of philosophical sciences. Yekaterinburg, 2006.
- Martinenko I.E. Legal Status, Preservation and Reclamation of Historical and Cultural Heritage: monograph / I.E. Martinenko. Grodna, 2005
- Mironova T.G. Preservation of Historical and Cultural Heritage as an Imperative of Cultural Policy in Post-industrial Society: dissertation of doctor of culturology. M. 2000
- Moscow, 2011, p.1. <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-kulturologiya/a19php> from Google cash
- Sergeyeva A.P. Civil-legal Protection of Cultural Values in the USSR. Leningrad State University, 1990
- Sergeyeva A.P. Legal problems of the Discovery and State Registry of Monuments of History and Culture // Bulletin of Leningrad University, Series 6, L. 1990. Issue 2
- Soviet Encyclopaedic Dictionary. M. 1990
- Stransky Z.Z. The Theory of Systems and Museology. Stockholm, 1981
- Shukhobodsky A.B. The Status of Historical and Cultural Monument in Modern Russia. Author's thesis to procure an academic degree of candidate of philosophical sciences. Specialty: 24.00.01 – theory and history of culture. Saint Petersburg, 2012
- Schmidt S.O. On the Evaluation Criteria for Historical Monuments. (//Questions of Scientific Atheism. Issue 20. Publishing House "Мысль", Moscow, 1976. P.88
- Svyatoslavsky A.V. Habitat as Environment of Memory: the addition to history of native memorial culture. Author's thesis to procure an academic degree of a doctor of cultural sciences. Moscow, 2011.
- Svyatoslavsky A.V. Habitat as Environment of Memory: addition to history of native memorial culture. Author's thesis to procure an academic degree of a doctor of cultural sciences.
- <http://art-con.ru/node/847>

Омарова Г.Н.

өнертану докторы, ҚР БЖҒ Министрлігінің гранттық жобасының ғылыми жетекшісі,
академиялық профессор, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ogulzada@mail.ru

**ҰЛТТЫҚ ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНЫҢ
МӘДЕНИ КОНТЕКСТЕРІ**

Мақалада Қазақстан өзінің географиялық орналасу ерекшелігі бойынша Азия мен Еуропа (Шығыс пен Батыс) арасындағы орта аймақ ретінде сипатталуымен бірге бұл территория (Ұлы дала аймағы) табиғи-климаттық жағдайларына байланысты көшпелі мәдениет пен өркениеттің «бесігі» болғаны көрсетіледі. Бұл өркениеттің тарихы – адам мен табиғат арасындағы үйлесімді қарым-қатынаспен қатар өмір сүрудің тарихы. Мақалада көшпелілердің материалдық және рухани мәдениетінің кеңістіктік-хронологиялық сабақтастығы (С. Ақатаев), оның ішкі тұтастығы мен синкреттік бірлігі ашылады. Автордың пікірінше, музыкадағы синкретизм қазақтың фольклоры да, музыкалық-поэзиялық өнері де негізінде ежелгі наным-сенімдермен (тотемизм, шаманизм, әруақтарға табыну – тәңіршілдіктің құрамдас бөліктері ретінде) және магиялық ғұрыптармен байланысын анықтайды. Автор өз мақаласында белгілі ғалым Е. Тұрсыновтың еңбектеріне сүйене отырып, бақсы (шаман), ақын, жырау, сал, сері, күйші сияқты музыка мәдениетін таратушылардың қоғамның рухани өміріндегі маңызды рөлін және қызметін нақтылайды. Сондай-ақ, қазақ музыкатануында Ә. Мұхамбетова ашқан фольклор мен ауызекі кәсіби музыканың тәңіршілік мүшел күнтізбесімен байланысы қазақ музыкасының этномәдени негізін және оның жүйелі түрінде жіктелген құрылымын анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: көшпелілер мәдениеті, синкреттік, көне наным-сенімдер, магиялық ғұрып, бақсы, жырау, сал-сері, күйші, тәңіршілік мүшел күнтізбесі.

Omarova G.

Doctor of arts, scientific director of the grant project of the MES RK,
academic professor, T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ogulzada@mail.ru

Cultural contexts of Kazakh traditional music

The article reveals the features of the geographical location of Kazakhstan as the middle territory between Asia and Europe (East and West). At the same time, due to climatic conditions, this territory (zone of the Great Steppe) was the «cradle» of nomadic culture and civilization, the whole history of which is represented as a history of coexistence and harmonious interrelationship between man and nature. The article notes the spatial and chronological continuity of the material and spiritual culture of nomads (S. Akataev), its internal integrity and syncretic unity. According to the author, syncretism in music is related to the fact that both folklore and the musical and poetic art of the Kazakhs are connected with ancient beliefs (totemism, shamanism, the cult of ancestors as components of Tengrism) and ritual and magical rituals. In the article, the author, based on the works of the famous scientist E. Tursynov, specifies the functioning and the most important role in the spiritual life of society of such carriers of musical culture as bacsy (shamans), akyns, zhyrau, sal, seri, kuishi. It is also stated that the connection of folklore and oral-professional music of Kazakhs with the Tengrian calendar (mushel), derived in the Kazakh musicology by A. Mukhambetova, made it possible to identify the ethnocultural basis of Kazakh music and its systemic classification structure.

Key words: nomadic culture, syncretism, ancient beliefs, magic ritual, shaman-bacsy, zhyrau, sal-seri, kuishi, Tengrian calendar.

Омарова Г.Н.

доктор искусствоведения, научный руководитель грантового проекта МОН РК,
академический профессор, Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ogulzada@mail.ru

Культурные контексты казахской традиционной музыки

В статье раскрываются особенности географического расположения Казахстана как срединной территории между Азией и Европой (Востоком и Западом). Вместе с тем в силу природно-климатических условий эта территория (зона Великой степи) явилась «колыбелью» кочевой культуры и цивилизации, вся история которой представляется историей сосуществования и гармоничного взаимоотношения человека и природы. В статье отмечается пространственно-хронологическая преемственность материальной и духовной культуры кочевников (С. Акатаев), ее внутренняя целостность и синкретическое единство. По мнению автора, синкретизм в музыке связан с тем, что и фольклор, и музыкально-поэтическое искусство казахов своими истоками связаны с древними верованиями (тотемизм, шаманизм, культ предков как составные части тенгрианства) и ритуально-магической обрядностью. В статье автор, опираясь на труды известного ученого Е. Турсынова, конкретизирует функционирование и важнейшую роль в духовной жизни общества таких носителей музыкальной культуры, как баксы (шаманы), акыны, жырау, сал, сери, кюйши. Также констатируется, что выведенная в казахском музыкознании А. Мухамбетовой связь фольклора и устно-профессиональной музыки казахов с тенгрианским календарем мұшел позволила выявить этнокультурную основу казахской музыки и ее системную классификационную структуру.

Ключевые слова: культура кочевников, синкретизм, древние верования, магический ритуал, шаман-баксы, жырау, салы-сери, кюйши, тенгрианский календарь.

Кіріспе

Орталық Азияның дербес аумағы бола тұра, қазіргі Қазақстан жері Еуразияның ең ірі мәдени ареалдарын (Шығыс Еуропа, Таяу, Орта, Оңтүстік-шығыс Азия және Оңтүстік Сібір) қосып, оларды бір-бірімен байланыстырған орталық буын болғанын қазіргі география мен тарихи зерттеулер растайды. Сондықтан да өзінің географиялық жағдайы мен тарихи дамуының арқасында бұл аса қомақты аумақ ұзақ уақыт бойы «Шығыс пен Батыс арасындағы табиғи көпір болып, оның байырғы тұрғындары Еуразияның миграциялық жолдарының ең ортасында тұрды» (История Казахстана, 1983: 123).

Батыс пен Шығысты байланыстырып тұрған магистральді жол және бүкіл Орталық Азияда болып жатқан үлкен миграциялық процестер Қазақстан территориясына әртүрлі тарихи кезеңдерде көптеген діндердің (зороастризм, буддизм, христиандық, манихейлік, ислам) келіп орнығуына мол әсерін тигізді.

Алайда Қазақстанның біз көрсеткен тарихи-географиялық шекараластық жағдайы мұнда әртүрлі мәдениеттердің, атап айтқанда, батыс және шығыс мәдениеттерінің эклектикалық, яғни, жапсарлас қосындысын білдірмейді. Керісінше, ұлттың құрылу және даму жолындағы этногенетикалық және тарихи процестердің күрделілігі қазақ мәдениетінің өзгешелігін туғызды.

Қазақ мәдениеті Орталық Азия көшпелі мәдениетінің, ал ол, өз кезегінде, Азия (Шығыс) және Еуразия мәдениетінің бір бөлігін құрайды. Сонымен қатар, Қазақстанның бірқатар мәдениеттанушылардың айтуынша, көшпенділер мәдениеті өмір сүру салты, әлеуметтік-қоғамдық, дүниетанымдық және жалпы өркениеттік негіздері бойынша батыс мәдениеттеріне де, шығыс мәдениеттеріне де қарама-қайшы келеді. Бұл қарама-қайшылық ең алдымен *көшпелі өркениеттің* отырықшы-егіншілік өркениеттен айрықша ерекшелігінен көрінеді (Оразбаева, 2005). Қазақ жерінің дарқан даласы Еуразияның көптеген халықтар мен тайпалардың өміріндегі ең маңызды процестерінің «эпицентрі» ретінде «орталық» орын алуына қарамастан, көптеген зерттеушілердің бірауыздан шыққан пікірінше, біріншіден табиғи-климаттық жағдайға байланысты бұл жер – көшпелі мәдениеттің «бесігі», XX ғасырдың басына дейін сақталып келген *классикалық көшпенділі аймақ* болып табылған.

Дискуссия

Көшпелілердің өмір сүру салты және бүкіл тарихы адамның табиғатты өзгертуінің емес (батыс өркениетіндегідей), адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас тарихы болып табылады, ал бұл дегеніміз – адам қоғамы мен мәдениеттің бірте-бірте, табиғи, яғни, эволюциялық даму шарты. Көптеген

зерттеушілердің пікірінше, аталған қарым-қатынас үйлесімді болған, яғни, адам қызметі өмірдің табиғи жағдайларына сәйкес келуін білдіреді: бұл жағдайлардың (климат, ландшафт, экология) өзгеруі көшпелілер тарихының әртүрлі кезеңдерінде адамның шаруашылық қызметін де өзгертіп отырған. Мәселен, тарихшылар мен археологтар Қазақстан аумағында, табиғи-географиялық жағдайларға байланысты әртүрлі тарихи кезеңдерде (түрлі аймақтарда ғана емес, бір аймақтың өзінде де) шаруашылықтың әртүрлі типтері мен формалары болғандығын анықтаған. Бұл кезеңдер өмір салтындағы сәйкес өзгерістермен сипатталады: көшпеліліктен жартылай көшпелілікке, отырықшылықтан жартылай отырықшылыққа көшу, тіпті дамыған ирригациялық жүйелер немесе қалалар салуға дейін.

Көшпелі қоғам табиғи шарттар мен белгілі бір кеңістік ландшафтының нақты жағдайына толық бейімделуі («Көшпелілер табиғат жаратқанын одан сыйлық ретінде қабылдаған» Б. Нұржанов) «қалдықсыз өндіріс» жүйесі дамыған бірегей мәдениетті туғызды, себебі бұл жерде адам қолымен жасалған әрбір зат белгілі бір қызмет атқарған: үй-тұрақ, еңбек құралдары, шаруашылық заттары және киім-кешек, қару-жарақ, т.б. Барынша бейімделу және табиғи болмыс жүйесіне «қалану» феномені қоршаған өмірді шын тану феноменін туғызды. Ол – ұрпақтан ұрпаққа тараған табиғат заңдары мен ондағы адамның өз орнын танып-білуден тұратын өмір тәжірибесінен көрініс тапты. Ешқашан да табиғатқа (демек, өз-өзіне де!) қарсы қолданылмаған осы эмпириялық білім жүйесі география, астрономия, биология, медицина, экология, экономика, философия, құқық, өнер т.б. салалардағы таным-білімдерден тұрған.

Көшпелі халықтар дамуының эволюциялылығы, мұнда ешқандай кенет, яғни революциялық, өзгерістердің болмауы тарих пен мәдениеттануда «консервациялану», «тоқырау» сөздерімен сипатталады. Көшпелі қоғамның тоталды консерватизмі бір формациядан екіншісіне бірте-бірте көшуімен түсіндіріледі, бұл жағдайда бұрынғы өмірдің кейбір сипаттары қазіргі өмірде ұзақ уақыт сақталып отырады, қоғамның бір қалыпы бірте-бірте келесі қалыпына, оның дамуы бөлінбей, бір-біріне өтетін сатыларды, циклдарды құрды. Ғалымдардың айтуынша, мысалы, ертедегі көшпелілердің жалпы өмір салты, атап айтқанда, олардың тұрақ-жайлары, азық-түлігі, әлеуметтік өмір формалары, құқықтық институттары т.б. жаңа заман көшпелілерінің өмір салтынан көп

ерекшеленбейді: «Жүйе өзінің генетикалық тұрғысында өзіне сай...» (Акатаев, 1998: 40). Қазақ даласындағы «ертедегі» көшпелілер (сақтар, массагеттер, ғұндар, үйсіндер) мен ортағасырлық «классикалық» (VI-XIV ғ.ғ. ежелгі түркі, түркі және моңғол тайпалары) және «кейінгі» (XV-XVIII ғ.ғ. Қазақ хандықтары) көшпелілерді қалыптасқан замандар – тарих белгілеген «оралымдары» бар ғарыштық уақыт-кеңістігінде қарқынды ашылып, содан кейін (XX ғасыр басына қарай) қысымға алынған спираль іспеттес.

Сондықтан да болар, көшпелі халықтар мәдениетіне ең алдымен «материалдық және рухани мәдениеттің кеңістік-хронологиялық сабақтастығымен» (С. Акатаев) шартталған ғажайып біртұтастық пен ішкі үйлесімділік тән. Және де, бұл «ежелгі адамдарды кейінгі ұрпақтармен жалғастырып отырған тарихи-мәдени сабақтастық көшпелі қоғамдардың әлеуметтік-экономикалық бірлігінің, олардың материалдық мәдениетінің жақындығының ғана емес, олардың ойлау салтының, әлеуметтік институттарының, идеологиясының, діни ұғым-танымдарының жақындығы нәтижесі болып табылады» (Акатаев, 1998: 41).

Әрине, мәдениеттің сабақтастығы мен бірлігі әртүрлі тарихи жағдайлар салдарынан бұзылып та отырды. Ол жағдайлар – көшпелі халықтарда жиі кездесетін (әрі олардың тарихын «жылжытатын күш» болып саналатын) соғыстар мен шапқыншылықтар. Көшпелі өмір салтында үйреншікті жағдай ретіндегі қозғалмалылық, жиі-жиі орын ауыстыру, шектеулі кеңістіктің болмауы және белгілі бір аумақта бекіп отырмау көшпелі адамдарды бір-бірімен және отырықшы елдермен қақтығыстарға, ал кейбір замандарда (орта ғасырларда) әскери тұрмыстың құрылуына апарып соққан. Алайда белгілі бір тайпалар, тайпалық немесе әскери одақтар деңгейінде болған бірліктің уақытша бұзылуы кейбір өзгерістер жасап, тарихты алға жылжитқанымен, көшпелі халық тұрмысын түбегейлі өзгертіп, оның мән-мағынасына әсерін тигізе алмаған. Сонымен, өзіміз көріп отырғандай, көшпелі өмір салты ерекше әлеуметтік-экономикалық формация ретінде ұзақ тарихи уақыт бойы өмір сүріп келді.

Көшпелі мәдениеттің біртұтастығын синкретизм деген ұғым көрсетеді. Яғни, бұл қоғамның материалдық-өндірістік және рухани өмірінің бәрін қамтушы және барлық жақтарының бірлігі. Табиғат, әлеуметтік өмір және шығармашылық заңдары адамның өз өмірі үшін маңызы зор

сұраныстарын қамтамасыз ететін тәжірибе (практика) арқылы ғана емес, өнер, әфсана (мифология) және салт-дәстүрлер арқылы да танылған. Көшпелі қоғам өмірінің барлық салаларының бір-бірімен тығыз байланысы, синкреттігі, сол қоғам мүшелерінің санасындағы синкреттік сияқты, шынайы өмірді – әфсанадан, материалдық дүниені – рухани құбылыстардан, практикалық-тұрмыстық нәрселерді – өмірден тыс құбылыстардан (өнерден), логикалық-рационалды құбылыстарды – сезімдік-эмоционалды құбылыстардан ажыратуға мүмкіндік бермейді... Сондықтан дәстүрлі мәдениетті зерттеу барысында қазіргі түсініктегі «экономика», «саясат», «философия», «дін» ұғымдарын бөліп қарастыру қиын. Мәселен, біз өнер бастауларын адамдардың өндірістік және тәжірибелік қызметімен тығыз байланысты дәстүрлі әдет-ғұрып, салт-жоралардан табамыз. Ал салт жоралары, дәстүрлі ғұрыптар әфсана теориясы мен практикасы, яғни, сакралды, киелі саламен де, қоғамдық құрылыс идеологиясымен (демек, философия, саясат) және халықты саналы түрде басқара отырып, оның материалдық және рухани бірлігін, амандық ахуалы мен жақсы жағдайын қамтамасыз етіп отыратын билікпен де байланысты.

Өнертануда әлі көшпелі қоғамның (атап айтқанда, қазақтың дәстүрлі мәдениетінің) өнер жүйесіне байланысты жұмыстар жоқ. Алайда, соңғы зерттеулер көрсетіп отырғандай, бұл қоғам мәдениетіндегі жүйелі байланыстардың бастауы оның бүкіл көзқарастарының негізін қалаған дәстүрлі нанымдық, магиялық-ғұрыптық тәжірибеде жатыр. Бұл қорытындыға қазақстандық ғалымдардың өнердің екі үлкен тармағын – декоративті-қолданбалы және ақындық, ақындық-жыраулық және музыкалық өнердің барлық түрлері мен жанрларын (фольклор, әдебиет және музыка салалары) зерттеулерінің нәтижелері мегзейді.

Көркем-орнаменталдық өнерді зерттеушілер қазақ өрнектерінің Еуразияның ежелгі көшпелі халықтардың (сактардың, ғұндардың, үйсіндердің, ежелгі түркі тайпаларының) өнерімен генетикалық байланыста тұратынын айтады. Мысалы, өрнектегі зооморфты желістер скиф-сак «хайуанаттар стилінің» элементтері мен стилизациясы болып табылады, ал ол стильдің ежелгі киелі белгілері мен бейнелері ритуалдарда (рәсімдерде, салттарда) символдық мағынаға ие болған. Бұны Қазақстан аумағындағы көптеген археологиялық ескерткіштерден, соның ішінде тасқа қашалған суреттерден де көруге

болады (Маргулан және басқалар, 1966; Медоев, 1978; Акишев, 1983). Одан кейінгі түр-түс символикалы «полихромды» стиль ортағасырлық кесенелердегі тамға салынған суреттерінен (яғни, фрескадан) де, декоративті-қолданбалы өнердің зергерлік және басқа да түрлерінен (металды көркем өңдеу, ағаш және сүйекке өрнек салу, былғарыға сурет салу) көрініс тапты. Қазақ өрнегінің үлгілері өте көптүрлі және әртүрлі замандар мен стильдердің сипаттарын сақтаған [Маргулан, 1986; Ибраева, 1994].

Декоративті-қолданбалы өнердің дамуына тірі жандардың суретін салуға тыйым салған ислам өз әсерін тигізді: бірте-бірте бейнелерді схемалық түрде салу көбейіп, сонымен бірге сол бейнелердің орнаменталды-символдық мағынасы күшейе түсті. Қазіргі космогониялық, зооморфтық, өсімдіктік және геометриялық үлгідегі орнаменталды өрнектердің барлығы дерлік өз заманында «оқулы» болып, олар қазақтың космогониясымен, дүниетанымымен, ежелгі наным-сенімдерімен және ғұрыптармен тығыз байланысты болғаны белгіленді.

Қазақтың фольклоры, ауыз әдебиет (поэзия) және музыка өнері де осы ежелгі наным-сенімдермен (тотемизм, бақсылық, аруақтарға сыйыну, Тәңірге табыну) және магиялық әдет-ғұрыптармен байланысты болған. Ал дәстүрлі мәдениеттің өкілдері – бақсылар мен жыраулар, жыршылар мен ақындар, сал-серілер мен күйшілер – қазақ ауыз әдебиеті пен музыка өнерінің кәсіби типтері. Олардың кәсіби салаға жататындығы өзгені былай қойғанда (мысалы, шеберліктерін), шығармашылық синкрезиспен, яғни музыкалық-поэзиялық үлгілерді өз жадынан шығарып орындаумен бірге оны аспаппен сүйемелдеумен айқындалады.

Осы өнерді алып жүрушілердің ең ежелгілері – бақсылар мен ақындар. Олардың пайда болуын және өнерлерінің дамуын Е. Тұрсынов ежелгі көшпелі қоғамдарда таптық қарым-қатынастардың пайда болуымен байланыстырады (Тұрсынов, 1976). Ол кезең табынушылық пен әдет-ғұрыптық жоралғыларды жүргізуші мамандардың қалыптасу заманы болды. Егер Қазақстан аумағында бақсылар қола дәуірінде пайда болып, б.д.д. І мыңжылдыққа қарай қытай жылнамаларында түркі-моңғол тайпалары шаманистер ретінде сипатталса, ақындар типі біздің дәуір басына қарай қалыптасты. Ал одан бұрын (әфсана дәуірінде) бақсылар мен ақындардың қызмет-әрекеттері адамдар әлемі мен табиғаттың тыс күштерінің әлемі арасындағы, тайпа ішіндегі әртүрлі рулардың әдет-ғұрыптары арасындағы

байланысты жүзеге асырған ежелгі ғұрыптық дәнекерлер қызметінен туындады. Соған сәйкес кейінірек, тәңіршілік және әруақтарға сыйыну дәуірінде бақсылар магия саласындағы мамандар ретінде қалыптасты: олар «бұл» (жердегі) және «о» (әруақтар) әлемі арасындағы дәнекер қызметін атқарды. Ал ақындар ертедегі мемлекет дәуірінде рулар арасындағы (экзогамды) ғұрыптар мен салттарды білетін және оларды атқаратын бірден-бір адамдар болды. Дәл осы қызмет арқасында олар кейінгі кезеңдерде де, тіпті біздің заманға дейін, ең маңызды (үйлену және жерлеу) салт-ғұрыптардың өткізілуін басқарып келген.

Бақсылардың музыкалық-ақындық өнерінің ежелден XX ғасырдың басына дейінгі бастауы бақсы ойнауында, ал ежелден қазірге дейінгі ақындық өнердің бастауы – ғұрыптық (музыкалық-поэзиялық) айтыстарда. Бұл жанрдың түп-тамыры ежелдегі бір-біріне ғұрыптық қарсылығы, бәсекелестігі бар қос (дуальдық) қоғамның қалыптасу заманында жатыр. Оның құлдырауынан кейін де әр ру өкілдерінің осы қалыптасқан бір-бірімен сөз тартыс-айтыс (ғұрыптық күрес) әдеті өмір сүріп қалды да, қазірге дейін дәстүрлі өнерде әлі бар.

Осы екі типтің ежелгі синкреттігі айқын көрініп тұр: бақсы – магиялық ғұрып атқарушы, емші, көріпкел, ақын әрі музыкант; ақын – салт-дәстүрлерді (соның ішінде рулық және отбасы-тұрмыстық салт-дәстүрлерді) атқарушы, айтысқа қатысушы (өз руының өкілі және қорғаушысы), импровизатор, яғни, суырып-салма ақын және әртүрлі жанрдағы әндерді орындаушы. Бақсылардың магиялық тәжірибесі әруақтардың қалауымен оларды «таңдаулы» етіп, оларға әртүрлі ілім-білімдерді, о дүниемен байланыс жасау қабілетін беруімен айқындалады. Қазақтардың алғашқы бақсысы Қорқыт – музыка өнерінің атасы және қобыз аспабын шығарған тұлға. Ақындардың ғұрыптық тәжірибесі магиядан ада, қайта әлеуметтік қызметке жақын деуге болады. Сонымен қатар қазақ халқы бүкіл руға табыс әкелетін ақынның айтыста жеңуі осы ру әруақтарының, ал одан бұрын (дуальды мифология кезеңінде) – тотемінің қолдауы деп түсінген (Турсинов, 1999: 147).

Эпосты шығарып айтушы жыраулардың қызметі де салт-ғұрыптармен байланысты болған: қазақтар мен басқа да түркі-моңғол халықтарында эпос рудың әйгілі батырларының рухын (оларды өзіне қарату, олардан қолдау, қайырым алу мақсатында) мадақтау магиялық ғұрып негізінде пайда болған. Бұл әскери ма-

гия ғұрыпы өз кезегінде аңшылық салттары мен дәнекер-абыздарының салт тәжірибесінен шыққан, ал жыраулар әруақтарға сыйыну және әскери демократия дәуіріндегі әрі қарай мамандану нәтижесінде пайда болған (Турсинов, 1999: 236-240]. Жырау қызметі де синкретті әрі көпфункционалды болып табылады. Бұл – діни-абыз қызмет (әскери-магиялық ғұрыптарды атқару) іс-әрекеті мен болашақты болжаушы көріпкел дарыны кейінгі әскербасы, әскери батыр, хан кеңесшісі, халықтың дана ұстазы мен ақылшысы сияқты мемлекеттік қызметтерімен астаса кеткен ежелгі жыр айтушы типі (Мағауин, 1970).

Жыраудың кейінгі (әскери-мемлекеттік) қызметі аясында нақты жыр айту келе-келе жыршыға ауысса керек. Ал жырау шығармашылығында басты орынды авторлық поэзиялық-музыкалық, яғни, эпикалық дәстүрдің кішігірім философиялық-дидактикалық жанрлар алады. Олар – толғау, терме, мақтау, өсиет, мысал, қисса, хикая т.б. Жыраудың ертедегі мемлекеттік дәуірінде туындап, классикалық және Қазақ хандықтары кезеңдерінде даму биігіне жеткен әскери-саяси билікпен байланысты қызметі әскери тұрмыстың, патриархалдық-рулық қатынастар мен көшпелі тұрмыстың бірте-бірте құлдырауымен (XVIII мен XIX ғасырлар тоғысындағы Қазақ мемлекеті Ресейге қосылуы тарихи жағдайы) бірге құлдырай бастады.

Сонымен қатар Е. Турсинов музыкалық-поэзиялық дәстүрдің сал, серілер типін де осы әскери-магиялық салты мен әскери батыр болған әруақтарды дәріптеу ғұрыпынан шыққан деп есептейді. Сал, серілердің арғы «тегі» – таптар және ру-тайпалық басшылар пайда болған заманда көшпелі аристократиядан шыққан ең қабілетті де әйгілі батырлардан құрылған құпия одақтарының мүшелері (Турсинов, 1999: 179). Әлемнің көптеген елдерінің тарихында орын алған құпия одақтар тек үстем тап өкілдері арасында өткізілетін бөлек салттармен ерекшеленетін. Салдардың ақсүйектігі және сонымен бірге олардың киім киісінің өзгешелігі, олардың ауыл-ауылды аралап қыдырып жүруі және өзін еркін ұстап, қалаған іс-әрекетін істеуі осы құпия одақтардың магия әрекеттерімен, аса бай және әртүрлі «маскарадтық» киімдерін киіп жасалған салттық қызметімен түсіндіріледі. Олардың ру-тайпа басшыларынан жоғары тұрып, «нағыз ақсүйектер» саналған мүшелері әскери қақтығыстар кезінде асқан батырлығымен, ал бейбіт кезеңде сауыққойлығымен ерекшеленген. Феодализмнің даму кезінде құпия одақтар

күлдірағанымен, қазақ даласында олар XIX ғасырдың аяғына дейін өмір сүрген ел кезуші, сауық құрған ақын-музыкант, яғни, сал-серілер қоғамдастығына айналды.

Сал, серілер белгілі бір әлеуметтік артықшылыққа ие болып, көбінесе өз уақытын халықты жиып ән салып, музыкалық аспаптарда ойнап, әртүрлі дене қимылдарын (пантомима), сиқыр, актерлік және цирк өнерін көрсетіп, жұртты өз өнеріне тәнті ететін той-сауық жасаумен өткізген. Осы тойлардың бастаушысы болған салдардың ішінде серілер аталған (мүмкін, «серік» сөзінен шыққан) өз нөкерлері (рыцарьлары) болған. Е. Тұрсыновтың пайымдауынша, салдар құпия одақтарының мүшелеріне жақын болса, шығармашылығында махаббат лирикасына көп орын бөлген серілер даланың мейірбан рыцарьлары ретінде (Тұрсынов, 1999: 192-193) ортағасырлық еуропалық миннезингер, трубадур мен труверлерді де еске салады. XIX ғасырда сал мен сері атаулары теңестіріліп, синонимдерге айналып, өмір салты мен шығармашылықты білдіретін «сал-серілік» деген тіркес пайда болады, ал сал-серілердің өздері әншілік-ақындық кәсіби өнердің жарық жұлдыздарына айналады.

Зерттеушілер қазақтардың аспапты музыкасын алып жүруші күйшілер шығармашылығының пайда болуын да ең ерте тарихи дәуірлерге жатқызады. Бұған қазірге дейін сақталған ежелгі аңыз күйлер дәлел. Олардың сюжеттері қазақ халқының әфсанасын (Қорқыт туралы күйлер), оның әлем туралы космогониялық және космологиялық ұғымдарын, ежелгі (тотемизм, шаманизм, әруақтарға сыйыну) наным-сенімдері көрсетеді (Омарова, 1989, Халтаева, 1991, Райымбергенова, 1993). Аспапта ойнау дәстүрінің нақты өкілдері, яғни, күйшілер өзге музыкалық-ақындық дәстүр өкілдеріне қарағанда кейінірек пайда болса керек. Мұны «күйші» терминінің құрылысы көрсетіп тұр: «күй» түбіріне «-ші» аффиксі қосылған. Бұл сөзжасам қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі кейінгі типтерінің атауларына тән, мысалы: жыршы, әнші, домбырашы, сыншы, жауырыншы. Ол дәстүрлі мәдениет саласындағы кейін қалыптасқан мамандандыруын (нақтылауын), біртұтас типтердің өз ара бөлінуін көрсетеді (музыкада бұл жекеленген орындаушы мамандары).

Сонымен бірге күй дегеніміз – синкреттік жанр, онда айтылатын аңыз бен музыка біртұтас құбылыс болып табылады. Бұл біртұтастық жалпы қазақ музыка болмысының синкреттік табиғатын көрсетеді: ол, жалпы рухани дүние

саласы сияқты, ежелгі заманда ғұрыптан, ал кейінгі кезеңде тұрмыс (мысалы, ас) және тұрмыстық қарым-қатынас (коммуникативтік акт) ажырамас құбылысқа айналды (Мухамбетова, 2002: 119-152).

Күйдің орындалу формасы айтылатын аңыз бен музыканың сәйкестігіне қарай әртүрлі болатын. Оның ең алғашқы түрі – музыкалық-иллюстративтік, аңыз бен күйдің кезектесіп орындалатын, яғни, музыка аңызды суреттеп отыратын түрі болса керек. Көне аңыз күйлерде музыкалық эпизодтар көбінесе дыбыс, дауыс келтіруші сипатта болды: олар арқылы күйші табиғаттың әртүрлі дыбыстарын, хайуанаттар мен құстардың дауысын, тұяқ дабырын, адамның жылағанын, айтқанын т.б. жеткізген. Бұл дәстүр аңшылық, бақсылық ғұрыптарында музыканың магия рөлінен (табиғат күштерін, әруақтарды шақырып, өзіне қарату, оларға жалбарыну әрекетінен) шыққан.

Бұған дейін айтылғандай, әнді аспаптағы музыкамен сүйемелдеу музыкалық-поэзиялық дәстүрдің барлық кәсіби өкілдерінің орындаушылығында орын алған құбылыс болған. Мысалы, бақсылар мен жыраулар екі қыл ішекті ысқылы аспап – қобызды пайдаланған, ал жыршылар, ақындар мен сал-серілер домбыраның сүйемелдеуімен айтқан. Сонымен, аспаптық музыка (күй) қазақ өнерінің дербес саласы ретінде жоғарыда айтылған ежелгі магиялық ғұрып практикасынан және музыкалық-поэзиялық жанрларды сүйемелдеу функциясынан туындаған. Олардың органикалық синтезі күйлердің семантикасы мен құрылымында айқын көрініп тұр, яғни, олар поэзиялық жанрлармен де (бақсы сарындары, эпикалық поэзия, ән), ежелгі проза жанрларымен де (әфсана, аңыз, аңыз-әңгіме, шындық әңгіме) байланысты. Сондықтан жанрлық көзі бойынша күй ішінде жалпы шаманизм және мифологиямен байланысты бақсылық, сонымен бірге ертегі-аңыздық, эпикалық, тарихи, лирикалық т.б. күйлер түрін ажыратуға болады.

Сонымен, біз қазақтың ауызекі кәсіби музыкалық дәстүрінің негізгі типтеріне қысқаша шолу жасадық. Бұлар жалпы ұлттық классикалық музыка өнер өкілдері: эпикалық салада – жыраулар мен жыршылар, әнші-ақындық салада – сал-серілер және музыкалық-аспаптық салада – күйшілер. Қазақ бақсыларының шығармашылығы жалпы классификация бойынша ғұрыптық фольклорға жатады. Алайда, біздің пікірімізше, ол шығармашылық ғұрыптық фольклор мен кәсіби дәстүр арасында жатыр, себебі,

қобыздың сүйемелдеуімен айтылатын бақсы сарындары арбаудың бір түрі ретінде өзінің ғұрыптық мінін (қызметін) атқара отырып, кәсіби поэзиялық-музыкалық шығармашылығына да тән.

Қазақ музыкасындағы нақты фольклорлық ән-өлең жанрларының қомақты бөлігі екі үлкен топқа бөлінеді: 1) ғұрыптық жанрлар – өмірлік цикл (үйлену және жерлеу әндері), магиялық-бақсылық (арбау, бәдік, күләпсан және бақсы сарындары), ораза әндері (жарапазан, сахар); 2) тұрмыстық жанрлар – балалар фольклоры (балалар өлеңдері мен балаларға арналған бесік жырлары), жастар фольклоры (ән-ойындар, қайым айтыс, қара өлеңдер мен оның түрлері) (Омарова, 2012).

Алайда бұл дәстүрлі музыканы кәсіби және фольклорлық шығармашылық түрлеріне бөлу мен оның жанрлық құрамын ажыратудың өзі сол жанрлар жүйесін айқындамайды. Қазақ музыкатануында қазақтың дәстүрлі музыкасының жүйелік ұйымдастырылуын Әсия Мұхамбетова ашқан (Мұхамбетова, 2002: 67-92). Ә. Мұхамбетованың ойынша, мәдениеттегі басты жүйе құрушы фактор – табиғи-космостық ырғаққа (ритмге) сәйкес келетін еңбек қызметінің ырғағы. Мәселен, отырықшы халықтар үшін бұл ырғақ жылдық циклдің негізі болып есептелген егіншілік күнтізбесінде көрініс тапқан. Жүйенің тағы бір көзі – отбасылық-ғұрыптық цикл. Оның мазмұны – адам өмірі (оның тууы, үйленуі, қайтыс болуы) және бұл барлық мәдениет типтерге ортақ өмірлік цикл негізін құрайды. Осы екі фактор – күнтізбе мен отбасылық-ғұрыптық цикл – ғалымдар мәдениет күнтізбесі деп атаған бірегей жүйені құрайды. Әдетте ол дәстүрлі мәдениеттер ішіндегі жанрлар жүйесін айқындайды.

Отырықшы халықтар күнтізбесінен қатты ерекшеленетін қазақтардың (және Орталық Азия көшпелі халықтарының) күнтізбесін зерттей келе, Ә. Мұхамбетова В. Цыбульскийдің «Әлем елдерінің күнтізбелері мен хронологиясы» (М., 1982) кітабынан мынадай үзінді келтіреді: «Аспан символдары 12 жылдық жануарлар циклімен берілетін Юпитер күнтізбесін жасау идеясын Шығыс Азия халықтары Юпитердің Күнді 12 жылға жуық уақытта толық айналып өтетінін анықтаған Орталық Азия халықтарынан қабылдаған. Юпитердің жолын 30 градустық 12 тең бөлікке бөліп және оның әрқайсысын белгілі бір хайуанат атымен атап, Азия халықтары күн-юпитерлік 12 жылдық күнтізбелік цикл жасаған» (Мұхамбетова, 2002: 67-92, 69).

Қазақ және Шығыс Азия күнтізбелеріндегі жыл атаулары сәйкес келеді, тек оның екеуі ғана – айдаһар мен маймыл – қазақ фаунасында да, күнтізбесінде де кездеспейді (олар туралы күнтізбедегі хайуанаттар туралы аңыз-әңгімесінде де айтылмайды). Айдаһар жылын қазақтар Ұлу жылы деп атайды, «бұл бүкіл түркі-моңғол тайпалары мен халықтарының тотемі болып табылатын бөрінің астыртын атауы (астарлап айту) болуы мүмкін» (Мұхамбетова, 2002: 11-52, 27). Маймыл жылы Мешін жылы деп аталады (моңғолша – «мечин»), бұл Үркер шоқжұлдызының екінші атауы. Көшпелілер (түркілер мен моңғолдар) осы шоқжұлдыздың орналасуы бойынша жыл айлары мен күндерін нақ анықтап отырған, ал бұл көшпелі халық үшін өте маңызды нәрсе (Мұхамбетова, 2002: 11-52, 28). Орталық Азияның қатаң континенталды климаты жағдайында ұзақ уақыт негізгі азық болған малды бағу мен ары-бері көшу жалпы астрономия саласындағы терең білімсіз мүмкін емес. Циклдық 12 жылдық жануарлар күнтізбесі әлемнің ежелгі күнтізбелерінің бірі ретінде (оған бірнеше мыңжылдық болды) мұсылман діні қабылданғаннан кейін де қазақ халқының өмірінде өзінің шаруашылық және жалпы өмірлік мәнін жоғалтпай, уақыт есептеудің негізгі жүйесі болып табылған. Осы күнтізбе бойынша адамдар жалпы уақыт пен оның бөліктерінің ағысын анықтап, әлемдік, шаруашылық және өмірлік циклдарды бірегей Уақытпен біріктіре отырып, табиғаттағы уақыт және адам өмірі туралы мәлімет алып отырған.

Қазақтардың 12 жылдық күнтізбелік циклмен тығыз байланысты өмірлік циклы адамның туылуынан бастап қайтыс болуына дейінгі бүкіл өмірін қамтиды. Бұл циклдың құрамындағы жылдар мүшел деп аталады (12 жылдық кезең): бірінші мүшел (1-12 жас) – балалық шақ, екінші мүшел (13-24 жас) – жастық шақ, үшінші және төртінші мүшелдер (25-36 және 37-48 жастар) – адамның кемел шағы, бесінші мүшел (49-60 жас) – кәрілік. Өтпелі кезеңдер мүшелі жас деп аталады, олар – адам өмірінің 13-ші, 25-ші, 37-ші, 49-шы, 61-ші және т.б. жылдары. Бұл жылдар адам өмірі үшін өте қауіпті болып есептелген, себебі өтпелі кезең әфсаналық ұғымда бір сапада өлу (қайту), ал екінші сапада туылу деп танылып, әртүрлі қорғаушы шаралар қолданылған. Адам туылу және қайтыс болғандағыдай бұл кезеңдерде де әртүрлі ғұрыптар жасалатын: инициация (13 жаста), өтіп кеткен жастық шақпен қоштасып, «жылау» ғұрыпы («25» әндері), 49 жастағы кәрілік кезеңіне өту (қорытынды жасау,

өткен өмірге баға беру). «Барлық мүшелдерін, яғни өмір сатыларын, шеңберлерін өткен адам үшін бұл О дүниеге жол, ал өмір циклын аяқтамаған адам үшін бұл – уақытша болып, Бұ дүниеге қайтып келу», – деп жазады Ә.Мұхамбетова (Мухамбетова, 2002: 67-92, 71).

Өмірді шектеулі мүшелдер циклы ретінде түсіну қоғамды жас кезеңдеріне қатаң бөліп, сәйкес топтастыруға (балалар, жастар, орта және аға ұрпақтары) негіз болды. Әрбір жас тобы әлеуметтік өмірдегі өз орнымен, өз өмір салтымен, мінез-құлқындағы этикалық нормалармен, өз құқықтары және бостандықтарымен сипатталады.

Балалық шақ (12 жасқа дейін) – шаттық, ойын уақыты, бірақ от басы ошақ қасында балаға алғашқы мінез-құлық дағдылары тәрбиеленіп, үлкендерді сыйлап, туған-туыстарына деген сүйіспеншілік сезімдері беріледі.

Жастық шақ (12-24 жас) – өз құрбы-құрдастарымен толық қарым-қатынас жасау уақыты, тек еркін ғана емес, әлеуметтік ресімделген ойын-сауық уақыты: құрбы-құрдастар арасындағы «еркін» қылықтар мен қалжыңдардың өз формасы мен шегі бар, олар қоғамда рұқсат етілген түрде болады. Жастар өз руының өміріне, әртүрлі салт-дәстүрлерге белсенді қатысады, олардың ішіндегі ең бастысы – үйлену ғұрыпы. Қыз бала үшін тұрмыс құру тек басқа жастағы топқа кіру ғана емес, басқа руға ену болып саналады. Өз руымен қоштаса отырып, қалыңдық өзінің жастық шағымен де қоштасады, ал бозбала үшін жастық шақпен қоштасу сәті 25-ке толғанда келетін.

Кемел шақ (24-48 жастар) екі мүшелді қамтиды, олардың арасындағы жыл да адам үшін қауіп төндіреді. Бұл адамның әлеуметтік белсенділігі шағы: кемеліне жеткен қарасақал – бүкіл халықтың қоғамдық өміріне толық араласатын және өмірдің барлық саласында еңбек ететін адам. Бұл жастағы әйелдің белсенділігі от басы ошақ қасымен шектеледі: өз жұбайының руында ол өз балаларымен бірге рудың жаңа мүшесі ретінде жаңа өмірін бастайды.

Кәрілік (48-60 және одан кейінгі жылдар) – адам өміріндегі ерекше кезең. Өз өмірінің бұрынғы және осы кезеңін жақсы сүріп келе жатқан ақсақал жан-жақты құрмет пен қамқорлыққа ие. Ол өзінің өмірлік тәжірибесі, даналығы және білімін пайдаланып жастарды тәрбиелеп, олардың кеңесшісі әрі ұстазы рөлін атқарады. Қарттардың бұл әлеуметтік рөлі, олардың дүние қуудан және өмірдің күйбеңінен аулақ мінез-құлқы, жастардың оларға деген ерекше ықыласы олардың әруақтар әлеміне

жақындығымен айкындалады: «Олар – Бұ дүниенің тұрғындары болғанымен, О дүниенің де тірі өкілдері» (Мухамбетова, 2002: 67-92, 76).

Жалпы, өмір циклы қоғамның әлеуметтік өмірін реттеп қана қоймай, оның рухани мәдениетінің құрылысын да анықтайды. Әр жастағы адамдар тобы сол мәдениеттің өзіне тиесілі бөлігін игереді, ал әрбір мүшелге магиялық-ғұрыптық және де оған жатпайтын (кәсіби өнер үлгілері) әрекеттер мен жанрлар сәйкес келеді. Мысалы, бала туылған кезде магиялық қорғау әрекеттері, шілдехана мен бесік той жасалып, содан соң баланы қырқынан шығару және тұсауын кесу рәсімдері жасалады. Бұл рәсімдер дұға оқылып, бата айтылып отырып жасалатын. Бірінші мүшел жанрларына бесік жырлары мен балалар фольклоры – ертегі-әндер, жұмбақтар, санамақтар, жаңылтпаштар т.б. – жатады.

Жастық шақ – әртүрлі ойын-сауық, мысалы, алтыбақанда жастар әндерін айтып, қайым-айтыстар (жігіттер мен қыздардың қалжың айтысы) ұйымдастыратын. Үйлену тойы кезінде, қыз ұзатуда қалыңдықтың сынсуы, жігіттер мен қыздардың диалог ән-өлеңі жар-жар, жігіт ауылында өтетін үйлену тойында ақындар домбырамен беташар, түрлі той бастар әндері айтылатын. Тойға келген қонақтарды көбінесе жастық шақты, махаббатты, өмір қызығын жырлайтын сал-серілер өз өнерімен тәнті еткен. Бұл өнер жалпы жастық шақ кезіндегі көңіл-мүдделерімен байланысты.

Ә. Мұхамбетованың ойынша, қоғамға, қоғам, этнос ішіндегі қарым-қатынасқа, оны реттеуге бағытталған ақындар өнері (айтыс) әлеуметтік өмірге, өз руының барлық оқиғаларына белсенді қатысатын кемел жасқа келген адамға арналған. Өз өнерінде әфсанадан лирикаға дейінгі жанрларды кең ауқымды қамтып, көптеген мәселелерді көтеретін күйшінің де шығармалары (күйлер) үлкен, яғни кемеліне жеткен адамға бағытталған (Мухамбетова, 2002: 67-92, 78).

Қарттардың әлеуметтік-саяси және рухани өмір тәжірибесі философиялық бастаулар мен ақыл-нақылмен тығыз байланысқан жыраулар өнерінде көрініс тапқан. Кәрілік кезеңінде адамдар көбінесе толғау, өсиет, нақыл сөз, қоштасу әндерін және өмір мен өлім туралы әндер айтады. Адамның өмірден кетуі бірқатар қоштасу және еске алу рәсімдерімен байланысты, онда естірту, жоқтау, көңіл айту, жұбату әндері айтылады. Кейбір басқа ғұрыптармен байланысты ән-жырлар да осыларға ұқсас: қалыңдықтың сынсуы (ғұрыптық өлім, бір рудан екінші руға

өту рәсімі), «25» әндері (жас адамның «өлімі», жаңа жас кезеңіне өтуі). Ә. Мұхамбетованың пікірінше, бақсы өнері уақыттан тыс, себебі олардың қызметі «адамның нақты өміріндегі белгілі бір мүшелге емес, тегінде уақыттан тысқары, адамдар әлемімен, өтпелі уақыт әлемімен алабөтен байланыста болатын әруақтар әлеміне бағытталады» (Мухамбетова. 2002: 67-92, 79).

Тұжырым

Сонымен, қазақтардың өмір циклы мен күнтізбелік мүшелдер циклы біріге отырып қазақтың дәстүрлі музыка жанр жүйесінің негізін құрайды, онда фольклор (халықтың ғұрыптық және тұрмыстық қолданбалы өнері) мен кәсіби өнер, музыкалық-поэзиялық және аспаптық өнер өз үйлесімін тапқан.

Қазақтың музыкалық мәдениеті еш күмәнсіз «шығыс» мәдениет типіне жатады. Оны Шығыс мәдениеттерімен ауызекілігі, монодиялығы (музыкалық ойлау типі ретінде бірдауыстылығы) және суырып салма (импровизация) сипаты туыстастырады. Қазақтардың музыкалық мәдениетіндегі импровизациялық әртүрлі деңгейлерде көрініс табады:

1) Өнердің ғұрып немесе тұрмысқа енетіндігінен «орындаушы-тыңдарман» ситуациясы адамдардың тұрмыстық немесе ритуалдық қатынастарының кез келген сәтінде пайда бола алған. Адамның рухани дүниесінің үйреншікті сакральды халы (әруақтармен, Тәңір-аспанмен, Алламен қатынасы) орындаушы мен тыңдарманның әп-сәтте күйбең тіршіліктен ең жоғары рухани ойлар мен эмоцияларға ауысуына жол ашатын (Мухамбетова, 2002: 359-389).

Кәсіби орындаушыға қойылатын міндетті талап ретінде импровизация өнерін игеру айтыста немесе көпшілік алдында ән-жыр айтып,

күй тартып ақындық-музыкалық немесе аспапта ойнау өнері арқылы кез келген жағдайға, ойға, эмоцияға дереу әудесу көрініс тапқан.

Әнді немесе күйді бір естігеннен іліп, қағып алу, яғни оны есте сақтау қабілетінен кейінгі орындаушылардың сол шығарманы табиғи түрде басқаша, өзгертіп айтып, импровизациялауы туындаған.

Жалпы, дәстүрлі өнердің болмысы туралы айтқан кезде қазақ әншілері, жыраулары, күйшілері өз шығармашылығында көшпелі халықтың рухани және адамгершілік білім кешеніне ие бола отырып, «әмбебап жалпылау қағидасын» («принцип универсальной всеобщности») (Нурланова, 1987) көрсеткенін атап өту қажет. Әфсана, шежіре, шарифат, тарих, құқық салаларында, сонымен бірге барлық салт-дәстүрлер мен ғұрыптар және оларға қатысты ән-жырлар саласында терең білім алуы оларға бүкіл қоғамдық сана-сезімнің барлық түрлерінің кешенін өнер арқылы көрсетуге мүмкіндік берген.

Тарихи тағдырына байланысты XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы қазақтың дәстүрлі өнерінің даму шыңына жеткен кезеңі болды. Бұл туралы атақты публицист, жазушы әрі мәдениеттанушы М.М. Әуезов былай деп жазған: «Біздің ғасырда жаппай ұжымдастыру салдарынан болған атты-көшпелі өркениеттің трагедиялық соңын сезгендей-ақ, XIX ғасырда қазақ даласы сахнаға ұлы ақындарды, композиторларды, әншілер мен күйшілерді, керемет шешендерді, жыршы-жырауларды, дәстүрлі сәулет өнері, қолөнер және қолданбалы өнер кереметтерін жасаған шеберлерді шығарды. Көшпелі әлемнің элегиялық қоштасу тойы таңғажайып болды...

Бірақ нағыз мәдениет жалпы адамзатқа тән және сондықтан да ешқашан өлмейді» (Ауэзов, 1998: 35).

Әдебиеттер

- Акатаев С. Евразийство в контексте культурной общности // Культура Казахстана: традиции, реальность, поиски. – Алматы, 1998. – С.39-45
- Акишев К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1983. – 176 с.
- Ауэзов М.М. Евразийская духовная традиция и преемственность казахской культуры // Культура Казахстана: традиции, реальность, поиски. Алматы, 1998. С. 30-35
- Ибраева К.Т. Казахский орнамент. Алматы: Өнер, 1994. – 128 с.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней /Очерк. – Алматы: Дәуір, 1993. – 416 с.
- Мағауин М. Кобыз и копые. – Алма-Ата, 1970. – 160 с.
- Маргулан А., Акишев К., Кадырбаев М., Оразбаев А. Древние культуры Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. – 435 с.
- Маргулан А. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: Өнер. – Т.1. – 1986. – 256 с.

- Медоев А. Гравюры на скалах. - Алма-Ата: Жалын, 1979. – 171 с.
- Мухамбетова А.И. Генезис и эволюция казахского кюя (типы программности) // Аманов Б., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – С.119-152 .
- Мухамбетова А.И. Календарь и жанровая система традиционной музыки казахов // Аманов Б., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – С.67-92.
- Мухамбетова А.И. Тенгрианский календарь как основа кочевой цивилизации (на казахском материале) //Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С.11-52.
- Мухамбетова А.И. Традиционная музыкальная культура казахов в социальном контексте XX века //Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 359-389.
- Нурланова К. Эстетика художественной культуры казахского народа. – Алма-Ата: Наука КазССР,1987. – 174 с.
- Омарова Г. Казахская кобызовая традиция: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Ленинград, 1989.
- Омарова Г.Н. Казахский кюй: культурно-исторический контекст и региональные стили: Автореф. дис. ... доктора искусствоведения. – Ташкент, 2012.
- Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 168 с.
- Райымбергенова С. Древняя инструментальная музыка казахов: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Ташкент, 1993.
- Турсынов Е. Возникновение баксы, акынов, сери и жырау. – Астана: ИКФ Фолиант, 1999. – 252 с.
- Турсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетінің байырғы өкілдері. – Алма-Ата: Ғылым, 1976. – 200 б.
- Халтаева Л. Генезис и эволюция бурдонного многоголосия в контексте космогонических представлений тюрко-монгольских народов: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Ташкент, 1991.

References

- Akatayev S. Evraziystvo v kontekste kulturnoy obshchnosti. Kultura Kazakhstan: traditsii, realnost, poiski. Almaty, 1998. S. 39-45 [Akatayev S. (1998). Eurasianism in the context of a cultural community. Culture of Kazakhstan: traditions, reality, searches. Almaty. P. 39-45.]
- Akishev K. Iskusstvo i mifologiya sakov. Alma-Ata, 1983. 176 p. [Akishev K. (1983). Art and mythology of Saks. Alma-Ata.]
- Auezov M.M. Evraziyskaya dukhovnaya traditsiya i preymstvinnost kazakhskoy kultury. Kultura Kazakhstan: traditsii, realnost, poiski. Almaty, 1998. S. 30-35. [Auezov M.M. (1998). Eurasian spiritual tradition and continuity of Kazakh culture. Culture of Kazakhstan: traditions, reality, searches. Almaty, P. 30-35.]
- Ibrayeva K.T. Kazakhskiy ornament. Almaty: Oner, 1994. 128 s. [Ibrayeva K.T. (1994). Kazakh ornament. Almaty: Oner.]
- Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney /Ocherk. Almaty: Dauir, 1993. 416 s. [History of Kazakhstan from ancient times to the present day / Essay. (1993). Almaty: Dauir.]
- Magauin M. Kobyz i kopye. Alma-Ata, 1970. 160 s. [Magauin M. (1970). Kobyz and spear. Alma-Ata.]
- Margulan A., Akishev K., Kadyrbayev M., Orazbayev A. Drevniye kultury Tsentralnogo Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 1966. – 435 s. [Margulan A., Akishev K., Kadyrbayev M., Orazbayev A. (1966). Ancient cultures of Central Kazakhstan. Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR.]
- Margulan A. Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo. Alma-Ata: Oner. T.1, 1986. 256 s. [Margulan A. (1986). Kazakh Folk Applied Art. Alma-Ata: Oner. Volume 1. T.1.]
- Medoyev A. Gravyury na skalakh. Alma-Ata: Zhalyln, 1979. 171 s. [Medoev A. (1979). Engravings on the rocks. Alma-Ata: Zhalyln.]
- Mukhambetova A.I. Genezis i evolyutsiya kazakhskogo kyuya (tipy programmnosti). Amanov B., Mukhambetova A.I. Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek. Almaty: Dayk-press, 2002. S. 119-152. [Mukhambetova A.I. (2002). Genesis and evolution of Kazakh kui (types of programming). Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke Press. P. 119-152.]
- Mukhambetova A.I. Kalendar i zhanrovaya sistema traditsionnoy muzyki kazakhov. Amanov B., Mukhambetova A. Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek. Almaty: Dayk-press, 2002. S. 67-92. [Mukhambetova A.I. (2002). Calendar and genre system of traditional music of the Kazakhs. Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke-press. P. 67-92.]
- Mukhambetova A.I. Tengrianskiy kalendar kak osnova kochevoy tsivilizatsii (na kazakhskom materiale). Amanov B., Mukhambetova A. Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek. – Almaty: Dayk-Press, 2002. S. 11-52 [Mukhambetova A.I. (2002). The Tengrian calendar as the basis of a nomadic civilization (on the Kazakh material). Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke-Press. P.11-52.]
- Mukhambetova A.I. Traditsionnaya muzykalnaya kultura kazakhov v sotsialnom kontekste XX veka //Amanov B., Mukhambetova A. Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek. Almaty: Dayk-Press, 2002. S. 359-389 [Mukhambetova A.I. (2002). Traditional musical culture of the Kazakhs in the social context of the twentieth century. Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke Press. P.359-389.]
- Nurlanova K. Estetika khudozhestvennoy kultury kazakhskogo naroda. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1987. 174 s. [Nurlanova K. (1987). Esthetics of the artistic culture of the Kazakh people. Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR.]
- Omarova G. Kazakhskaya kobyzovaya traditsiya: Avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniya. Leningrad, 1989. [Omarova G. (1989). Kazakh kobyz tradition: Author's abstract of dis. ... Ph.D in History of Arts. Leningrad.]

Omarova G.N. Kazakhskiy kyuy: kulturno-istoricheskij kontekst i regionalnyye stili: Avtoref. dis. ... doktora iskusstvovedeniya. Tashkent, 2012. [Omarova G. (2012). Kazakh kyuy: cultural and historical context and regional styles: Author's abstract of dis. ... Doctor of art history. Tashkent.]

Orazbayeva A.I. Tsivilizatsiya kochevnikov evraziyskikh stepey. Almaty: «Dayk-Press». 2005. 168 s. [Orazbaeva A.I. (2005). The civilization of the nomads of the Eurasian steppes. Almaty: Dyke-Press.]

Rayymbergenova S. Drevnyaya instrumentalnaya muzyka kazakhov: Avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniya. Tashkent, 1993. [Raiymbergenova S. (1993). Ancient instrumental music of the Kazakhs: Author's abstract of dis. ... Ph.D in History of Arts. Tashkent.]

Tursynov E. Vozniknoveniye baksy, akynov, seri i zhyrau. Astana: IKF Foliant, 1999. 252 s. [Tursynov E. (1999). Occurrence of Baksy, Akyns, Seri and Zhyrau. Astana: ICF Foliant.] Tursynov E. Khazakh auyz adebitinin bayyrgy okilderi. Alma-Ata: Gylym, 1976. 200 b. [Tursynov E. (1976). Ancient carriers of Kazakh oral literature. Alma-Ata: Gylym.]

Khaltayeva L. Genezis i evolyutsiya burdonnogo mnogogolosiya v kontekste kosmogonicheskikh predstavleniy tyurko-mongolskikh narodov: Avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniya. Tashkent, 1991. [Khaltayeva L. (1991). The Genesis and Evolution of bourdon polyphony in the Context of Cosmogonic Representations of the Turkic-Mongolian Peoples: Author's abstract of dis. ... Ph.D. in History of Arts. Tashkent]

3-бөлім
САЯСАТТАНУ

Section 3
POLITICAL SCIENCE

Раздел 3
ПОЛИТОЛОГИЯ

Abzhapparova A.A.

PhD, Candidate of Political Sciences, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigul.abzhapparova@kaznu.kz

**THE PROBLEM OF STUDENT MIGRATION
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

The social and demographic situation is significantly influenced by migration processes, i.e. the decline and influx of population. If the number declining population will significantly prevail over the number of arrivals of the population can cause problems such as a decline in the birth rate and reduce the number of young population, i.e. will the aging population and the decline of the species and will experience a loss of future specialists with high intellectual and creative abilities (loss of economically active population). Also, most information resources highlight such negative consequences of student migration processes as the growth of illegal migration (migrants have a low standard of living and social conditions); the growth of social tension (between immigrants and society) due to national, cultural, religious and other differences in the new country; problems with employment in the new place. Young people, students and graduates are an intellectual potential and an important component in the development of society, a special group with a good level of mobility, intellectual activity and health, which give them an advantage over other categories of the population, represent the economic and demographic potential of the country, so the migration losses of students are undesirable in the country. Higher education in Kazakhstan has improved significantly in recent years. The government of Kazakhstan is making every effort to improve the higher education system, focusing on research, innovation and science. The Ministry of education has a special program at the invitation of foreign professors in Kazakhstan universities. When the quality of higher education in Kazakhstan becomes more competitive in the world, why do Kazakh students still want to study abroad? The article is written in the framework of the scientific project of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan "Educational migration from Kazakhstan: factors, trends and social and political consequences".

Key words: educational migration, higher education, universities, youth, state, UNESCO.

Абжаппарова А.А.

саяси ғылымдарының кандидаты, PhD докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigul.abzhapparova@kaznu.kz

Қазақстан Республикасындағы студенттік көші-қон мәселесі

Әлеуметтік-демографиялық жағдайға көші-қон процестері, яғни халықтың қысқаруы мен ағыны елеулі әсер етеді. Егер қысқартатын популяция саны келетін популяцияның санынан едәуір басым болса, онда бала туудың төмендеуі және жас халық санының қысқаруы сияқты проблемалар туындауы мүмкін, яғни популяция қартаюуы және түр санының төмендеуі болады және жоғары интеллектуалды және шығармашылық қабілеті бар болашақ мамандар жоғалады (экономикалық белсенді халықтың жоғалуы). Сондай-ақ, ақпараттық ресурстардың көпшілігі студенттердің көші-қон процестерінің заңсыз көші-қонының өсуі (көшіп-қонушылардың өмір сүру деңгейі мен әлеуметтік жағдайлары төмен); Жаңа елдегі ұлттық, мәдени, діни және басқа да айырмашылықтарға байланысты әлеуметтік шиеленістің өсуі (көшіп келушілер мен қоғам арасында); жаңа жерде жұмысқа орналасу проблемалары сияқты келеңсіз салдарларын көрсетеді.

Жастар, студенттер мен түлектер – қоғамның дамуының маңызды компоненті, ұтқырлықтың, интеллектуалдық белсенділік пен денсаулықтың жақсы деңгейімен, халықтың басқа санаттарынан артықшылығы бар, елдің экономикалық және демографиялық әлеуетін көрсететін, сондықтан елдегі студенттердің көші-қон шығындары жағымсыз болып табылады.

Соңғы жылдары Қазақстандағы жоғары білім айтарлықтай жақсарды. Қазақстан Үкіметі ғылыми зерттеулерге, инновациялар мен ғылымға бағытталған жоғары білім беру жүйесін жетілдіру үшін бар күш-жігерін жұмсайды. Қазақстандық жоғары оқу орындарында шетел профессорларының шақыруымен Білім министрлігі арнайы бағдарламамен айналысады. Қазақстандағы жоғары білім сапасы әлемде бәсекеге қабілеттілігін жоғарылағанда, неге қазақстандықтар шетелде оқуды қалайды?

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Қазақстаннан білім беру көші-қоны: факторлар, тенденциялар және әлеуметтік-саяси салдар» атты ғылыми жобасы аясында жазылған.

Түйін сөздер: білім беру көші-қоны, жоғары білім, білім, жастар, мемлекет, ЮНЕСКО.

Абжаппарова А.А.

кандидат политических наук, доктор PhD,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aigul.abzhapparova@kaznu.kz

Проблема студенческой миграции в Республике Казахстан

На социально-демографическую ситуацию оказывают существенное влияние миграционные процессы, то есть сокращение и приток населения. Если число сокращаемых людей значительно превосходит число прибывающих людей, то могут возникнуть такие проблемы, как снижение рождаемости и сокращение численности молодого населения, то есть происходит старение популяции и снижение численности молодых людей и сокращение будущих специалистов с высокими интеллектуальными и творческими способностями (потеря экономически активного населения). Также большинство информационных ресурсов демонстрируют такие негативные последствия, как рост нелегальной миграции (низкий уровень жизни и социальные условия мигрантов); рост социальной напряженности в связи с национальными, культурными, религиозными и другими различиями в новой стране (между иммигрантами и обществом); проблемы трудоустройства на новом месте.

Молодежь, студенты и выпускники являются интеллектуальным потенциалом и важной составляющей в развитии общества, особой группой с хорошим уровнем мобильности, интеллектуальной активности и здоровья, которые дают им преимущество перед другими категориями населения, представляют экономический и демографический потенциал страны, поэтому в стране нежелательны миграционные потери студентов.

Высшее образование в Казахстане за последние годы значительно улучшилось. Правительство Казахстана прилагает все усилия для улучшения системы высшего образования, делая упор на научные исследования, инновации и науку. В Министерстве образования действует специальная программа по приглашению иностранных профессоров в казахстанские вузы. Когда качество высшего образования в Казахстане становится более конкурентоспособным в мире, почему же казахстанские студенты все еще хотят учиться за рубежом?

Статья написана в рамках научного проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан «Образовательная миграция из Казахстана: факторы, тенденции и социально-политические последствия».

Ключевые слова: образовательная миграция, высшее образование, образование, молодежь, государство, ЮНЕСКО.

Introduction

Migration or movement of people from one region to another has been going on for centuries. At the same time, educational migration is a relatively new form of migration, rooted in the times when the countries of Asia and Africa were under colonial domination. A limited number of young people were selected to study at universities in the cities of the Empire, with the aim of their further work in the administrative centers of the colonies. According to Goodwin, foreign education at that time played the dual role of «good governance and social control» (Shahana, Rupa, 2012: 7).

An integral part of the global processes taking place simultaneously with the transition to the information society is the movement of intellectual resources: information, scientific ideas, technologies and qualified personnel. Educational migration is

the resettlement of people for the purpose of education at different levels and for different periods of time. It can be said that one of the components of educational migration is the flow of studying migrants, oriented to get education in foreign educational institutions.

One of the most important types of migration mobility is international educational migration, which is the movement of people between countries for the purpose of education at different levels and for different periods. «In the international practice of migration registration, the movement of students and trainees is singled out as an independent category, since this migration performs a clearly defined social function associated with the internationalization of education and the development of highly professional resources, which actually represent the intellectual global capital of society» (Ryazancev, 2010). This type of migration includes the

movement of students of different levels of training: schoolchildren, students of secondary special and higher educational institutions, graduate students, doctoral students, trainees, specialists who improve their skills in various educational institutions, structures and companies. According to «migration: dictionary of basic terms» (Yudina, 2007: 241) these risks «lie in the fact that those who leave their countries are often the most capable and talented, which reduces the country's potential for long-term economic growth. For countries that have lost a significant proportion of their skilled labour, this process could lead to lower returns on capital. Local firms investing in training will also find it difficult to compensate for their investment if these skilled workers leave the country on a regular basis. The emigration of highly skilled professionals, especially when it becomes cumulative, can make it much more difficult to create the critical mass of scientific and technological knowledge and experience needed to develop new products or adapt imported production technologies to local conditions. The history of industrialization shows the importance of technical training and capacity-building at the enterprise level for the development of innovative processes and products».

Migration processes in the Republic of Kazakhstan are developing under the influence of various factors: social and economic, political, ethnic, environmental and others.

Main part

In the era of globalization, higher education was largely internationalized and developed on a market basis. The rapid growth of international education has led to an increase in the number of students wishing to study abroad, often considering studying abroad as a step towards permanent residence in the country of study (Gribble, 2008: 25-39). As a cultural and economic contribution of foreign students to the host economy, leading international players are making greater efforts to facilitate the entry and integration of foreign students into the country. Among the measures taken, even such significant as amendments to migration legislation and changes in visa policies and procedures.

According to E.E. Pis'mennaja, the purpose of the movement of educational migrants at the international level is to obtain a high degree of education. The number of educational migrants are primarily schoolchildren, students of secondary special and higher educational institutions, graduate students, doctors, trainees, professors who improve their

skills in different educational institutions, structures and companies (Pis'mennaja, 10). Educational migrants, in turn, are directed exclusively at certain educational institutions. From this point of view, it can be said that educational migration is one of the components of educational migration.

Foreign students bring significant profits to the national economies of the countries actively developing the education industry. In addition to financial benefits, education exporting countries receive a number of benefits:

1) In order to ensure the continuity of education for foreign students, universities in these countries introduce the necessary training programs. They also transfer the learning process to distance learning or open campuses in other countries.

2) It is the development of partnerships between universities. At this stage of development, many universities are developing a system of double diplomas.

3) This is a constant improvement of the scientific base – otherwise not to attract young promising scientists, namely in terms of the quality of research is measured by the activities of universities in most countries. World University rankings are also based on these data.

4) For citizens of developing countries it is an opportunity to acquire huge social capital, establish good contacts and connections around the world, as well as intercultural communication.

As you can see, the intensity of international educational migration is due to quite objective reasons, the impact of which is unlikely to weaken in the near future. At the moment, the situation is estimated as follows (Vyhovane, 2011), the leader in the world educational market (the capacity of which is estimated at the WTO – 50-60 billion dollars) – the United States, which controls almost a third of the world financial educational turnover. According to UNESCO [UNESCO 2018], in 2013 about half of the total number of international students came from only the top six countries: USA (19%), UK (10%), Australia (6%), France (6%), Germany (6%), Russian Federation (3%). It is necessary to take into account not only the total number of foreign students, but also their share in relation to the total number of students. Thus, in Russia this figure in 2013 was 3.6%, in 2014 – 4.3%, in 2015 – 6% (Komrakov, 2016), while, for example, In Switzerland, the share of foreign students in 2011 was 38%. In addition, according to experts (Aref'ev, 2012), the increase in the share of foreign students in Russian universities is due, among other things, to the reduction in the number of Russian students. In addition, experts

note [UNESCO 2018] that the «newcomers» – China, Malaysia, Singapore, Egypt, Saudi Arabia, the United Arab Emirates – are beginning to compete quite successfully with the leading countries in the field of educational migration.

Worldwide, competition for international students is projected to increase, and many countries see them as the most desirable category of migrants. The world market of educational services is estimated at 50-60 billion dollars. Economically developed countries (e.g. USA, Switzerland, UK, Germany, France, etc.) Actively attract students. In particular, the us state Department has been allocating significant funds for the implementation of foreign programs to develop student exchange and attract foreign students and teachers for training and internships in the United States for several years. Currently, the competition of education exporting countries is reaching a new level, new players are emerging, and in the next decade the redistribution of education in the world is quite likely. By 2025, the total number of students in the world will increase from the current 97 million to 260 million. According to UNESCO, by that time there will be 5-7 million foreign students, two-thirds of them will be from Asia. Leadership in the supply of students will be for India and China, so the fight will unfold for these regions (Ryazancev, 2010).

At present, most developed countries are facing a shortage of highly skilled labour in the labour market. According to existing estimates, at the turn of XX-XXI centuries. The lack of specialists in the field of information technology in the US amounted to about 850 thousand people, in Europe-2 million people. As practice shows, only at the expense of internal reserves (in particular, the development of relevant areas in the field of education and retraining) the problem of meeting the high demand for specialists can not be solved. Modern systems of public education are inertial, they do not have time to respond immediately to the ever-changing needs of the labor market.

In this regard, the competition for attracting certain categories of specialists and students is increasing in the world. The international migration of skilled workers to developed countries is linked to the real benefits of spreading knowledge and human resource demand in the fast-growing advanced sectors of the economy. What unites developed countries today is the high demand for specialists in the field of information technologies, space and aviation technologies, health care, education, etc. The governments of a number of countries (Australia, Canada, the USA, great Britain) in order to attract skilled

labor began to actively stimulate temporary migration of both existing professionals and students.

One of the modern trends of international migration processes is academic mobility. First of all, it is a kind of intellectual migration. Academic migration is the movement of students and teachers of higher education institutions for a certain period of time to another educational or scientific institution within or outside their country for the purpose of education or teaching [International Migration Journal]. This variety involves educational and scientific migration. International educational migrants include school-children, students, post-graduate students, doctors and others who study in higher education institutions for the purpose of education and professional development. This Diaspora consists of potential scientists. In this case, scientific migration involves the migration of already established scientists. Educational migration also involves educational migration, so it includes the movement of students who are studying abroad in their homeland for more than 12 months [Compass]. Educational migration thus excludes the possibility of internships, additional courses and other types of short-term training.

In General, during the movement of academic migrants in the world, five main systems of academic mobility were formed [A phenomenological study of academic migrants adjusting to working and living in Scotland]:

1. North American system. This system is the most significant and accepts the largest number of academic migrants. By the number of academic migrants from the Caribbean region occupy the first place, Asian – the second.

2. The system of Europe. This system was formed in the second half of the XX century. Most academic migrants come from the Middle East, Russia, the former Soviet Union, Africa and Asia.

3. The system of the Persian Gulf. It was formed in the 70 – ies of XX century. At the same time, about 80% of academic migrants are Asians.

4. The Asia-Pacific system has several centres. To date, Austria, Japan, East Asia and South-East Asia are among them, which are the four centers receiving academic migrants. In this system, academic migrants from Asia make up 80%, followed by academic migrants from America and Oceania.

5. In the southern part of Latin America – Argentina, Brazil, Uruguay, which are the oldest importing countries.

Since the first years of independence of the Republic of Kazakhstan, the regulation of migration processes has been and remains one of the most important directions of state policy and during this

time Kazakhstan has become an active participant in the world migration processes.

In the last two decades, Kazakhstan has intensified international cooperation in the field of higher education. Integration of the country's higher education system into the world educational space is one of the long-term strategic priorities of the Republic. A significant number of bilateral intergovernmental agreements on cooperation with universities of foreign countries have been signed, the number of direct agreements with foreign universities has increased significantly.

Various programs of the European Union aimed at the development of mobility, for example, Erasmus, SOCRATES, Tempus, as well as projects initiated by national organizations of the member States of the Organization for economic cooperation and development (British Council, DAAD, CIBA, EduFrance and others), largely develop the processes of internationalization of Kazakhstan's higher education system. Within the second consortium of Erasmus Mundus scholarships, Kazakhstan has been awarded more than 20 scholarships. Universities are implementing more than 80 memorandums of cooperation on the implementation of joint educational programs with foreign universities in the UK, Spain, Germany, Czech Republic, USA, Canada, Russia, etc.

Outward mobility scholarships have played an important role in the Republic of Kazakhstan's development since shortly after its founding in 1991. Bolashak, its first and best-known programme, was founded in 1993 (Bolashak, 1993), a time when the nation's HEIs were outmoded, under-resourced and lacked many specialized programmes.

International scholarship of the President of the Republic of Kazakhstan «Bolashak» provides an opportunity for gifted young Kazakhstanis to get education in the best universities. About 3,000 students are being trained in 27 countries. All this helps to strengthen the internationalization of Kazakhstan's higher education, improve the quality of educational programs and research. After the country's accession to the Bologna process, the mobility of students and teachers in Kazakhstan's universities has gained a clearer framework. In 2011, as part of the academic mobility of students participated 350 undergraduates who went to 97 foreign universities, while 131 people went to European universities. In 2012, the number of people who went on academic mobility was 662 and 454 employees of universities. This figure is significant for the country that signed the Bologna Declaration only in 2010. The center

of the Bologna process conducted a survey of students, undergraduates and doctoral students who participated in academic mobility programs in foreign universities. In their comments on the training programmes, 78 per cent of the respondents unanimously noted the positive dynamics in the results of learning and improving the level of language training. Among the factors hindering the increase in mobility, respondents point to financial limitations, bureaucratic red tape and low level of language proficiency.

Still operational, Bolashak today has more than 12 898 alumni and has played an important role in helping the country establish connections abroad and develop skills and expertise in key areas. (History of the Program, 2019) A newer tertiary student scholarship was established in 2011 to help Kazakhstan comply with tertiary mobility and quality standards associated with the Bologna accord.

Together, these programmes provide an important boost to the country as it works to improve its educational, industrial, civic and health infrastructure. Their design and scope also serve to illustrate the country's shifting national needs and priorities. Established via by executive order, Bolashak's original goal was to 'train specialists in key areas to help the country build international relations and transform to a market economy (JSC, 2019)'. At its start, the programme funded up to 100 awards each year, supported master's-level study in the social sciences, humanities, medicine and engineering, and sent recipients to universities in France, Germany, the United Kingdom and the United States. As the programme matured, its focus evolved with the country's shifting socio-economic needs. In 1997, responding to a new national plan for economic development, greater emphasis was placed on science and technology training and the pool of host countries was expanded. In 2000, doctoral scholarships were added and the foreign language requirement was reduced to encourage additional applications in the engineering, science and technology fields.

In 2005, undergraduate scholarships were added, additional technical fields were selected as priorities and the number of scholarships was significantly expanded, a change made possible due to burgeoning natural resource exports. Six years later, the undergraduate awards were eliminated to direct more funding to graduate-level grants in government administration, industrial development, education, healthcare, engineering and management. The programme also added funding for professionals

to go abroad for non-degree training in the same fields (see table 1).

Kazakhstan became a Bologna Process signatory in 2010. In an effort to comply with Bologna standards, a number of new tertiary initiatives followed, among them a plan to significantly increase tertiary-level student and faculty mobility. In 2011, an Academic Mobility 78 scholarship was created with the goal of sending 300 students abroad each year to earn credit towards their master's degrees.

Academic Mobility scholarships support study in all fields, but are open only to students enrolled at Kazakhstan's state and national universities. Unlike Bolashak, award winners are limited to studying at institutions with which their university has a standing mobility agreement. To date, this has resulted in most scholarship recipients going to universities in former Soviet Union understand must change in the future in order to comply with Bologna requirements related to mobility within the European Higher Education Area.

Table 1 – Scholarship programme overview: Bolashak

Years operational	1993–present (no scheduled end date)
Awards per year	Varies by sub programme
Awards since inception	Over 10,000
Administrative authority	Centre for International Programmes
Funding	Kazakh government
Eligibility	Varies by sub programme; citizenship; host-country language fluency
Level/s supported	Master's and doctorate (partial and full); non-degree training
Fields supported	Government-approved only; changes annually

The Ministry of Education of Science of RK funds the programme and determines the number of scholarships to award to each university. Some US\$200 million was earmarked for scholarships in the programme's first year. Scholarship funds cover travel, living and insurance costs. Partner universities agree to waive tuition costs and provide accommodation. Currently, universities are responsible for administering the programme.

In adopting the Bologna standards, Kazakhstan is obliged to place greater focus on tertiary quality, mobility and outcome assessment. An MES policy

report, *Academic Mobility Strategy in Kazakhstan for 2012–2020*, includes a number of specific goals and benchmarks, among them that 20 per cent of all university students will be mobile by 2020 (Order of the MES RK: 2008). Additional goals outlined in the plan include improving conditions for hosting international scholars and students at Kazakhstan's universities; improving language education programmes, especially those in English; and expanding relationships with overseas universities and organizations (see table 2).

If we consider the student migration of Kazakh youth, according to the latest data of UNESCO [Global Flow of Tertiary-Level], the main regions where Kazakh students study are: Russia, Kyrgyzstan, Turkey, USA, UK, Czech Republic and Malaysia (Fig. 1).

Table 2 – Scholarship programme overview: Academic Mobility

Years operational	2011–present (2020 scheduled end date)
Awards per year	Approximately 300
Awards since inception	Approximately 800
Administrative authority	Kazakh universities (after 2015: Centre for International Programmes)
Funding	Kazakh government
Eligibility	Public university students (after 2015, public and private university students may apply); citizenship; host-country language fluency
Level/s supported	Bachelor's, master's (partial)
Fields supported	Any
Recipient obligations	Home university degree completion
Host universities	Any standing home university

According to the official data for 2018 of the UNESCO Institute for statistics, from 2012 to 2017 the coefficient of outgoing mobility of students from Kazakhstan [UNESCO 2018] grows annually (fig. 2).

According to the Ministry of education [informburo.kz], there are 6 reasons why young Kazakhstanis want to study in foreign universities:

1. quality education;
2. great value of European and American diploma;
3. the presence of additional career prospects;
4. the opportunity to study one or more foreign languages;
5. the possibility of intercultural communication;
6. the opportunity to travel and explore the world.

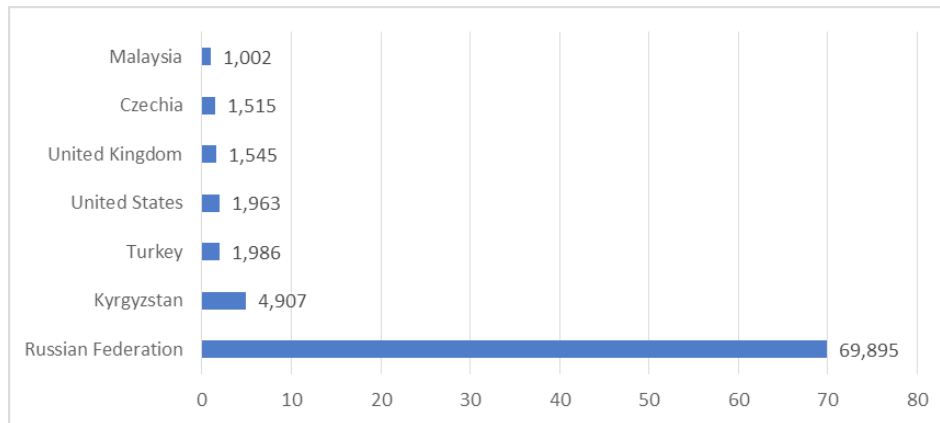

Figure 1 – Kazakhstan students abroad

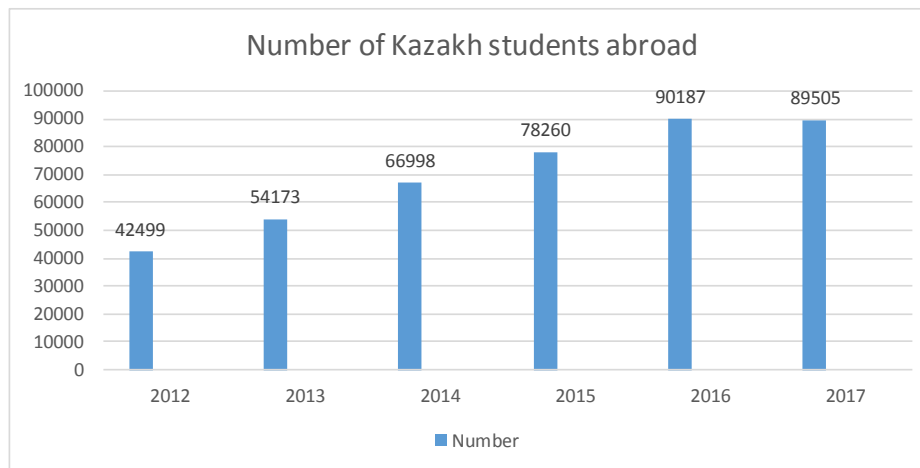

Figure 2 – growth of Kazakh students abroad (2012-2017)

In 2018, the analyst Darkhan Zhumashev commissioned by the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan [Zhumashev. D.: 2018] conducted a study of migration flows for 2015-2017.

According to reports, more people leave the country than arrive. Thus, emigration to Russia for the

period from 2012 to 2017, an average of 22 thousand annually. On the basis of the data obtained, the migration of the population by the following ages was compared:- the typical age of admission to College or University (16-20 years), – the age of master's and doctoral studies (25-29 years), – the age of 1-5 years and 30-34 years (young families with children).

Table 1 – Immigration flows from Kazakhstan for 2015 – 2017

Criteria	2015			2016			2017		
	Arrived	Retired	Balance	Arrived	Retired	Balance	Arrived	Retired	Balance
1-5 years old	1104	2492	-1388	468	2244	-2379	700	3363	-2663
16-20	1406	1646	-240	1261	1922	-661	1573	1746	-173
25-29	2584	3446	-862	2237	3932	-1695	2362	3914	-1552
30-34	1905	3697	-1792	1655	4359	-2704	1980	4977	-2997
Others	9582	18766	-9181	8134	22443	-14309	9466	23704	-14238
Total	16581	30047	-13466	13755	3490	-21145	16081	37704	-21623

As can be seen, the dropout of potential students aged 16-20 years is 1.5 times less than children 1-5 years, and 2.5 times less than adults aged 30-34 years. This is the largest outflow of citizens of Kazakhstan over the past three years is not related

to training. The largest number of trips – young families with children. According to the analyst, the analysis of external migration flows over the past three years allows us to draw conclusions about the following main areas (Fig. 3).

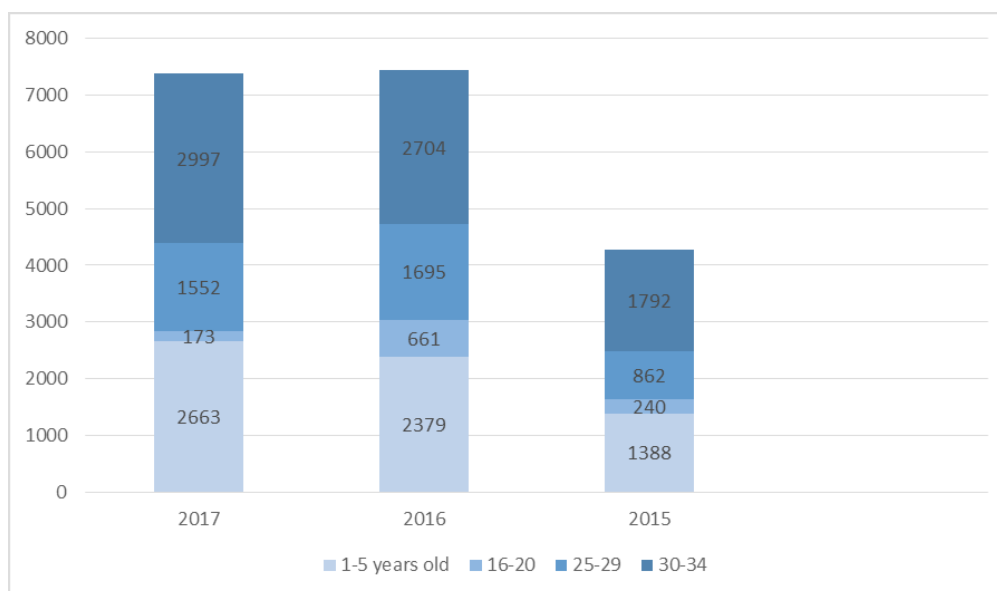

Figure 3 – external migration flows

In his opinion, the analysis of external migration flows over the past three years allows us to draw conclusions about the following main trends:

1. The vast majority of citizens leaving the country do not go abroad for the sake of education, but for permanent residence in foreign countries with their families and children. Of these, about 90% are reunited with their historical homeland.

2. The second most important reason for the emigration of Kazakhstan is the opportunity to find work in active years, about 30-34 years.

3. The negative balance of external migration from 2012 to 2017 amounted to an average of 10 thousand people in five years. This does not lead to a decrease in the population due to its natural growth. During the same period, the average annual growth was 259 thousand people.

If we consider educational migration to Kazakhstan, according to the data of JSC «Center for international programs», about 14 thousand foreign students study in Kazakhstan in 2018.

According to UNESCO [Global Flow of Tertiary-Level Students], students from Uzbekistan, India,

Turkmenistan, China, Kyrgyzstan and Afghanistan come to Kazakhstan for higher education (Fig.4)

According to the official data for 2018 of the UNESCO Institute for statistics [UNESCO 2018] from 2012 to 2018, the emigration of foreign students to Kazakhstan, in the period 2015 to 2018, you can see an increase in the number of foreign students entering Kazakh universities (Fig.5).

Kazakhstan plans to create an educational center in Central Asia. The Republic is expanding cooperation in the field of education with leading foreign universities. In 2017, the days of Kazakhstan's education were held in seven countries. Presentation of Kazakh universities and developments in the field of education took place in a joint University in Beijing [Days of Kazakhstani education in China]. The presentation of the 20 universities of Kazakhstan took place in major cities in China. These presentations gave the opportunity to introduce young people of China in the field of education to attract students and to enter into new agreements (Xiaoyin, Liu; Abzhapparova, 2019:169).

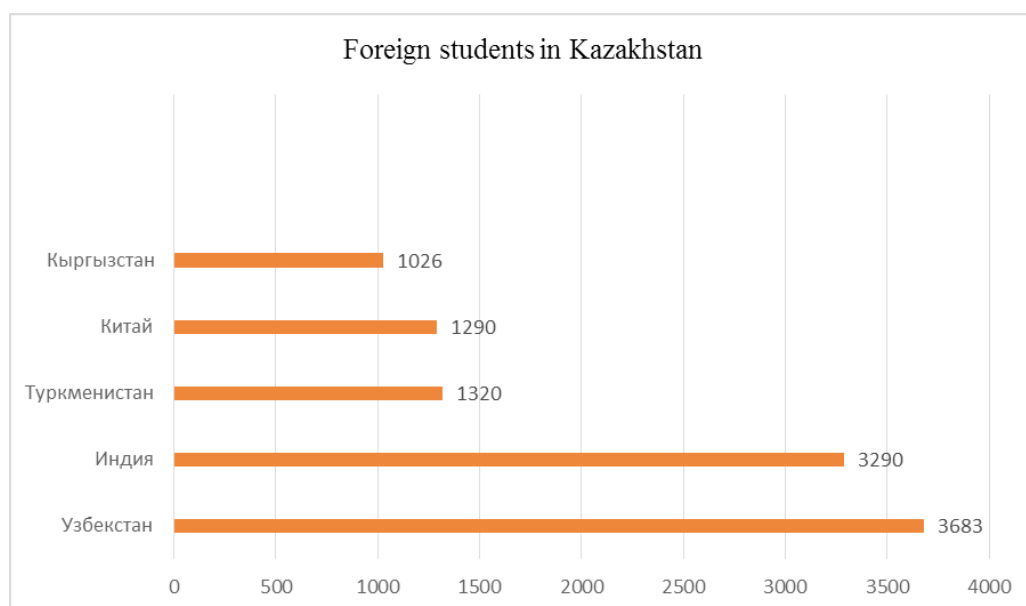

Figure 4 – Foreign students in Kazakhstan

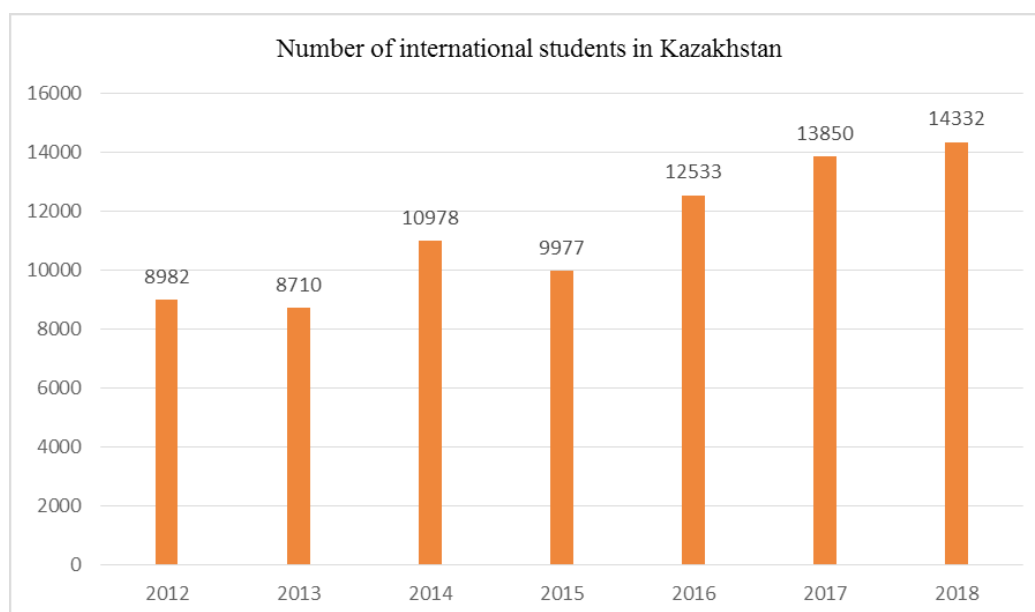

Figure 5 – Number of international students in Kazakhstan

Conclusion

Despite the fact that Kazakhstan is actively developing national higher education, many young people prefer to get higher education abroad. Every year the number of young people wishing to enter foreign universities is growing. But at the same time, the number of foreign students wishing

to enter Kazakh universities is growing. Thus, it can be noted that the opportunity to get higher education abroad is a more attractive idea for young people than to enter Kazakh universities. However, the growing interest of foreign students in the universities of Kazakhstan can also be seen as an increase in the quality of national education.

References

- A phenomenological study of academic migrants adjusting to working and living in Scotland. URL: <https://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/S1479362820140000011000> (accessed: on: 02.04.2018).
- Aref'ev A.L. Foreign students in Russian universities. Third world forum of foreign graduates of Soviet and Russian universities. 2012. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2013/0571/analit02.php> (accessed: 11.10.2018)
- Compass: Manual for Human Rights Education with Young people. URL: <https://www.coe.int/en/web/compass/migration> (accessed: 01.04.2018).
- Days of Kazakhstan education in China. The first national satellite television channel of the Republic of Kazakhstan. Available at: https://kazakh-tv.kz/en/view/news_kazakhstan/page_189689_kazakhstan-planiruet-sozdat-obrazovatelnyi-khab-v-tsen (accessed: 10.03.2019).
- Global Flow of Tertiary-Level Students. UNESCO Institute of Statistics. Available at: <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow> (accessed: 11.03.2019).
- Gribble, C. Policy options for managing international student migration: the sending country's perspective. *Journal of Higher Education Policy and Management*. 2008. Vol. 30. No. 1. pp. 25-39.
- Gromova E.A., Boyarkin G.N. Problems and prospects of development of educational migration in modern Russia. *Creative economy*. 2011. № 7 (55). C. 105–113. URL: <https://creativeeconomy.ru/articles/4141/>. (accessed: 12.07.2018).
- History of the Program: JSC «CENTER FOR INTERNATIONAL PROGRAMS». Available at: www.bolashak.gov.kz/index.php/ru/o-stipendii/istoriya-razvitiya (accessed: 15.04.2019).
- International Migration Journal. URL: <https://www.iom.int/international-migration-journal> (accessed: 02.04.2018).
- JSC «CENTER FOR INTERNATIONAL PROGRAMS». Available at: www.bolashak.gov.kz (accessed: 12.07.2018).
- Komrakov A. The number of foreign students in Russia increased by a quarter over the year. *Independent newspaper*. Category: Economy. URL: http://www.ng.ru/economics/2016-07-12/4_students.html (accessed: 12.07.2018).
- Ob uchpezhdenii mezhdunapodnyh stipendij Ppezipidenta Respubliki Kazahstan «Bolashak» dlja podgotovki kadrov za pubezhom: Postanovlenie Ppezipidenta Respubliki Kazahstan ot 5 nojabpja 1993 g. N 1394. [On the establishment of international scholarships of the President of the Republic of Kazakhstan «Bolashak» for training personnel abroad: Resolution of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 5, 1993 N 1394.]. Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001394_#z0 (accessed: 15.04.2019).
- Ob utverzhenii Pravil napravlenija dlja obuchenija za rubezhom, v tom chisle v ramkah akademicheskoy mobil'nosti: Prikaz Ministra obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan ot 19 nojabrja 2008 goda № 613. Zaregistririvan v Ministerstve justicii Respubliki Kazahstan 22 janvarja 2009 goda № 5499. [On approval of the Rules of Direction for study abroad, including within the framework of academic mobility: Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated November 19, 2008 No. 613. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on January 22, 2009 No. 5499.]. Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V080005499_ (accessed: 15.05.2019).
- Pis'mennaja E.E. Social'nye issledovanija uchebnoj migracii v Rossiju [Social studies of educational migration to Russia]. M., 2009.
- Pochemu kazahstanskije studenty uezhhayut uchit'sya za granicu? [Why do Kazakh students go to study abroad?]. Multimedia information and analytical portal. Available at: <https://informburo.kz/stati/pochemu-kazahstanskije-studenty-uezhhayut-uchitsya-za-granicu.html> (accessed: 15.03.2019).
- Ryazancev S.V. The global labor market and international migration. P.: Ecnomy. 2010. URL: <http://bizbook.online/upravlenie-personalom-book/ponyatie-obrazovatelnoy-migratsii-masshtabyi.html> (accessed: 12.07.2018).
- Shahana Mkherjee, Rupa Chanda: Indian Student Mobility to European countries: an overview. CARIM. India. Developing a knowledge base for policymaking on India-EU migration: CARIM-India Research Report. 2012. 48 p.
- UNESCO institute for statistics (UIS). Available at: <http://data.uis.unesco.org/> (accessed: 12.03.2019).
- UNESCO: online data card for international student mobility. Available at: <http://education-events.ru/2014/05/16/uis-unesco-international-student-flow> (accessed: 14.03.2019).
- Vyhovanec O.D. Educational migration as part of Russia's migration policy. Meeting of the Scientific Council of the FMS of Russia. 2011. URL: http://www.fms.gov.ru/about/science/science_session/forth/vih.pdf (accessed: 12.07.2018).
- Xiaoyin, Liu; Abzhapparova, A. Educational migration: the experience of China. *Journal of Philosophy, Culture and Political Science*, v. 67, n. 1, p. 161-170, apr. 2019. ISSN 2617-5843. Available at: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/1041> (accessed: 15.06.2019).
- Yudina T.N. Migration: Glossary of basic terms. *Academicals Project*. 2007. 472 c.
- Zhumashev. D. Analitik Darhan ZHumashev podgotovil issledovanie ob eh migracii molodezhi v Kazahstane [Analyst Darkhan Zhumashev prepared a study on the emigration of young people in Kazakhstan]. Official Internet resource of Kostanay region Akimat. Available at: <http://amangeldy.kostanay.gov.kz/obrazovanie/novosti/analitik-podgotovil-issledovanie-ob-emigratsii-molodezhi/?print=Y> (accessed: 15.03.2019).

Karymsakova K.K

1st doctoral student, Abay Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: memoire-katira@mail.ru

**PATRIMONIALIZATION OF HOLY PLACES
IN WEST KAZAKHSTAN AND THE UPBRINGING
OF THE «INDEPENDENCY GENERATION»**

The article considers the history of preservation and recreation of the historical originality of price-less works – monuments of mausoleums and architectural art of the Kazakh people, including Western Kazakhstan. The accession of Kazakhstan to independence marked the beginning of a number of processes that continue to evolve. They affect various aspects of the life of the state and the people.

The current culture of Kazakhstan is characterized by the preservation and development of the traditions of previous generations, the discovery of new historical and cultural monuments, the enhancement of conservation, the restoration of mausoleums, ancient mosques, ancient settlements and the creation of new museums, historical and cultural reserves.

The article was written in the framework of the research project «Multidimensional study of the history, problems and prospects for the implementation of international educational projects in the Republic of Kazakhstan» on grant funding from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

The purpose of the study is to comprehensively analyze and reconstruct the system of representations of the nomads of the Kazakhs associated with the ritual activity and reflected in specific archaeological sites.

The research methodology is based on the principles of historical knowledge and includes a system of general philosophical and general historical laws of the development of society, individual processes and phenomena.

The results of research work are cultural and historical heritage is an integral part of the concept of «living environment», which refers to the phenomena of the external world included in the life of the subject.

The preservation of heritage is possible only if it becomes an element of the living environment, is included in the daily life of a person.

Key words: holy places, ancient mausoleums, Kazakhstan, spiritual tradition.

Қарымсақова Қ.К.

1 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: memoire-katira@mail.ru

**Батыс Қазақстандағы киелі орындардың мұралары
«Тәуелсіздіктің ұрпағы» туралы білім беру**

Бұл мақалада қазақ халқының, соның ішінде Батыс Қазақстан кесенелері мен сәулет өнерінің ескерткіштері талқыланады. Сондай-ақ бұл құнды жұмыстардың тарихи түпнұсқалығын сақтау және қалпына келтіру тарихы, Қазақстан жастарының тәрбиеленуіне ескерткіштерді сақтаудың рөлі туралы айтылады.

Қазақстан мемлекетінің тәуелсіздік алуы, дамып келе жатқан бірқатар процестердің басталуын белгілейді. Бұл дамулар мемлекеттің және халықтың өмірінің әр түрлі аспектілеріне әсер етеді. Қазақстанның қазіргі мәдениеті бұрынғы ұрпақтардың дәстүрлерін сақтау және дамыту, жаңа тарихи және мәдени ескерткіштерді ашу, консервациялау, кесенелерді қалпына келтіру, ежелгі мешіттер, көне елді мекендерді қалпына келтіру және жаңа мұражайлар, тарихи-мәдени қорықтар құру болып табылады.

Мақала Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің гранттық қаржыландыруы бойынша «Қазақстан Республикасындағы халықаралық білім беру жобаларын жүзеге асырудың тарихын, проблемаларын және болашағын зерттеудің көп өлшемді зерттемесі» атты зерттеу жобасының бөлігі ретінде жазылды.

Зерттеудің мақсаты – қазақ халқының салт-дәстүрлерімен байланысты арнаулы археологиялық орындарда бейнелеу жүйесін жетілдіру және кешенді талдау.

Зерттеу әдістемесі тарихи білім принциптеріне негізделеді және жалпы дамудың жалпы философиялық және жалпы тарихи заңдылықтарын, жеке процестер мен құбылыстарды қамтиды. Мұраның сақталуы адамның күнделікті өміріне кіретін тіршілік ортасының элементі болған жағдайда ғана мүмкін болады.

Түйін сөздер: қасиетті орындар, мавзолейлер, Қазақстан, рухани дәстүр.

Карымсакова К.К

докторант 1-го курса, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: memoire-katira@mail.ru

Патримонизация святых мест в Западном Казахстане и воспитание «поколения Независимости»

В статье рассматривается история сохранения и воссоздания исторического своеобразия бесценных произведений-памятников, мавзолеев и архитектурного искусства казахского народа, и в том числе Западного Казахстана, а также та роль, которую играет деятельность по сохранению памятников для воспитания молодежи Казахстана. Обретение Казахстаном независимости положило начало ряду процессов, которые продолжают развиваться. Нынешняя культура Казахстана характеризуется сохранением и развитием традиций предыдущих поколений, открытием новых исторических и культурных памятников, усилением консервации, реставрацией мавзолеев, древних мечетей, древних поселений созданием новых музеев, историко-культурных заповедников.

Статья написана в рамках реализации исследовательского проекта «Многоаспектное исследование истории, проблем и перспектив внедрения международных образовательных проектов в Республике Казахстан» по грантовому финансированию Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Цель исследования заключается в комплексном анализе и реконструкции системы представлений кочевников казахов, связанных с ритуальной сферой деятельности и отраженных в специфических археологических памятниках.

Методология исследования основывается на принципах исторического познания и включает систему общефилософских и общеисторических законов развития общества, отдельных процессов и явлений.

Результаты исследовательской работы представляют культурно-историческое наследие, которое является составной частью понятия «жизненная среда», под которой понимаются включенные в жизнедеятельность субъекта явления внешнего мира. Сохранение наследия возможно лишь в том случае, если оно становится элементом жизненной среды, включается в повседневную жизнь человека.

Ключевые слова: Святые места, древние мавзолеи, Казахстан, духовная традиция.

Introduction

Kazakhstan's accession to independence marked the beginning of a number of processes that continue to develop. They affect various aspects of life of the state and the people. The current culture of Kazakhstan is characterized by the preservation and development of the traditions of previous generations, the opening of new historical and cultural monuments, the intensification of conservation, the restoration of mausoleums, ancient mosques, ancient settlements, the creation on the basis of new museums-historical and cultural reserves. Laws of the Republic of Kazakhstan on the Protection and Use of Historical and Cultural Heritage Objects, on the National Archives, have been adopted and are in force. With independence in 1991, the «spiritual rebirth» of the nation

begins. The previous year, in January 1990, the spiritual administration of the Muslims of Kazakhstan had been created. After the establishment of spiritual administration in Kazakhstan in accordance with a program specifically designed for the revival of Islam, the return of mosques to believers, their restoration and the construction of new mosques began. Currently, there are more than 1700.

Places of worship are common throughout the world. They are from ancient times and have survived to this day. Places of worship have a number of functions because of which the believing part of the population is consciously grouped in the territories surrounding religious objects. In the distant past, the most important was the landscape object (valley, mountain, lake, etc.), with signs of the presence of superior forces, to which peoples living on

a territory assembled to perform public rituals and individual. Man-made places of worship, such as temples, chapels, stupas, etc., created by people, as well as natural places of worship, were later endowed with similar properties.

Also, the religious renaissance, which began since the time of «perestroika», has played an important role in the lives of the peoples of the post-Soviet states. In recent years the influence of Islam in Kazakhstan, as in other Central Asian countries, has increased considerably. The formation of Kazakhstan as a sovereign state inevitably led to the intensification of propaganda of the religion of Islam, as well as the infiltration of various religious movements and ideas foreign to our state. Islam in Kazakhstan, as in other countries of Central Asia, has its own characteristics, generated both by the specifics of Islam as a whole and exclusively by local realities: ethnic (folk) culture, beliefs traditional religious, social and legal institutions. Religious life in Kazakhstan, as in other Central Asian republics, has evolved over the centuries in certain historical, economic and political conditions. Throughout its history, Islam seeks to supplant elements of ideological traditions and pre-Islamic rites, but it has coexisted for many centuries with many peoples, with varying degrees of interaction with local beliefs and cults. The spread of Islamic ideas in Kazakhstan has contributed to Sufi brotherhoods. The trade routes of the Silk Road were used not only for trade, but also served to propagate Islam by the Sufis. In Central Asia, one of the first representatives of the mystical trend of Islam was in Balkh (northern Afghanistan), the faithful of Ibrahim ibn Adham, the first representative of mysticism in Balkh, began disseminate their religious beliefs in Turkestan (the city of Kazakhstan) Sufism is attracting more and more attention from researchers and the general public. It is difficult to give an adequate explanation of this phenomenon, because in science it is There is still no consensus on such a ramified and mystically religious worldview Sufism history and philosophy is quite extensive, and most of the works are publications and studies on the written monuments of Sufism. , personal biographies of personalities, analyzes of the spiritual and ritual practice of Sufi communities in various parts of the world, summarizing the research, there is Arab Sufism and Eastern Sufism (Persian-Indian). Arab Sufism seeks to reconcile the Koran with mysticism. Eastern Sufism has become widespread in Central Asia. Most scientists in the West call Sufism mystical Islam, emphasizing the sacrament of rituals. This undeniably distorts the true nature of Sufism. Meanwhile,

the whole mystery of Sufism lies in Sufis preferring to speak in esoteric language, related to the spiritual and supernatural form of understanding essence. Many customs and ideas resulting from the interaction of Islam with local traditions receive a new understanding and a completely different meaning. In this respect, the importance of Sufism lies in the fact that it has adapted Islam to local conditions. It has become an important element that has been shown to be capable of giving a new «Islamized» interpretation, for example the cult of the saints. Which in turn led to the formation of an unofficial clergy (Khoja, Ishan, Dervishes, cult of saints, etc.). With the cult of the healthy there is also Cult of Heaven (Tengri), Earth-Water (Jer -Su), female deity (Umai). The cult of purification of water, the sacred mountains, the belief in magic. «Since ancient times, ancestor worship has appeared among Turkic peoples. In the mythology of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, the spirit of the ancestors preserves the living parents. In the past, if a person insulted graves, the death penalty was imposed or enforced. Persistent faith in the spirits of ancestors has gradually merged with Muslim rites. Therefore, even today, a particular respect for the memory and the burials of the ancestors is characteristic of the peoples of the region. «(The Central Asia region). Recently, worship of the saints, worship of the spirit of the ancestors, a trip to the places of their burial has become a common concept not only for Kazakhstan, but also for other neighboring countries.

Current research

Current research is the study of the history and culture of this territory is impossible without the study of its particular architectural monuments. It should be noted that the western Kazakhstan comprises the following regions: Western Kazakhstan, Atyrau, Mangystau and Aktobe. The region is located in the extreme west and southwest of the Republic. It is vast territory extends 1,200 km from North to South and 1,300 km from West to East. The Caspian sea plays the most important role in the region. This region has been producing oil for 100 years over. Atyrau is the Centre for the extraction and preservation of caviar. The Great Silk Road has crossed from the territories of Mangystau , now it is an interesting tourist route. The presence of attractive landscapes in connection with the diversity of the fauna of the reserve of Ustyurt, unique monuments of nature and many historical and cultural monuments that abound, the most significant places of the Caspian coast are of considerable interest to a

tourist. One of the most attractive tourist itineraries of Mangystau oblast is a trip along the Great Silk Road which, in ancient times, crossed the whole territory of Mangystau, from south to North and further to north-west, through the Ustyurt plateau, there are caravan-sarai, small colonies: Sartash, Alta, Ketyk. The legendary sacred mountain of Sherkala, and not far from it, the ruins of the fortress of the son of Genghis Khan Juchi. These regions are home to many historical and architectural monuments: the underground mosques of Beket-Ata, Shakpak-Ata and many others carved out of the rock, the memorial complex Eset-Batyr.

The object of study

The research focuses on the sacred places of worship (western Kazakhstan) of religious systems, their origin, temporal transformation and social significance. In recent years, much has been said about the formation of a new ecological consciousness, the ecological ethic of «respect for life» (A. Schweitzer). The search for material, financial and organizational routes is accompanied by a growing interest in the ecological experience of the past, of the ideas, especially religious, of past and present civilizations, especially in the East, where the relationship between nature and man was based on a fundamentally different basis than that of Western countries. One of the recognized authorities in the field of monumental studies that distinguished this scientific direction is Ye. Azhigali, the main expert of the Republic of Kazakhstan in the field of Ethnology and ethno-archaeology, head of the academic department of Ethnology and anthropology and the Institute of history and Ethnology Ch.Valikhanov, and the corresponding member of the International Academy of architecture of the Eastern countries. In his work «Complexes of Necropolis and worship», S. Ye. Azhigali is interested in the terminology used in the study and analysis of historical and religious complexes. The author presents his point of view on the definitions of the necropolis («korym»), cemeteries («Beiit»), «aulie» («holy place», «place of worship») by accompanying with the most vivid and revealing examples, separately he identifies rare and particular cult complexes that form at an advanced stage in the northwest part of Ustyurt. Azhigali S. Ye. (Almaty: 2002) [nomadic Architecture-a phenomenon of the history and culture of Eurasia monuments of the Aral-Caspian region]. Another important condition for the formation of a distinctive memorial and a tradition of worship in the Aral-Caspian Sea was, according to the author,

the ethnic and ethno-political history of the region. Recalling that the settlement of this territory dates back to a very ancient time, he gives a brief overview of the evolution of these places until the definitive settlement by the Kazakhs in the 18th-early 20th century. S. Ye. Azhigali identifies the groups of local monuments by geographical factor. With the geography of monuments, it connects their topography. It distinguishes in particular two groups of Manguystau and Ustyurt complexes: 1). Formed in areas with difficult terrain, where the landscape has become an integral part of these complexes; their formation is often associated with the activities of the Muslim preachers, the Sufis. 2) appeared in areas with calm relief (in the expanses, on the plateau, at the wells); in the groups dominated by the mausoleum of the Muslim cult, S. Ye. Azhigali notes a characteristic such as the adaptation of these structures and their functionality to the places of ancient cults, natural monuments of this particular terrain. The researcher points out the great Islamization of medieval Mangyshlak compared to other nomadic regions of Kazakhstan and draws attention to features such as mosques being confined to large tribal and Inter-Tribal necropolis – places of constant passage of the pastoral population. The researcher points out the great Islamization of medieval Mangyshlak compared to other nomadic regions of Kazakhstan and attracts attention to such features as mosques are confined to large tribal and intertribal necropolises places of the constant passage of the pastoral population. The researcher identifies three main groups of mosques: the rocky subsoil, the soil or «steppe» (simple) and earth wall («architectural».)

The degree of elaboration of the subject and sources of research

Places of worship as the subject of philosophical and environmental analysis are an undeveloped theme. Places of worship in Central Asia (including western Kazakhstan) have also not been the subject of extensive scientific research. In the Tsarists era, the administration of the Turkestan region did not attach importance to the issue under discussion. Interest in places of worship became apparent when they became sources of anti-Russian and anti-government propaganda. In the Soviet era, when the possibility of propaganda was limited, places of worship did not attract much interest. They have been considered as an insignificant fact of traditional religious culture, as evidenced by the practical absence of specifically published works on the subject.

The sources of the Muslim period practically contain no long descriptions of places of worship. Some information may be collected from medieval geographical reference books and biographies of religious and secular personalities. Among the authors: Ibn Khaukal (XB), Jamal Al-Din Qarshi (13th century), Zahir Al-Din Muhammad Babur (XVb.), Muhammad-Hakim Khan-Tura (19th century) and others also had mentioned in the notes of the Russian military on Kokand Khanate, including Philip Efremov (18th century) and Philip Nazarov (19th century.)

The direction in the science of history appeared in the 30s of the 20th century, and the study of «The Places of Memories» began with Pierre Nora. In addition, «Dynamics of the Sacred Groves» came into view in the 60s to 80s of the 20th century, and primarily associated with the names of the anthropologist Georges Balandier.

Among the contemporary foreign works, we can mention works of A. Bennigsen and SE Vimbusha (1985) «Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union» which presents an overview of the holy places of Central Asia from atheistic publications of Soviet. This work reflects the range of Western scholars' views in the religious situation that developed in the Soviet East. In the Soviet era, the writings of the ethnographer V. N. Basilov mentioned places of worship in Central Asia as a part of the study of the cult of Muslim saints. Dr. Abramzon has published documents on several places of worship in Ferghana. RL Rududova considered religious objects as a source of history of irrigated agriculture.

The main objective of this research is to identify the historical, spiritual, environmental and social significance of sacred places of worship. This involves the resolution of several tasks: a study of historical significance for a certain region (for example, western Kazakhstan) of religious systems and associated forms of the religious and ecological worldview; analysis of the characteristics of sacred places of worship, prompting their belonging to a particular religious system; establish a connection between sacred places of worship and traditional types of housekeeping.

Topography and heritage architecture

There are burials of 362 spiritual farsighted fathers in the ancient Mangystau. Many places on the peninsula are considered as sacred. In the Muslim world, hundreds of pilgrims were delivered to Mangystau which is awarded by one of the summits. There are more than ten thousand architectural monuments in the ancient necropolis,

like coitas, kulpytas, sarcophagi, sagana-tama, mausoleums and others. The monuments furnished with national ornaments in shades of gray and blue, which symbolize the purity of life, the beauty of the man. The most interesting necropolises are Beket-ata, Shopan-ata, Shakpak-ata, Seysem-ata, Masat-ata, Karaman-ata, Koshkar-ata, Sultan-epe, Hanga-baba, Kenty-baba, Ushtam, Akshora and many others. Legend says that Shopan –ata found his mentor, Yassavi and built a mosque on this site. And a tree planted near to the person, it is still growing, it is over 800 years old. Shopan-ata necropolis is located on the road to Beket-ata, in the town of Oglandy.

Memories of Bronislav Zalessky (1865)

«Khanga Baba.» This is the name of the gorge which is located 30 kilometres from Fort Novopetrov. This gorge is separated by growing mulberry trees. However, several trunks, withered but large indicate to that the groves can be grown there. Also besides these ancient trees are the ruins of the house of Khanga Baba, a man who is respected by Turkmens as a saint. The whole track is called after his name. The house is built out of stone. It has a dozen small rooms. The largest room in the center is placed on pillars and has the shape of a circle; niches are arranged in its walls. Apparently, there was once a school and perhaps, the chapel. The leaflet is also considered as sacred. Camel heads and six corners of the ruins impaled on them are proof of this. It is possible that the saint himself planted these trees. There are traces of cultivated land around the house. Supposedly, this person was trying to engage in agriculture. Clearly, he dug many wells in the surrounding canyons. Such a blessing made in a desert without water is already enough to win favour of the descendants. There are many graves in the valley. Presumably, the Kazakhs, following the customs of their ancestors, buried a dead person in the vicinity of the saint's home. Khanga-Baba was one of the representatives of this country which constituted their customary law applied in the steppe for a long time. There are no exact data about this subject. The necropolis and underground mosque Shopan-ata, located on the old caravan road connecting Mangyshlak (Mangystau) in Khorasm, 60 kilometres from the Zhana-Ozen, represents the largest and oldest necropolis of Mangyshlak. There is an underground mosque and the tomb of Shopan-ata in the southwest part like the most ancient funerary monuments, probably built by the Oguz-Kipchak tribes, who lived there periodically throughout the 10th and 13th

centuries. It was built to transform it into a religious center of the district, as evidenced by the developed components of premises. There is a room in the north-east corner, and according to legend, it is the tomb of his daughter. For centuries, the underground complex has been a place of pilgrimage for the nomads of Mangyshlak. There is no reliable historical information about the exact date. The name of Shopan-ata was not found in well-known written sources. But among the local population, there is a widespread tradition that Shopan-ata was a pupil of the famous Khoja Ahmet Yassavi, founder of the Sufi brotherhood Yassaviyya, who lived in the second half of the 12th century. Once, after graduation Khoja Ahmet gathered the disciples and told them that they had to shoot arrows through the shanyrak and where the arrows were flying, they had to preach the ideas of Sufism. The arrow of Shopan-ata had flown to Mangyshlak, fell on a small mountain, then there was built an underground mosque. According to another legend, a mulberry tree has sprouted the arrow that continues to grow, on top of everything, this tree is considered as «sacred» with healing

properties. And before going to Beket-ata necropolis, you have to visit the Shopan-ata necropolis.

Conclusion

To sum up, it is important to mention the history of the geography of the sacred places is a significant prism in the research on the historical and cultural monuments of Kazakhstan. This involves analyzing the most historic periods and completing the current state of «monumental historiography.» With regard to the antiquities of the vast steppe region, which possesses a fundamental scientific and cognitive value (especially, with respect to the inevitable destruction), these have been very little in the research of Kazakhstan. In this case, many valuable sources of information which are mainly from the pre-revolutionary period, are not used in scientific research in the practice of cultural heritage development. Thus, the commemorative cult buildings of the Aral-Caspian region (western Kazakhstan) represent an interesting page in the steppes of Eurasia and its heritage.

References

- Abdullazizova Z.S. The Persian-Tajik Lyrics of the poetess Makhuna of Kokand (second half of 18th – first half of 19th centuries). <https://cyberleninka.ru/article/n/the-persian-tajik-lyrics-of-the-poetess-makhuna-of-kokand-second-half-of-18th-first-half-of-19th-centuries>
- Azhigali S.E. Essay on the ethnic history of the aral zone of the Aral-Caspian Sea (in the light of the problems of ethnogenesis): History and Culture of the Aral-Caspian Sea. 2001.
- Azhigali S.E. Nomadic architecture – a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region). Almaty: 2014.
- André Gounelle.fr Albert Schweitzer. Le respect de la vie. <http://andregounelle.fr/schweitzer/albert-schweitzer-le-respect-de-la-vie.php>
- Abramzon. C.M. Kirgiz and their historical and cultural ties, 402. 1971.
- Basilov V.N. The cult of the saints in Islam. 1970.
- Berseneva N.A. Funerary on the rank of the population of the Middle Irtysh in the era of early iron. Ekaterinburg: 2006.
- Baum, Gregory. Ecology and Religion, 46-47. 1989.
- Beauchamp, André. Pour une sagesse de l'environnement: essai sur une éthique et une spiritualité de l'environnement. Ottawa: Novalis, 1991.
- Berry Thomas. The Dream of the Earth, 55-61. San Francisco: Sierra Book Club, 1988.
- Bennigsen A, Wimbush S.E. Mystics and commissars: Sufism in the Soviet Union, 94-114. London: 1985. <https://www.amazon.com/Mystics-Commissars-Sufism-Soviet-Union/dp/0520055764>
- Dubos René. Les dieux de l'écologie, 18-25. Paris: Fayard, 1973.
- Erwan Dianteill. Dynamique du sacré georges Balandier et la religion Université Paris Descartes. http://www.cargo.canthel.fr/wp-content/uploads/2017/12/Cargo6-7_Dianteill.pdf
- GoldzierI. The cult of the saints in Islam (Muhammad sketches): Ancient rituals, beliefs and cults of nations. 1938.
- Jahan Oxana. La représentation de l'orient musulman dans la littérature russe du XVIII siècle et du XIX siècle. <https://gsrl.hypotheses.org/files/2016/06/oxana.pdf>
- Jean Van Vaillancourt. Religion, écologie et environnement. http://classiques.uqac.ca/contemporains/vaillancourt_jean_guy/religion_ecologie_environnement/religion_ecologie_texte.html
- Kasymov M.R. Multi-layer Paleolithic site Kulbulak in Uzbekistan (preliminary research results): Paleolithic and Neolithic, 111-119. 1972.
- Mustafina R.M. Representations, cults, ceremonies among the Kazakhs (in the context of everyday Islam in southern Kazakhstan at the end of the XIX – XX centuries). Almaty.

Madéline Doré. Bibliographie Américaniste, Anthropologie, Pathologie, Phsycologie. https://www.persee.fr/doc/jsa_0037-9174_1963_num_52_1_2700

Morisson A.S. Russian rules in Samarkand: A comparison with British India. https://www.academia.edu/149021/Russian_Rule_in_Samarkand_1868-1910_A_Comparison_with_British_India

Razhev D.I., Kovrigin A.A. Kurgan burial grounds of the Sargat culture, demographic structure of the ancient society: Ecology of ancient and modern societies, 171-175. Tyumen: 1999.

Rassudova R. Ya. Cultic objects of Fergana as a source for irrigated agriculture, 94-104. 1985.

Scott.C, Levi Ron Sela. Islamic Central Asia: An Anthology of historical sources. <https://books.google.kz/books?id=ibPwAAA AQBAJ&pg=PA279&lpg=PA279&dq=Muhammad-Hakim+Khan-Tura&source=bl&ots=HI32AWOESn&sig=ACfU3U3jIUUamNm61wYygyTZ9mYltVnRw&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKewjVxMDRnOHhAhWpxIsKHXRxAkQ6AEwD3oECAUQAQ#v=onepage&q=Muhammad-Hakim%20Khan-Tura&f=false>

Vishnyatsky L.B. Periodization as a means of orientation in archaeological time (on the example of the Paleolithic of Central Asia and Kazakhstan): Problems of the Paleolithic and Mesolithic of the Volga-Urals (abstracts of the regional meeting), 3-6. Saratov: 1992.

<https://www.jstor.org/stable/2928520>

Georgios Steiris¹, Nuryшева G.Zh.², Konayeva G.M.³

¹Professor National and Kapodistrian University of Athens, Greece, Athens

²Professor, e-mail: Gauhar0809@mail.ru

³PhD student

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

AL-FARABI ON THE INTERDEPENDENCE OF RELIGION AND POLITICS

Abu Nasr Muhammad b. Muhammad, better known as al-Farabi (c.870 –c.950), was the most authentic of the Arabic philosophers. The principal sources of his philosophy are to be sought in the Greek tradition, in the original writings of Plato and Aristotle, in Neoplatonism and Aristotelianism of Alexandria. Most significant is his turn towards the much undervalued Middle Platonism. His main thesis consists in the preponderance of philosophy over theology. Religion is used as a substitute for philosophy, as the complex and abstract notions of the latter are difficult to grasp. Religion attempts to express philosophical truths with the aid of imagination. Along with the support of jurisprudence and politics, it has taken upon itself to guide the ignorant, that is, the largest part of the population, towards the attainment of happiness. Political and social problems become overwhelming when legislators are under the sway of religious beliefs and do not realize the need to base their legislation on philosophy, rather than religion. In this paper, we are attempting to present, analyze and evaluate the views of al-Farabi on the interaction between religion and politics.

Key words: philosophy, political philosophy, virtuous city, virtuous state, religion and politics.

Георгиос Стейрис¹, Нурышева Г.Ж.², Конаева Г.М.³

¹профессор, Каподистрия атындағы Афины ұлттық университеті, Греция, Афины қ.

²профессор, e-mail: Gauhar0809@mail.ru

³PhD докторанты,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Әл-Фараби: дін мен саясаттың өзара байланысы туралы

Әл-Фараби (с.870-с.950) деген атпен танылған Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед Араб философтарының ішіндегі бірегейі болып саналады. Оның философиясының негізгі көздері Грек дәстүрінен, Платон мен Аристотельдің түпнұсқа жазбаларынан, неоплатонизмнен және Александрия Аристотелизмінен бастау алады. Ең маңыздысы, ол тиісті бағасын алмаған орташа платонизмге бет бұруы болды. Оның негізгі тезисі философияның теологиядан артықшылығы болып табылады. Философияның күрделі және абстрактілі ұғымдарын түсіну қиын болғандықтан, дін оның алмастырушысы ретінде пайдаланылды. Дін қиялдың көмегімен философиялық шындықтарды білдіруге тырысады. Құқықтану мен саясатты қолдай отырып, ол қайырымсыз, ізгіліксіз адамдарды, яғни халықтың басым бөлігін бақытқа қол жеткізуге арнады. Заң шығарушылар өз заңдарын дін емес, философияға негіздеу қажеттілігін түсінбей, діни нанымдарға бағынышты болған жағдайда саяси және әлеуметтік мәселелер басым болады. Осы мақалада біз дін мен саясаттың өзара әрекеттесуіндегі әл-Фарабидің пікірлерін ұсынуға, талдауға және бағалауға тырысамыз.

Түйін сөздер: философия, саяси философия, ізгілікті қала, ізгілікті мемлекет, дін және саясат.

Георгиос Стейрис¹, Нурышева Г.Ж.², Конаева Г.М.³

¹профессор, Афинский национальный университет имени Каподистрии, Греция, г. Афины

²профессор, e-mail: Gauhar0809@mail.ru

³PhD докторант

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Аль-Фараби о взаимозависимости религии и политики

Абу Наср Мухаммед ибн Мухаммед, более известный как аль-Фараби (ок. 870-950 гг.), был самым подлинным из арабских философов. Основные источники его философии следует искать в греческой традиции, в оригинальных трудах Платона и Аристотеля, в неоплатонизме

и аристотелизме Александрии. Наиболее значительным является его поворот в сторону недооцененного среднего. Его главный тезис состоит в преобладании философии над теологией. Религия используется в качестве замены философии, поскольку сложные и абстрактные понятия последних трудно понять. Религия пытается выразить философские истины с помощью воображения. Наряду с поддержкой юриспруденции и политики она взяла на себя обязательство вести невежественную, то есть наибольшую часть населения, к достижению счастья. Политические и социальные проблемы становятся огромными, когда законодатели подчиняются религиозным убеждениям и не осознают необходимости основывать свое законодательство на философии, чем на религии. В этой статье мы пытаемся представить, проанализировать и оценить взгляды аль-Фараби на взаимодействие между религией и политикой.

Ключевые слова: философия, политическая философия, добродетельный город, добродетельное государство, религия и политика.

INTRODUCTION

Abu Nasr Muhammad b. Muhammad, better known as al-Fārābī (c.870 -c.950), was the most authentic of the Arabic philosophers. The principal sources of his philosophy are to be sought in the Greek tradition, in the original writings of Plato and Aristotle, in Neoplatonism and Aristotelianism of Alexandria (Fakhry, 1965: 469-478; Gutas, 2009: 10; Reisman, 2005: 55; Vallat, 2004: 11-28). Most significant is his turn towards the much undervalued Middle Platonism (Mahdi, 1961: 3; Mahdi, 2001:2). His main thesis consists in the preponderance of philosophy over theology. Religion is used as a substitute for philosophy, as the complex and abstract notions of the latter are difficult to grasp. Religion attempts to express philosophical truths with the aid of imagination. Along with the support of jurisprudence and politics, it has taken upon itself to guide the ignorant, that is, the largest part of the population, towards the attainment of happiness. Political and social problems become overwhelming when legislators are under the sway of religious beliefs and do not realize the need to base their legislation on philosophy, rather than religion. In this paper, I attempt to present, analyze and evaluate the views of al-Fārābī on the interaction between religion and politics.

Al-Fārābī on Politics

Al-Fārābī's political philosophy is directly related to his metaphysics, which bears strong Neoplatonic overtones, without, however, relying on the intricate philosophy of Proclus or Iamblichus (Butterworth, 2014-15: 91-102; Druart, 2008: 215-232; Walzer, 1967: 658). The hierarchical structure of the virtuous city corresponds to the hierarchical structure of the divine. All beings ought to imitate the First Cause, depending on their particular nature and their position within this hierarchy. The layout of the

virtuous state is in a similar vein: all its components have to imitate and follow the aims of the chief ruler (*ra'ī*), always in accordance with their position in the ontopolitical hierarchy (al-Fārābī, 1985: 237-239; al-Fārābī, 2004: 61-63). Besides, it is by no means a coincidence that al-Fārābī's metaphysics is articulated and presented exclusively in his political writings. However, al-Fārābī does not uncritically adopt Neoplatonic metaphysics, which is also proven by the fact that the First Cause is identified with the Mind (*νοῦς νοῶν νοούμενον*), whereas in Neoplatonism the One lies beyond the Mind. All the same, regardless of how far he accepts the metaphysically inspired, teleological and hierarchical structure of nature, this helps him support his argumentation regarding the order of the city (Parens 1995: 20-21). Al-Fārābī follows the basic line of the Arabic philosophy, to the effect that the city, which is constituted by philosophers and the city which is founded upon the divine law, demand a thorough understanding of the world, the metaphysical hierarchy and the precise position of humans within the latter (Janos, 2012: 92; Mahdi, 2001: 18; Umar, 1992: 209; Vallat, 2004: 85-129). Nevertheless, it needs to be stressed that al-Fārābī does not attempt to support this analogy between politics and metaphysics with a logical proof, which he emphatically puts forth in a number of his writings. Although a philosophical one, his undertaking is lacking in logical reasoning.

The administration of the city corresponds to al-Fārābī's metaphysical order. The relation between the First Cause and other beings is analogous to the relation between the leader of the virtuous city and the rest of its members. The chief ruler corresponds to the First Cause, which presides over all immaterial entities, heavenly bodies and material entities. It is worth taking into account that the First Cause, as a notion, is absent from the purely philosophical works of al-Fārābī, as from the ones in which he analyses the philosophy of Aristotle (Colmo, 2005: 32). The First Cause necessarily satisfies all

requirements for a perfect government of the world, whereas the same is to be hoped for the city. The chief ruler is the one who does not need any guidance, knows all sciences and is aware of the actions that have to be undertaken. On the contrary, he leads everyone else towards happiness. He possesses, to a significant degree, the most enviable capacities, both by nature and as developed through education. This person is the real ruler (Al-Fārābī, 1963: 36-37). He is characterized by a perfect intellect and a fully developed imagination, so as to perceive particular things, through the Active Intellect. When all the above have been satisfied, the ruler possesses the Acquired Intellect (*'aql mustafād*). This constitutes the highest intellectual level within human reach. As already mentioned, al-Fārābī refers to this level as an approach (*muqārabah*) towards the Active Intellect and elsewhere as a union (*ittisal*) with it. The person who combines intellectual perfection with the perfection of the imagination is thereby held capable of receiving the divine revelation. In fact, we are dealing here with the fusion of three basic qualities in one person: perfect philosopher, wise man (*hakīm*), prophet. Only the latter is able to define and trace happiness, so as to guide the city to it (Fakhry, 2002: 102-103). If there is no philosopher in the governing body, the virtuous state is left without a king. It is thereupon driven to destruction, which is bound to take place unless a philosopher is found to take on the role of the consultant of the city ruler (Al-Fārābī, 1985: 253).

The hierarchical structure of the city is laid out as a pyramid, from the top to its base, which constituted by people who only serve, without having the opportunity to exert any form of power. The intermediate groups of people are subject to the power of those who lay above them, while they dominate upon those below them. Those who belong to groups by the king, enjoy a higher level of perfection. Above the ruler, lays the Active Intellect, through which God reveals his will. Still higher lays God himself, whose revelation reaches the ruler of the city or the nation. God is the real ruler of the virtuous city, since he is the ruler of the world, although the mode of government is different in each case, yet analogous (Al-Fārābī, 2004: 63-64). In a way which runs parallel to the divinely determined harmony and order of the universe, the city ruler has to found and consolidate voluntary tendencies and predispositions in the people's souls, so as to live harmoniously, united and ready to help each other (Al-Fārābī, 2004: 65).

As al-Fārābī does not restrict politics to philosophy -as a quest of universals- it is rather the work

of political science to seek happiness, which is divided to real happiness, which is an end in itself, and apparent happiness (Rosenthal, 1958: 119-121; Strauss, 1952: 13). He holds that political science deals with the particulars, as it takes place in a determinate time and place (Al-Fārābī, 2004: 58-59). The supreme happiness is not brought about in this life, but in the next one, despite al-Fārābī's ambiguous views (Al-Fārābī, 2004: 52; Galston, 1992: 100; Mahdi, 1973: 1-25). Political science offers the presentation and the interpretation of the structure of the universe, of its parts and its hierarchical structure under the dominion of God, of the human soul and the human body. It is the proper work of the founder of the city to obtain knowledge of theoretical philosophy, so as to make sure that the chief ruler imitates the way God governs the universe. The principles of the practical rules and actions are to be found in the political science. The principles of the theoretical part, which concerns the universe, are to be sought in physics and metaphysics as political and religious images (Mahdi, 2001: 120-122). Political science forms part of political philosophy and is restricted to the study of universals and their ambit, as well as to the specification of the particulars. The particular and the actual do not belong to the scope of philosophy, but to that of political science. The latter has two branches: one of them aims at revealing what happiness is, in relation to all those things that are not happiness. The other branch deals with the ways in which virtuous predispositions and actions are established in cities. It is also a function of political science to take account of non-virtuous forms of government and political action, which constitute an illness for a virtuous city (Al-Fārābī, 2004: 59-60).

Political science shows that the virtuous governance is twofold: the first one and the one depending upon the first one. The first one is identified with the rule, which establishes virtuous forms of living and virtuous predispositions within a city or a nation, by relieving people from their ignorance. The person who undertakes this work is the chief ruler. The government, which depends upon the first type of government, is the one that follows in the latter's footsteps (Al-Fārābī, 2004: 56; Burns, 2016: 365-389).

Religion as political institution

Religion is perceived by al-Fārābī as the totality of views and practices which have been determined for a society by its chief ruler, the king (*ra'īs awwal*), who has a particular prospect in mind: if

the king is virtuous and his rule is virtuous, the sole aim of his actions is and has to be the achievement of true happiness. The virtuous religion shares the same goal (Al-Fārābī, 2004: 43). Religion imitates the divine actions and the natural forces and principles, in accordance with their similarities to the activities and crafts that relate to volition, in the same way that Plato attempts to specify in *Timaeus* (21B-C). According to al-Fārābī, the religion that contributes to virtue and happiness runs parallel to philosophy. They are both put together practically and theoretically (Lahoud, 2004, 283-301). The universal principles of the practical aspect of a religion are found in practical philosophy (Al-Fārābī, 2004: 47). As soon as religion is seen as a human construction, it is revealed to be inferior to philosophy, since its goal is the guidance of people through theoretical and practical issues in a simple and clear way, which is not in the nature of philosophy to do. Religion succeeds in rendering the truths and the principles of philosophy understandable, by using persuasion and imagination (Al-Fārābī, 2005: 1; Arnaldez, 1977, 57-65). Al-Fārābī concludes that philosophy precedes religion in the historical sense as well, a conclusion that cannot be verified and this explains why Al-Fārābī does not bother to establish (Al-Fārābī, 1969: 44-45; Como, 2005: 7-16; Ivry, 1990: 378-388; Kemal, 1991: 79-85; Leaman, 2009: 184; Tanguay, 2007: 89.). His view to the effect that religion is a mere reflection of philosophy and, by consequence, inferior to the latter, is the most radical of all theories of double truth, which were usual in Medieval Europe, or of Latin Averroism of Siger of Brabant and his followers.

It needs to be noted that in the world of Islam, theology never had the position it did in Medieval Europe. The interpretation of divine law and the most prevalent thesis belonged to jurisprudence (Mahdi, 2001: 43). If religion depends upon an uncertain and ambiguous philosophy, theology and jurisprudence, which depend upon the latter, also suffer and are inadequate. From time to time, theology attempts to support arguments on representations and symbols, which makes matters even worse (Al-Fārābī, 2005: 1-2). Theology also serves philosophy and the theologian serves the philosopher, although the theologian thinks that he belongs to the chosen ones. He is a victim of his own fallacy, by thinking that he stands above members of the same religion, yet failing to see that the philosopher is superior to everyone, irrespectively of his nationality (Al-Fārābī, 2005: 2-3).

Al-Fārābī does not reject in advance all religion (Ramón Guerrero, 2005: 77-94). If religion depends

upon a philosophy, which has been set out in clear terms and has proceeded upon the principles of reflection, then it can be deemed both valid and valuable. If, however, it has rested upon some philosophy that has itself proceeded upon mere rhetoric, dialectic tricks and sophistries, then it can be largely false. A religion that rests upon such philosophies must contain false premises. If, again, this religion substitutes all false premises with their images, as it usually happens with religions, then it will find itself drifting even further away from philosophy. It will constitute a corrupt religion, which will not even be conscious of its ever increasing distancing from the truth. Al-Fārābī's conclusion from the above is that religion, whether true or not, is based upon philosophy (Al-Fārābī, 2005: 20-21).

But even this conclusion is not an inescapable one. A religion can be transferred from one nation to another, while undergoing possible improvements or additions, in the process. In this case, it is possible for this religion to crop up in a nation before philosophy, dialectic or sophistry have emerged. That is, it is possible that in this nation, philosophy springs and flourishes after religion (Al-Fārābī, 2005: 21). This religion, as a simplified version of philosophy may be transferred to a nation without it being known that it depends upon philosophy. Nevertheless, as mentioned, religion already contains images of the issues that have been proven by philosophy. This fact could be kept silent and then the nation might be misled to believe that this religious imagery stands for the real thing. Things could, however, take a different course if philosophy, upon which religion is dependent, is spread to a nation that has already espoused the religion in question. Then philosophy and religion might come into conflict. The followers of philosophy, if they are aware of the fact that religion contains images of philosophical truths, may not be so inimical. However, the followers of religion usually become very eristic because they think that they know the truth. The result of this battle is the marginalization of philosophy and its followers, which, in turn, leads the latter to withdraw their support to religion. Still, because the position of philosophers is a precarious one and they may be subject to prosecutions, it is more prudent for them to oppose to those religious dogmas which contradict philosophy and not to religion as a whole (Al-Fārābī, 2005: 21-22).

As proven by Mahdi, in *Kitab al-Huruf*, an abstract of Aristotle's *Metaphysics* is being commented upon (1074a38-1074b14), in which Aristotle treats the ancient Greek belief to the effect that the heavenly bodies are gods and the totality

of the world is divine. However, his contemporaries showed preference to anthropocentrism, because the latter contributes to abiding by the law. Al-Fārābī's conclusion is that this proves the priority of philosophy over traditional religion and tradition in general (Mahdi, 1973: 1-25; Netton, 1989: 100; Parens, 1995: 11-13). He clarifies that personal happiness and an effective political structure are impossible, lest there be some common religion that unites people and helps in organizing things (Al-Fārābī, 2004: 66).

The political interpretation of prophecy and revelation

The prophecies that refer to the transcendent stem from the mental appearances in the Active Intellect. Even though visions usually occur during sleep, al-Fārābī insists that, occasionally, they also come about in a conscious state. In this case, they concern a handful of people, who have accomplished the perfection of their imagination. Those people are able to receive the prophecy about present and future events by means of the particulars, whereas, by means of the intelligibles, they receive prophecies regarding the sphere of the transcendent (Al-Fārābī, 1985: 219-227; Butterworth, 2013-14: 103-118; Nacafov, 2016: 115-132; Rahman, 2013: 11-52).

In the course of the examination of this issue, divine revelation becomes involved which, according to al-Fārābī, is superior to practical knowledge. It is highly possible that one might be aware of the general principles of ethics and arts, and have extraordinary experience in the management of public affairs and still find it difficult to discover the appropriate means for the attainment of the supreme goal. Only revelation will present to humans the first principles of causes, as well as the capacity of choosing the right means. The nature of this revelation (*wahy*) is utterly political, as it concerns society as a whole, while the instigation itself (*ilhām*) only concerns the saint or the mystic (Mahdi, 2001: 150-153; Lobel, 2000: 124, 139-142). This is also proven by the fact that happiness, the *summum bonum*, is only obtained within the borders of a virtuous city, established according to the divine plan that permeates the universe. This work, however, cannot be accomplished by just anyone, as natural gifts, effort and proper education are required. The person who accepts to receive prophecy is the one in which the theoretical and practical powers of reason and imagination are instantiated. The perfection of the human being and the city does not come about through prophecy

itself, that is, through the emanation of the divine mind in imagination, but through the revelation of the divine mind in reason. The incorporation of the divine reason allows for human knowledge of both theoretical and practical issues. The person, who incarnates all the above attributes, as a gift from God, is thereby rendered an ideal for all other humans and pursues happiness for the entire inhabited world. In essence, al-Fārābī attempts to dislocate prophecy, which he ascribes to a pre-political stage and considers it inferior to the revelation. Al-Fārābī does not go as far as Ibn Tufayl, in rejecting prophecy altogether, yet he does not put faith in it without the control of reason. He does not reject imagination either because he is fully aware of its social benefits (Mahdi, 2001: 161-166).

A clarification is now due, regarding the way the ruler-prophet is discriminated from the ruler-philosopher. The criterion is purely epistemological: the human being acquires knowledge of the divine through the aid of intellect but, in rare cases, the perfection and the corroboration of the imagination may also lead to the perception of the divine. This is what prophecy is about. When the ruler exerts his imagination, he is a prophet and when he relies upon his intellect, he is a philosopher. Of these two qualities, philosophy is the superior one, since it is inextricably associated with the exertion of political power. Sound governance based exclusively upon prophecy is not possible. Al-Fārābī pursues this line of thought a bit further and maintains that philosophy is a prerequisite for the foundation and the survival of the virtuous state, whereas prophecy is only sufficient for the survival (Mahdi, 2001: 134-137).

Foreknowledge, as a notion, has its sources in ancient Greek and Hebrew tradition (Streetman, 2008: 211-246). Prophecy within the Arabic and, in general, the Muslim world, received a particular connotation. Al-Fārābī, by communicating with all these traditions, treats this matter in a special way. However, the attribution of prophecy, in its political dimension, to *Phaedrus* and *Timaeus* is rather far-fetched (Walzer, 1957: 142-148). In contrast to the most widespread theistic and Gnostic traditions of the later antiquity, al-Fārābī believes that prophecy has always been and will always be inferior to philosophy (Macy, 1986: 185-201; Walzer, 1985: 414-415). Strauss thought that al-Fārābī deals with prophecy in an ambivalent way: as a function of the soul, which may concern the mass of people and as a superior function, which is addressed to elite (Strauss, 1995: 124-126). In specific, during the emanation of the Passive Intellect from the Active Intellect, emerges the person who combines

the qualities of the wise, the philosopher and the prophet (Al-Fārābī, 1985: 245). It is of the utmost importance that, in contrast to the Muslim tradition, the prophetic charisma of the ruler is considered inferior to the qualities of the philosopher. On the other hand, al-Fārābī's forerunner, al-Kindī, used to assign a primary role to the prophets, whose knowledge he regarded as superior to the knowledge of philosophers. As al-Fārābī has repeated on many occasions, revelation is not connected to religion, but to philosophy. They both concern the few and not the crowd (Walzer, 1985: 441).

Political philosophy, political science and religion

Another aspect of the political problem, which certainly does not escape the attention of al-Fārābī, is the relation between politics and religion. Notwithstanding the various interpretations of his thought (Arioli, 2014: 547-561; Corbin, 1964: 225; López-Farjeat, 2016: 38-60; Steiris, 2014: 151-189), al-Fārābī does not seem to have a strong and systematic preference for mysticism. His philosophy approaches a kind of religion that does not rely on revelation, but rather on logic. His, more or less, contemporary, al-Rāzī, had also rejected any kind of revelation-centered religion, by considering philosophy as the only truth, which does not address a limited minority, but to the entire humanity. Al-Sarakhsī was also in tune with this approach (Crone, 2005: 172-173; Walker, 1992: 82-92). Al-Fārābī diverts from the line of al-Kindī, however, who had ascribed to religion the role of an *ancilla*. Al-Fārābī's view is simple and akin to Plato's (Walzer, 1965: 778-781): religion and philosophy lead humans to the truth, but via different approaches. Religion addresses the wide, uneducated public, whereas philosophy addresses the selected few. Religion, which is posterior to philosophy, expresses a logically founded, philosophical truth through imagery and symbols. For many contemporary scholars this view consists al-Fārābī's greater innovation (Al-Fārābī, 2004²: 88; Galston, 1990: 76; Lerner, 1987: 510-517; Marmura, 1983: 87-102). Thus, only philosophy is directly conducive to the truth, to unassailable knowledge, of which religions only offer symbolic representations. In contrast to Aquinas, al-Fārābī is convinced that religion cannot add anything to philosophical knowledge, as also Porphyry had supported (Altman, 1978: 1-19; Chase, 2008: 25-27; Watt, 1967: 179-180). Al-Fārābī seems to be inspired by the protobyzantine tradition, as expressed, for instance, in an anonymous treatise, according to which, the

salvation of the human race will only come about from the cooperation of philosophy and politics (Barker, 1957: 72-74; O' Meara, 2002: 49-62; Steiris, 2013: 121-141; Watt, 1998: 265-277). From the total corpus of his writings, it becomes evident that al-Fārābī's main concern is the salvation of the political community and not of the individual (Mahdi, 2001: 60).

Religion is not necessary for those who can pursue and attain their perfection by relying on their nature and education. It is, however, indispensable for the survival of the political community, since moral perfection does not concern all citizens. As Averroes puts it, a few centuries later, if everyone attained virtue, they would become rulers, but the existence of rulers presupposes the existence of subjects to be ruled (Rosenthal, 1956: 69). In contrast to Averroes, though, who viewed philosophy as imposed by God's word, al-Fārābī regards philosophy as in need of some religion, so as to guide the mass, yet also in need of protection from the ignorant (Strauss, 1973: 17-18; Strauss, 1995: 59). In a reading slightly stretched forward, in his attempt to base the political status of a city on philosophy, al-Fārābī can be seen to end by rendering philosophy an *ancilla* of politics (Colmo, 2005: 16). However, this interpretation is a bit dangerous, as it focuses on al-Fārābī's practical philosophy, by understating the fact that he had also dealt with other philosophical topics, which he by no means treated as subservient to practical philosophy. Rosenthal's interpretation is also profoundly conservative and, at the same time, quite far-fetched, in holding that al-Fārābī considers the quality of a good Muslim as superior to the quality of a good philosopher, thus denying the obvious innovation of al-Fārābī's thought (Rosenthal, 1958: 123-124). Parens supports that al-Fārābī's goal consists in proving that philosophy was not something self-contradictory or eristic. Philosophy and revelation-centered religion can coexist. What demands greater attention from all scholars is that many of al-Fārābī's arguments are drawn, to an extent, from the pseudo-Aristotelian *Theology of Aristotle* and not from the authentic philosophical tradition, in spite of al-Fārābī's probable awareness of the work's lack of authenticity (Galston, 1977: 13-32).

Strauss's approach is more reasonable, as it attributes to al-Fārābī the politicalization, so to speak, of the apocalyptic religion, an endeavor tainted with platonic colors (Janssens, 2008: 128-129). It has to be noted, though, that in a letter attributed to al-Fārābī, the author admits that the actions of the philosopher have to imitate those of the creator, within the limits of human nature, of course. It is evident

that the letter in question cannot stand comparison to the treatises, as regards the systematicity of the presentation; however, the information provided should by no means be disregarded (Berman, 1961: 56).

On the other hand, al-Fārābī does not conceal his critical attitude towards religion. He is annoyed by the fact that religion is used as a means for the achievement of personal political goals and offices. Another means for political deception is the belief that God intervenes in human affairs through the mediation of inferior deities. Political power establishes and reinforces public religious practices and ceremonies, the ultimate goal of which is the supposed attainment of a postmortem happiness. Those who do not conform to the practices are threatened with severe penalties in the afterlife. What al-Fārābī finds particularly irritating is the people's reaction to this deception attempted by corrupt politicians. The people approves of politicians who act as if they scorned material goods, to such an extent that they present a divine-like behavior. So capable are they in deception, that they make sure that their physical appearance matches their behavior. Al-Fārābī does not hesitate to parallel those politicians to beasts that are willing to resort to any kind of violence or fraud so as to achieve their goals. Things are much worse when it comes to truly religious people. Al-Fārābī points out that the latter become the object of sarcasm and ridicule from the mass, while many seek to exploit their property, which the sincerely religious easily forfeit (Fakhry, 2002: 116).

Al-Fārābī mocks all those who maintain that God and spiritual entities exist and govern nature, who addresses prayers and hymns to them, who believe to a postmortem reward or punishment, depending on the kind of life that each has adopted. All those actions add up to nothing more than tricks, which are used by people at the expense of other people; in fact, by the weak who cannot gain power in any other way. What is most amazing is that many individuals are ready to give up at least part of their belongings, while falling prey to these deceivers. The aims of the latter are so well hidden that everyone else believes that they are not interested in the material profits they obtain for their own sake. The deception goes so far that, sometimes, the deceivers are honored on account of the fake image they have created for themselves (Al-Fārābī, 1985: 305-309).

Regardless of al-Fārābī's criticisms, he does conjoin the Platonic legislator and the Muslim prophet in one person (Davidson, 1992: 58). The combination of divine and political sciences demands the clarification of religious dogmas and the

structure of the universe. There can be no enduring power without the support of philosophy and prophecy. In a sense, the philosopher-ruler and the prophet-ruler coincide. This person has to be an instructor and a leader; he must possess knowledge and intellectual perfection, which comes about only through contact with the Active Intellect. The ruler who satisfies all these conditions will be in a position even to revise divine laws and apply new ones (Mahdi, 2001: 128-133).

Al-Fārābī accepts that jurisprudence and theology concern the nations and the states at a particular stage of their evolution. The former helps people clarify and interpret things, whereas the latter defends and protects religion. They do not, however, constitute universal sciences, but they receive as many different forms as there are religions on the globe. They do not examine the postulates of religion in depth. This lies principally within the scope of philosophy (Mahdi, 2001, 90-91). The primary field of research of jurisprudence is the study of particulars, whereas the universals fall under political science, as do scientific matters. The universals of the practical part of jurisprudence are included within political science and not in practical philosophy. In this way, political science becomes the link between religion and philosophy, since it constitutes at once the part and the subject of philosophy. By analogy, religion is part of and inferior to philosophy, since it constitutes part of political science. This is one of the most essential contributions of al-Fārābī to medieval thought (Mahdi, 2001: 92-93).

The emergence of philosophy and political science does not presuppose nor does it indicate the existence of an apocalyptic religion, theology or jurisprudence. Their coexistence in the Islamic paradigm, that al-Fārābī has in mind, is coincidental and does not thereby create a historical precedent. Notwithstanding this position, al-Fārābī does not hesitate to ascribe to the divinely-inspired legislator elements that pertain to the ruler or even the king (Mahdi, 2001: 92-93). However, religion contributes to politics in yet another way, namely, by offering political training by means of its practices and ceremonies. While public religious practices become an object of commentary and interest for al-Fārābī, it is not so with private religious practices. He bypasses the latter without serious losses (Plato, *Laws*, 828a-829e; Al-Fārābī, 2007: 179-180).

To sum up, close attention must be paid to the fact that al-Fārābī does not consider acceptable the kind of religion which does not subject its postulates to verification via proof or insight. It is

the philosopher's duty to examine religion and this ceases to be the case as soon as he becomes entangled in theological debates or takes on the role of the advocate of any religion. The nature of religion and its directness in our everyday lives do not permit us to envisage a philosophical or a scientific religion. Besides, religion includes a theoretical part, which concerns matters that humans may come to know but cannot actualize and a practical part, which concerns matters that humans can bring to reality provided that they come to know them. A corollary to this thesis is the fact that religion is inferior and subject to practical philosophy (Mahdi, 2001: 108-115). Al-Fārābī insists that, in philosophical terms, the philosopher, the king, the ruler, the legislator and the imam describe one and the same notion (Al-Fārābī, 1969: 46-47). The same tendency of using the terms interchangeably is evinced in Persian texts at the time of al-Fārābī (Crone, 2005: 153).

Conclusions

Even though it has been maintained that al-Fārābī never attempted anything other than a proof to the effect that philosophy, especially in its Platonic version, may reinforce the Muslim faith, I would say that such views underestimate the originality and the innovatory aspects of his philosophy. It is not a simple endeavor within the limits of Muslim dialectic theology, namely of Kalam. It is a purely philosophical endeavor, which tries to maintain its balance between philosophy and the pressing

historical reality of a powerful, winning Islam. The story which al-Fārābī tells in the beginning of his *Talkhis nawamis Aflatun*, the one about the person who was disguised so as to deceive the guards and escape the city before sharing the fate of Socrates (Al-Fārābī, 2007: 139-140; Fortin, 2002: 27), could lend support to this interpretation and also indicate how the ignorant cannot understand philosophy, even when the latter is delivered to them in its purest form, without silencing or concealing any messages. Like Maimonides and Averroes who followed, whatever reasons al-Fārābī had for not letting the fanatics and the philosophically ignorant understand his writings so as not to accuse him, he had as many reasons to reveal, in his work, that philosophy in general and his philosophy in specific are fully compatible with the Muslim dogma and tradition (Leaman, 1980: 525-538; Strauss, 1952: 68-107; Strauss, 1957: 319-334). And this simply because philosophy is superior, it is the womb from which the true religion of Islam came into existence. Islam could not have emanated from a false philosophy, so as to share the fate of false religions, as al-Fārābī has described. A powerful state and a prosperous society presuppose a religion established upon philosophy and the involvement of philosophers in the exertion of political power. Al-Fārābī's argument was so innovative that even his faithful pupil Ibn 'Adi felt the need to reject it when he claimed that the Christians did not borrow their religion from the philosophers (Rashed, 2009: 68).

References

- Al-Fārābī, 1963. *Kitāb al-Siyāsāt al-Madaniyya*. In Ralph Lerner, Muhsin Mahdi (eds.), *Medieval Political Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press, 31-57.
- Al-Fārābī, 1969. *Tahsil al-Sa'adah*. In Muhsin Mahdi (ed.), *Alfarabi's Philosophy of Plato and Aristotle*. Ithaca: Cornell University Press, 13-50.
- Al-Fārābī, 1985. *Mabadi ara' ahl al-madinah al-fadilah*. In Richard Walzer (ed.), *Al-Farabi on the Perfect State*. Oxford: Clarendon.
- Al-Fārābī, 2004. *Fuṣūl Muntaza'ah*. In Charles Butterworth (ed.), *The Political Writings: «Selected Aphorisms» and Other Texts*. Ithaca: Cornell University Press, 11-67.
- Al-Fārābī, 2004². *Kitāb al-Milla wa Nuṣūs Ukhrā*. In Charles Butterworth (ed.), *Al-Fārābī, The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts*, Ithaca: Cornell University Press, 93-113.
- Al-Fārābī, 2005. *Kitāb al-Huruf*. In Muhammad Ali Khalidi (ed.), *Medieval Islamic Philosophical Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-26.
- Al-Fārābī, 2007. *Talkhis nawamis Aflatun*. In Ali Benmakhlouf (ed.), *Al-Fārābī, Philosophe a Bagdad au Xe siècle*, Paris: Editions du Seuil, 130-191.
- Altman, Alexander 1978. Maimonides and Thomas Aquinas: Natural or Divine Prophecy?. *Association for Jewish Studies Review*, Vol.3, 1978, 1-19.
- Arioli, Daniel 2014. The First Ruler and the Prophet. On the Identity-in-Difference of Politics, Religion and Philosophy in the Thought of Alfarabi and Ibn Sina. *Polity*, 46.4, 2014, 547-61.
- Arnaldez, Roger 1977. Pensée et langage dans la philosophie de Farabi (a propos du «Kitāb Al-Huruf»). *Studia Islamica*, Vol.45, 1977, 57-65.

- Barker, Ernest 1957, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Paleologus, Passages from Byzantine Writers and Documents*. Oxford: Clarendon Press.
- Berman, Lawrence 1961. *The Political Interpretation of the Maxim: The Purpose of Philosophy is the Imitation of God*. *Studia Islamica*, Vol.15, 1961, 53-61.
- Butterworth, Charles 2004. *Al-Fārābī, The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts*, Ithaca: Cornell University Press.
- Butterworth, Charles 2013-14. *Alfarabi (870-950): Reason, Revelation, and Politics*. *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 65, 2013-2014, 103-18.
- Butterworth, Charles 2014-15. *Alfarabi's Political Teaching: Theoretical Premises and Practical Consequences*. *Studi Magrebini*, 12-13, 2014-15, 91-102.
- Burns, Daniel 2016. *Alfarabi and the Creation of an Islamic Political Science*. *Review of Politics*, 78.3, 2016, 365-89.
- Chase, Michael 2008. *The Medieval Posterity of Simplicius' Commentary on the Categories: Thomas Aquinas and al-Fārābī*. In L. Newton (ed.), *Medieval Commentaries on Aristotle's Categories*. Leiden: E.J. Brill, 9-30.
- Colmo, Christopher 2005. *Breaking with Athens, Al-Fārābī as Founder*. Lanham: Lexington Books.
- Corbin, Henri 1964. *Histoire de la philosophie islamique*. Paris: Gallimard.
- Crone, Patricia 2005. *Medieval Islamic Political Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Davidson, Herbert 1992. *Al-Fārābī, Avicenna and Averroes on Intellect*. Oxford: Oxford University Press.
- Druart, Thérèse-Anne 2008. *Al-Fārābī (870-950): Une éthique universelle fondée sur les intelligibles premiers*. In Louis-Léon Christians et alii (eds), *Droit naturel: relancer l'histoire?*, Brussels: Bruylant, 215-32.
- Fakhry, Majid 1965. *Al-Fārābī and the Reconciliation of Plato and Aristotle*. *Journal of the History of Ideas*, Vol.26, 1965, 469-478.
- Fakhry, Majid 2002. *Al-Fārābī, Founder of Islamic Neoplatonism*. Oxford: One World.
- Fortin, Ernest 2002. *Dissent and Philosophy in the Middle Ages: Dante and his precursors*. Lanham: Lexington Books.
- Galston, Miriam 1977. *A Re-examination of al-Fārābī's Neoplatonism*. *Journal of the History of Philosophy*, Vol.15, 1977, 13-32.
- Galston, Miriam 1990. *Politics and Excellence: The Political Philosophy of Alfarabi*, Princeton: Princeton University Press.
- Galston, Miriam 1992. *The Theoretical and Practical Dimensions of Happiness as Portrayed in the Political Treatises of al-Fārābī*, In C. Butterworth (ed.), *The Political Aspects of Islamic Philosophy, Essays in Honor of Muhsin S. Mahdi*, Harvard: Harvard University Press, 95-151.
- Gutas, Dimitri 2009-10. *Fārābī iv. Fārābī and Greek Philosophy*. In *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranica.com/articles/farabi-iv>.
- Ibn Rushd, 1956. In Erwin Rosenthal (ed.), *Averroes' Commentary on Plato's «Republic»*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ivry, Alfred 1990. *Al-Fārābī*. In M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant (eds), *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period (The Cambridge History of Arabic Literature)*. Cambridge: Cambridge University Press, 378-389.
- Janos, Damien 2012. *Method, Structure and Development in al-Fārābī's Cosmology*. Leiden: E. J. Brill.
- Janssens, David 2008. *Between Athens and Jerusalem: Philosophy, Prophecy and Politics in Leo's Strauss Early Thought*. New York: State University of New York Press.
- Kemal, Salim 1991. *The Poetics of Alfarabi and Avicenna*. Leiden: E.J. Brill.
- Lahoud, Nelly 2004. *Al-Fārābī: On Religion and Philosophy*, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* 57, 2004, 283-301.
- Leaman, Oliver 1980. *Does the Interpretation of Islamic Philosophy Rest on a Mistake?*. *International Journal of Middle East Studies*, vol.12, 1980, 525-538.
- Leaman, Oliver 2009. *Islamic Philosophy*. Malden: Polity Press.
- Lerner, Ralph 1987. *Beating the Neoplatonic Bushes*. *Journal of Religion*, Vol.67, Issue 4, 510-517.
- Lobel, Diana 2000. *Between Mysticism and Philosophy: Sufi Language of Religious Experience in Judah Ha-Levi's Kuzari*. New York: University of New York Press.
- López-Farjeat, Luis Xavier 2016. *al-Fārābī y la relación entre política y religión a la luz de su comentario a Las Leyes de Platón*. *Signos Filosóficos*, 18.36, 2016, 38-60.
- Macy, Jeffrey 1986. *Prophecy in al-Fārābī and Maimonides*. In Shlomo Pines, Yirmiyahu Yovel (eds.), *Maimonides and Philosophy*, *Archives Internationales D' Histoire Des Idees*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 185-201.
- Mahdi, Muhsin 1961. *The Editio Princeps of Fārābī's Compendium Legum Platonis*, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.20, 1961, 1-24.
- Mahdi, Muhsin 1973. *Al-Fārābī on Philosophy and Religion*. *Philosophical Forum*, Vol.4, 1-25.
- Mahdi, Muhsin 2001. *Al-Fārābī and the Foundation of Islamic Political Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marmura, Michael 1983. *The Islamic Philosophers' Conception of Islam*. In Richard Hovannisian – Spyros Vryonis (eds.), *Islam's Understanding of Itself*. Malibu: Undena Publications, 87-102.
- Nacafov, Rahil 2016. *The Problem of Revelation in the Islamic Philosophy: Comparatively Analysis between Avicenna and Farabi*. *Journal of Islamic Philosophy*, 10, 2016, 115-32.
- Netton, Ian Richard 1989. *Allah Transcendent: Studies in the Structure and Semiotics of Islamic Philosophy, Theology and Cosmology*. London: Routledge.
- O' Meara, Dominique 2002. *The Justinian Dialogue «On Political Science» and its Neoplatonic Sources*. In Katerina Ierodiakonou (ed.), *Byzantine Philosophy and its Sources*, Oxford: Clarendon Press, 49-62.

- Rahman, Fazlur 2013. *Prophecy in Islam, Philosophy and Orthodoxy*. Oxon – New York: Routledge.
- Parens, Joshua 1995. *Metaphysics as Rhetoric, Al-Fārābī's Summary of Plato's «Laws»*. New York: SUNY Press.
- Ramón Guerrero, Rafael 2005. La teocracia islámica: conocimiento y política en al-Fārābī. In J.F. Meirinhos (ed.), *Itinéraires de la raison. Études de philosophie médiévale offertes à Maria Cândida Pacheco, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales 32*. Louvain-la-Neuve: FIDEM, 2005, 77-94.
- Rashed, Marwan 2009. On the Authorship of the Treatise «On The Harmonization Of The Opinions Of The Two Sages» Attributed to Al-Fārābī. *Arabic Sciences and Philosophy*, Vol.19, 2009, 43-82.
- Reisman, David 2005. Al-Fārābī and the philosophical curriculum. In Peter Adamson & Richard C. Taylor (eds), *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 52-71.
- Rosenthal, Erwin 1958. *Political Thought in Medieval Islam: an introductory outline*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Steiris, Georgios 2013. Politique, Religion et Hérésie dans le dialogue anonyme protobyzantin *Περὶ Πολιτικῆς Ἐπιστήμης* et dans l'œuvre philosophique d'al-Fārābī. *Byzantinische Forschungen, Internationale Zeitschrift für Byzantinistik XXXI*, 2013, 121-141.
- Steiris, Georgios 2014. Anthropologie, Religion und Politik in der praktischen Philosophie al-Fārābīs und in den politischen Traktaten Machiavellis. In V. Pantazis & M. Stork (eds), *Ommasi allois, Festschrift für Professor Ioannis E. Theodoropoulos zum 65. Geburtstag*. Essen: Oldib Verlag, 151-89.
- Strauss, Leo 1952. *Persecution and the Art of Writing*. Glencoe: Free Press.
- Strauss, Leo 1957. How Fārābī Read Plato's Laws. In *Melanges Louis Massignon*. Damascus: Institut Francais de Damas, v.III, 319-334.
- Strauss, Leo 1995. *Philosophy and Law: Contributions to the Understanding of Maimonides and his Predecessors*. New York: State University of New York Press.
- Streetman, Craig 2008. »If it were God who sent them...«: Aristotle and al-Fārābī on Prophetic Vision. *Arabic Sciences and Philosophy* 18 (2008), 211-46.
- Tanguay, Daniel 2007. *Leo Strauss: An Intellectual Biography*. New Haven: Yale University Press.
- Umar, Yusuf 1992. «Fārābī and Greek Political Philosophy», In Anthony Parel & Ronald Keith (eds), *Comparative Political Philosophy, Studies under the Upas Tree*. Lanham: Lexington Books, 185-216.
- Vallat, Philippe 2004. *Al Fārābī et l' Ecole d' Alexandrie, Des premises de la connaissance a la philosophie politique*. Paris: Vrin.
- Walker, Paul 1992. The Political Implications of al-Rāzī's Philosophy. In C. Butterworth (ed.), *The Political Aspects of Islamic Philosophy, Essays in Honor of Muhsin Mahdi*, Cambridge MA: Harvard CMES, 61-94.
- Walzer, Richard 1957. Al-Fārābī's Theory of Prophecy and Divination. *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.77, 1957, 142-148.
- Walzer, Richard 1965. Fārābī. In Bernard Lewis, Charles Pellat, Joseph Schacht (eds.), *Encyclopedia of Islam*. Leiden: E.J. Brill, 778-781.
- Walzer, Richard 1967. Early Islamic Philosophy. In Arthur Hilary Armstrong (ed.), *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 643-669.
- Walzer, Richard 1985. *Al-Farabi on the Perfect State*. Oxford: Clarendon.
- Watt, John 1998. From Synesius to al-Fārābī: philosophy, religion, and rhetoric in the Christian Orient. In R. Lavenant (ed.), *Symposium Syriacum VII (Orientalia Christiana Analecta 256)*. Rome: Pontificio Instituto Orientale, 265-277.
- Watt, William Montgomery 1967. Fārābī, Al-. In Paul Edwards (ed.), *Encyclopedia of Philosophy*, New York: Macmillan and Free Press, v.III, 179-180.

Мухатаева Г.И.

докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gmukhataeva@inbox.ru

**РАДИКАЛИЗАЦИЯ ИСЛАМА В КАЗАХСТАНЕ:
ПРИЧИНЫ И ИСТОКИ**

В статье анализируются истоки религиозного радикализма, в частности, автор подробно рассматривает экзогенный фактор в развитии ислама в Казахстане. Внешнее влияние способствовало появлению феномена «новых мусульман», для которых принадлежность к глобальной мусульманской общине оказалась выше, чем принадлежность к своей этнической или национальной группе. Таким образом, произошел важный сдвиг в статусе ислама в казахстанском обществе – ислам занял свою нишу в обществе как религиозная идеология. В свою очередь, новая мусульманская умма отрицает традиционные этнокультурные и религиозные ценности, не признает светское государственное устройство, что приводит к проблемам их интеграции в казахстанское общество. Усложняет ситуацию жесткая секулярная политика государства, которая способствует социальному отчуждению верующих, практикующих нетрадиционный ислам, укреплению у них воззрения о враждебности государства к религии, и, соответственно, переходу их в оппозиционный лагерь.

Ключевые слова: религиозный радикализм, исламизм, исламское возрождение, реисламизация.

Mukhatayeva G.I.

PhD student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gmukhataeva@inbox.ru

The radicalization of islam in Kazakhstan: causes and origins

This article is about the origins of religious radicalism. The author examines in detail the exogenous factor in the development of Islam in Kazakhstan. As a result of external influence, «new Muslims» phenomenon appeared, for whom belonging to the global Muslim community turned out to be more significant than belonging to its ethnic or national group. Thus, there was an important shift in the status of Islam in Kazakhstan's society – Islam occupied its place in society as a religious ideology. In turn, the new Islamic Ummah denies traditional ethnocultural and religious values, does not recognize secular government, which leads to the problems of their integration into Kazakhstani society. Strict secular policy complicates the situation in society which promotes social exclusion of believers, who practice non-traditional Islam, strengthen their views on the hostility of the state to religion, and, therefore, their transition to the opposition camp.

Key words: religious radicalism, Islamism, Islamic revival, re-Islamization.

Мухатаева Г.И.

PhD докторанты, әл-Фараби Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gmukhataeva@inbox.ru

Қазақстанда исламның радикалдануы: себептері мен қайнар көзі

Мақалада діни радикализмнің қайнар көздері қарастырылған. Автор Қазақстанда ислам дамуының сыртқы факторларын жан-жақты ашып көрсеткен. Сыртқы ықпалдың әсерінен «жаңа мұсылмандар» феномені пайда болды. Олар үшін өз ұлты мен этникалық топтың мүшесі болғаннан гөрі жаһанды мұсылман қауымының мүшесі болу маңызды. Сонымен, қазақстандық қоғамда исламның мәртебесінде үлкен өзгерістер болды – ислам қоғамда діни идеология ретінде өз орнын тапты. Өз кезегінде жаңа мұсылман уммасы дәстүрлі этномәдени және діни құндылықтарды қабылдамайтыны, мемлекеттің зайырлы құрылымын мойындамайтыны, олардың қазақстандық қоғамға бірігуінде қиындықтарға алып келеді. Мемлекеттің қатаң секулярлық саясаты жағдайды одан бетер ушықтырып отыр. Ол діндар мен дәстүрлі емес исламды ұстанушыларды әлеуметтік шеттетуге алып келеді, олардың мемлекет дінге дұшпандық қатынаста деген көзқарасын бекітеді де олардың оппозициялық лагерьге өтуге септігін тигізеді.

Түйін сөздер: діни радикализм, исламизм, исламның жаңғыруы, реисламизация.

Введение

Основной тенденцией в развитии религиозной ситуации в стране является очередная волна исламизации, что, наряду с обретением казахами этнокультурной идентичности, привело к становлению и активизации исламского радикализма. Данный социальный и политический феномен получил различное определение, западные ученые предпочитают использовать термин «исламское возрождение» или ревайвализм (возрожденчество), тогда как отечественные и российские исследователи говорят о реисламизации, что означает не заново рожденные или возвратившиеся явления, а те новые общественно-политические формы и функции исламской традиции, которые возникли сейчас под воздействием нынешней духовной ситуации и актуальных социальных обстоятельств.

Методы исследования

Методологической основой статьи являются историко-политологический анализ, контент-анализ, кейс-стади.

Корни исламизма. Истоки радикальных тенденций были заложены в идеологии ханбалитов – сторонников багдадского хадисоведа и факиха Ахмада бен Ханбала. В отличие от других мазхабов в суннитском исламе – ханифитского, шафитского и маликитского, ханбалитский возник как религиозно-политическое движение, и уже затем оформился в правовую школу. Ханбалиты призывали выступать против нововведений – бид'а, добиваясь восстановления авторитета коранического текста. Они осудили его рационалистические и аллегорические толкования и потребовали воспринимать текст буквально. Именно ханбалиты стали наиболее решительными сторонниками сунны Пророка (совокупность хадисов – преданий о жизни, словах и поступках Мухаммада), в которой, по их мнению, был воплощен опыт раннемусульманской общины. Ханбалиты обосновали необходимость социально-политической активности, потребовав от своих сторонников решительно вмешиваться в дела общины, наставлять и направлять ее рядовых членов и даже правителей (Добаев, 2002).

Окончательную форму догматико-правовым воззрениям ханбалитов придали работы Такиюддина Ибн Таймии, Ибн Кайима ал-Джаузи, Мухаммада Ибн Абд аль-Ваххаба. Сформулированные ими идеи составляют концептуальную основу исламизма:

- применение метода «такфира» (обвинения в неверии);
- возведение вооруженного джихада в шестой столп ислама;
- отрицание четырех мазхабов ислама (религиозных школ);
- обоснование концепции мусульманского государства Халифата как формы правления с устойчивым теократическим режимом.

Дальнейшее развитие идеологии исламского радикализма связано с именем основателя религиозно-политической организации «Ассоциация братьев-мусульман» (Джамаат аль-ихван аль-муслимин) Шейхом Хасаном ал-Банной, разработавшим концепцию «исламского государства». В основе идеологии «Ассоциации Братьев-мусульман» лежит восприятие ислама не только как религиозной, но и как совершенной социально-политической системы. Социальная база организации, изначально выступавшей в качестве оппозиции египетской монархии, была представлена мелкой буржуазией, интеллигенцией, младшими офицерами, отдельными представителями духовенства, учащимися общеобразовательных школ и студентами вузов. Задачей своей организации Хасан Аль-Банна видел защиту исламской религии и ее приверженцев от атеизма и секуляризма, от духовно-нравственной деградации мусульман, которая происходит под влиянием западных ценностей. Лозунгом «Братьев-мусульман» стали слова: «Бог – наша цель, Пророк – наш руководитель, Коран – наша конституция, джихад – наш путь, смерть во имя Бога – наше высшее стремление».

Значительный вклад в разработку идеологической концепции «обвинение в неверии и уход от мира» («ат-такфир ва-ль-хиджра») внес Сейид Кутб, ставший идейным вдохновителем экстремистского крыла «Братьев-мусульман». Избирательная актуализация вероучительных положений позволила Кутбу разделить человечество на мусульман, строго придерживающихся законов шариата, и «неверных» «куффар», а не на мусульман и немусульман, как это было принято традиционно. Вместе с тем, идеолог радикального ислама относит к числу неверных, с которыми недопустим компромисс, и большинство мусульман. Концепция С.Кутба делит мир на два антагонистических лагеря: исламское общество, где признана власть Аллаха и до-исламское языческое общество, где люди сами придумывают законы. В своем завещании «Вехи на пути» он писал: «Ислам нуждается в возрождении. Последнее начинается за счет меньшин-

ства, изолированного от варварского общества и не признающего его законов и обычаев. Он признает только единственно правильный путь – насильственное разрушение, полное уничтожение, не имеющее снисхождение ни к кому» (Кутб, 1997).

Идеологические конструкты религиозного радикализма. В основе всех работ исламистских богословов находится очищение мусульманской религии от искажений и нововведений и возврат к тому состоянию, в каком она находилась в эпоху Пророка Мухаммада и четырех праведных халифов – Абу Бакра, Умара, Усмана и Али. Отсюда и название этого явления – салафизм, от арабского салаф (предки). Между тем, сторонники исламизма предпочитают называть себя последователями пути Пророка Мухаммада – «ахль ас-сунна ва-ль-джама‘а», или единобожниками. Они позиционируют себя единственной спасшейся группой, ссылаясь на хадис Пророка о 73 течениях: «Подобно тому, как сыны Израилевы разделились на 72 группы, так и моя община распадётся на 73 течения. Только одна из них сможет попасть в Рай, остальные окажутся в Огненной Геенне». Причем самими мусульманами использование арабского слова джама‘а в названиях группировок, прямо указывающих либо намекающих на то, что именно они и есть та самая спасшаяся группа, расцениваются как характеризующиеся высокомерием по отношению к тому исламскому сообществу, в котором они живут. К тому же, несколько столетий ведется теологическая дискуссия относительно признания этих слов Пророка. Один из самых влиятельных богословов современности Юсуф аль-Кардави склонен отвергать хадис о 73 течениях, из-за его отсутствия в сводах достоверных хадисов аль-Бухари и Муслима. Тогда как именно этим хадисом манипулируют радикальные идеологи, формируя внутриконфессиональную рознь. Например, в адрес суфизма, имеющего исторические корни на территории Казахстана, используется ярлык «секта», приобретающий в интерпретации исламистов пейоративный, уничижительный смысловой оттенок. Также необходимо отметить, что одним из аргументов при вербовке верующих в зону вооруженного конфликта в Сирии также выступал посыл о сектантском происхождении алавитов (шиитское направление в исламе), к которым принадлежит президент Башар Асад и его ближайшее окружение.

Как показывает контент-анализ радикальной литературы, концепция единобожия – «таухид»

занимает одно из ключевых мест в учении радикалов. Так, они отвергают любое нововведение в религии, называя его «бид‘а», а придание Аллаху сотоварищей – «ширк» интерпретируется как приравнивание своих возможностей силе Всевышнего и считается большим грехом. В отношении лиц, «уличенных» в совершении подобного вида греха, допускается вынесение такфира (обвинение в неверии). В категорию «врагов ислама» попадают иудеи и христиане. Также, к неверным причисляются мусульмане-веротступники (муртадд), «отступившие» от единобожия. Такими «отступлениями» считаются: почитание праведников; паломничество к могилам святых; гадание; целительство; ношение амулетов. К бид‘а относят и такие «еретические нововведения», как устройство праздников по случаю дня рождения, религиозных праздников, в том числе маулида – празднования дня рождения Пророка Мухаммада, возведение строений на могилах и др. Еще одна категория, к которой должны испытывать ненависть единобожники, это «лицемеры» (мунафикун) – те мусульмане, которые «выказывают приверженность к исламу и скрывают неверие».

Таким образом, неверными (кафирами) признаются не только немусульмане, но и мусульмане, которые не следуют той, специфической интерпретации ислама, которую исламисты провозглашают единственно правильной. Такфир распространяется и на представителей власти, судебных, правоохранительных органов, поскольку они «поклоняются выдуманному людям законам».

В идеологии такфиристов важное место занимает понятие «амал» (деяние). Деяния они ставят превыше намерения, что является основой их радикальной идеологии, тогда как традиционным является следующая иерархия: сначала вера (иман), затем на основании веры принимаются дела верующего. Под амалом такфиристы понимают, прежде всего, совершение намаза, и именно это они считают главным условием признания человека верующим. В пользу своего мнения исламисты приводят хадис Пророка Мухаммеда: «Поистине, между человеком и многобожием и неверием – оставление молитвы». При этом, определенные риски связаны с практикой наделения неофитов полномочиями ученых (так называемый «синдром богослова»), что позволяет им, в том числе, обвинять в неверии других мусульман. Тогда как правом выносить такфир обладает только кадий (мусульманский судья).

Группа исследователей ислама разделяет сторонников салафитского учения на радикальных и умеренных. Но в любом случае обе версии салафизма объединены доктринальной концепцией такфира (обвинение в неверии), являющейся оправданием карательных акций против мусульман-вероотступников, вплоть до лишения жизни. Следующим этапом, после обвинения так называемых «врагов ислама» в неверии следует джихад, который в интерпретации идеологов исламизма приобретает значение вооруженной борьбы за веру. При этом определяющими чертами джихада становятся его вневременной и наднациональный характер (он не может быть ограничен рамками исторического периода, географическими границами). Универсальность ислама, в свою очередь, позволяет вменить джихад в обязанность всем верующим.

Исследователь концепции джихада Кристина Кадырова говорит о том, что в процессе становления мусульманского богословско-правового комплекса (фикха) происходит усложнение коранического понятия «джихад» и наполнение его новым содержанием. Духовная составляющая джихада выходит на первый план. Различают: «джихад аль-кальб» – «джихад сердца» (подразумевающий борьбу с дурными наклонностями); «джихад аль-лисан» – «джихад языка» (в процессе которого верующий одобрительно говорит о богоугодном и порицает все, что осуждается исламом); «джихад аль-йад» – «джихад руки» (наказание за преступления против веры); «джихад ас-сейф» – «джихад меча» (Кадырова, 2016).

Современные радикальные движения используют трактовку джихада в его диверсионно-террористической форме – «джихад меча», что свидетельствует о признании исключительно насильственного варианта исламизации. Мир, согласно воззрениям исламистов, разделен на два лагеря: исламское общество, где действуют законы Аллаха и языческое общество, в котором законы выдуманы людьми. Долгом каждого правоверного считается восстановление таухида (единобожия), в том числе, посредством насильственного искоренения джахилии (доисламского язычества).

Религиовед, директор Института геополитических исследований Асылбек Избаиров считает, что в основе современных радикальных учений лежит неохариджизм. Хариджиты первыми стали выступать против существующего строя, и их первым лозунгом стало положение о том, что о правоверии человека нужно судить

по его действиям (тогда как в классическом исламе оценивается прежде всего намерение). Хариджиты, объявив Али слабым и недостаточно твердым в борьбе за правое дело, откололись от него, и эта черта определила дальнейшую судьбу хариджизма как крайнего радикального течения. Исследователь усматривает признаки неохариджизма в практике религиозно-экстремистских организаций «Ихван уль мусулимин» (Ассоциация братьев-мусульман) и «ат-Такфир уа-ль хиджра» («Обвинение в неверии и исход») (Избаиров, 2017).

В свою очередь, идеология деструктивных организаций, действующих под псевдоисламскими лозунгами «ат-Такфир уа-ль хиджра», «Ихван уль мусулимин», распространена на территории Казахстана. Радикальное учение «Ассоциации братьев-мусульман» стало идеологическим оправданием терактов, произошедших в Казахстане в 2011, 2012, 2016 гг. Объектом террористических атак казахстанских радикалов стали сотрудники правоохранительных органов. В экспертной среде произошедшие теракты характеризуются как акции мести. Вместе с тем, в основе насильственных действий были убеждения радикалов о принадлежности правоохранительных органов к «тагуту». Прямое значение арабского слова «тагут» – «превысить надлежащие границы или пределы». Еще «тагут» в трактовке исламистов означает «тиран», «угнетатель». Данное определение исламистами используется в адрес представителей власти, правоохранительных, судебных органов, которые действуют не по шариату, подчиняются светским законам.

Базовой ячейкой любой организации, входящей в ассоциацию «Братьев-мусульман», является «семейство» (отсюда все члены семейства – братья), которое создается по территориальному принципу и обычно состоит из 5-10 «братьев». Один из них избирается «старшим братом». Как правило, члены одного «семейства» в полном составе входят в миссионерскую или боевую организацию «Братьев-мусульман». Несколько семейств объединяются в «большую семью» во главе с «отцом». «Совет отцов» и составляет основу руководящего звена любой организации «братства», возглавляемой в зависимости от ориентации организации «Шейхом» или «Амиром». Подобные структурные единицы в зависимости от их специализации под различными наименованиями действуют практически в каждой стране, где «Братьям-мусульманам» удалось в той или иной форме закрепиться.

Вербовка новых членов – одно из основных направлений деятельности «Братьев-мусульман», которая носит активный характер, то есть инициатива исходит от самой организации. Подходящие кандидатуры всесторонне изучаются, и только после этого они могут вступить в ряды «братьев». Именно в этих целях в организации установлены четыре ступени членства.

Первая ступень – «помогающие». Она доступна любому мусульманину, принимающему участие в работе одной из первичных организаций и вносящему членские взносы. На этой ступени член организации называется «брат-помощник».

Вторая ступень – «присоединившиеся». Ее удостоиваются мусульмане, соблюдающие все каноны ислама, воздерживающиеся от запретного, готовые подчиняться советам проповедников и приказам наставников и, что немаловажно, продолжающие работать над восприятием идеологии «братства». На этой ступени член организации называется «братом, принадлежащим к организации». В основном такие члены «братства» пополняют ряды боевиков военизированных отрядов. Только наиболее одаренные «братья», восприимчивые к наукам, направляются для дальнейшей подготовки в исламские учебные центры.

Третья степень посвящения – «действующие члены». Действительными членами организации могут стать мусульмане, глубоко изучившие устои ислама и идеологию «Братьев-мусульман», проводящие по месту жительства принципы «братства». Все они являются либо проповедниками, которые пополняют ряды различных исламских организаций, – официальных прикрытий ассоциации, либо наставниками в нелегальных военизированных группах (полевыми командирами младшего звена).

Четвертая ступень – «братья, борющиеся за общее дело». В их ряды зачисляются так называемые «посвященные» и «моджахеды». В «посвященные» принимаются проповедники, после чего им присваивается звание шейха. «Моджахедами» становятся наставники, отличившиеся в ходе боевых действий. Это главным образом руководители военных организаций и полевые командиры высшего звена.

Помимо них есть так называемые «сеиды» – духовные наставники и идеологи «братьев». Их послания (фетвы) – это своего рода обоснования и призывы к совершению тех или иных террористических актов.

Подготовка боевиков – основная задача для военизированного крыла – проводится в спе-

циализированных лагерях по этапам, которые приблизительно соответствуют указанным ступеням посвящения. В конце своего обучения боевикам предстоит сдать «экзамен», для чего они совершают самые настоящие теракты на улицах городов.

Как показало исследование, проведенное Центром программ безопасности и ОФ «Стратегия» в пенитенциарных учреждениях после терактов в Западном Казахстане в 2011 году, среди осужденных имелись три категории:

«Сочувствующие» – граждане, которые состояли в общине (жамагате), материально помогали нуждающимся братьям по вере.

«Активные» – это осужденные, которые принимали или готовились принять непосредственное участие в террористическом акте.

«Лидеры» – это ключевые члены группировок, которые замыслили теракт и руководили преступной операцией.

Материальная помощь, как правило, камуфлируется под религиозные обязанности – закят (в мекканских сурах закят означает благое деяние, регулярный сбор в пользу нуждающихся членов общины), садака (милостыня). Как показывает практика радикальных группировок, действовавших в Республике Казахстан, материальная помощь оказывалась как воюющим в зонах вооруженного конфликта братьям за пределами страны, так и их родственникам, осужденным за религиозный экстремизм, их родным.

Между тем, по материалам открытых источников члены террористической группировки, причастной к массовым убийствам в Иле-Алатауском национальном парке в Алматинской области 13 августа 2012 года, устроили в Аксайском ущелье боевой лагерь, в котором находились вместе с семьями.

Указанные признаки свидетельствуют об использовании казахстанскими экстремистами структуры «Братьев мусульман» при создании собственных жамагатов.

Следовательно, на радикализацию религиозных воззрений некоторых верующих влияние оказало внешнее идеологическое воздействие. Экзогенное влияние на исламское развитие в Казахстане и других государствах Центральной Азии подтверждают отечественные и зарубежные ученые. После обретения независимости Казахстан, как и другие постсоветские государства, оказался под влиянием новой волны исламского миссионерства. Американский исследователь Адиб Халид отмечает, что хотя зарубежные исламские движения и вносят свой вклад в воз-

рождение ислама в общественной жизни посткоммунистической Центральной Азии, их действия не всегда отвечают специфике региона и его реальностям. Несмотря на то, что эти движения смогли найти здесь новых приверженцев из числа местных верующих, существуют серьезные разногласия между местными исламскими традициями и строгим следованием исламским ритуалам, проповедуемым иностранными мусульманами, такими как арабы, пакистанцы, турки (Khalid, 2007).

Причины радикализации ислама в Казахстане. В Республике Казахстан среда для проявления религиозного радикализма сформировалась за период 1991-1998 гг., что было связано с образовательной миграцией казахстанцев в зарубежные религиозные институты Турции, Саудовской Аравии, Египта и Пакистана. Во время обучения и даже краткосрочных стажировок казахстанцы становились объектами пристального внимания радикально настроенных членов всевозможных организаций.

Отечественный исследователь Дина Вильковски считает, что ключевую роль в распространении деструктивных идеологических воззрений наряду с неконтролируемым зарубежным образованием сыграли частные иностранные фонды, в первую очередь арабские, финансирующие и материально поддерживающие возникающие исламские движения. Стремление узнать поближе «истинных» арабов и апробировать собственные знания в арабском языке являлось одной из основных мотиваций в сближении казахстанцев с первыми миссионерами, среди которых наиболее активными были представители организации «Ассоциация братьев-мусульман». Также, по мнению ученого низкий уровень образованности многих местных имамов, не способных правильно читать Коран или совершать религиозные обряды, способствовал популяризации зарубежных миссионеров среди мусульман, желавших получить элементарные религиозные знания. Этот факт обусловил в немалой степени достаточно беспрепятственное внедрение исламских миссионеров в казахстанскую среду в начале-середине 90-х годов.

Автор монографии «Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение» приводит случаи обучения студентов из малоимущих семей и сирот за счет иностранных благотворительных фондов. Так, при поддержке Катарского благотворительного фонда был построен учебный центр-интернат, в котором учились и

постоянно проживали более семидесяти юношей из социально уязвимых слоев населения. Объединение было зарегистрировано акимом города Шымкента и работало при его активной поддержке. Хотя официальной лицензии на преподавание религиозных дисциплин у объединения не было, здесь с середины 90-х годов арабский язык начали преподавать два миссионера из Египта и Иордании, оказавшиеся членами экстремистской организации «Братья-мусульмане». В учебной литературе, распространяемой ими среди молодежи, были обнаружены призывы к возрождению халифата и объединению всех правоверных. В результате судебного разбирательства миссионеры были высланы из страны.

Еще одним учебным заведением, финансируемым за счет зарубежных благотворительных фондов, стал Казахско-Кувейтский университет в городе Шымкент. Эти же фонды присылали своих преподавателей, имевших довольно низкую педагогическую квалификацию и, самое главное, фактически не имели должных представлений об особенностях ислама в Казахстане, а следовательно, не придерживались при обучении традиций ханафитского мазхаба, укрепившегося в Казахстане. В 2005 году по итогам государственной аттестации и проверки образовательной деятельности со стороны комиссии из Министерства образования РК произошло реформирование университета. На факультете религиоведения всплыл на поверхность факт углубленного преподавания религиозных дисциплин, сопровождавшийся призывами следовать нормам ислама со стороны зарубежных преподавателей. В результате было сокращено преподавание восточных языков, факультет религиоведения закрыт, а вуз переименован в университет «Отар» (Вильковски, 2014).

В своем исследовании Дина Вильковски упоминает религиозное объединение «ал-Баракат», возглавляемое выпускниками зарубежных исламских вузов. Один из слушателей этого исламского центра Аблай Чалимбаев в 2011 году был осужден за пропаганду религиозного экстремизма и терроризма. По его словам в учебном центре они изучали труды Мухаммада Ибн Абд аль-Ваххаба, а также комментарии к Корану – «Тафсир-ас-Саади» в переводе Эльмира Кулиева, который содержал пропаганду идей вооруженного джихада. Также трое других выпускников этого религиозного объединения участвовали в убийстве сотрудников правоохранительных органов в Алматы 8 ноября 2011 г., они

были членами террористической группировки, уничтоженной в ходе спецоперации в поселке Боралдай Илийского района Алматинской области 3 декабря 2011 года.

Казахстанцы в сирийской войне

В свою очередь, сирийская война повлияла на развитие новых методов мобилизации. Выходцы из Казахстана были привлечены к участию в вооруженных действиях через популярные социальные сети Facebook, ВКонтакте, Twitter, Instagram, YouTube и такие мессенджеры, как Telegram, WhatsApp, Imo, где они подпадали под влияние вербовщиков. Пропаганда о построении на Ближнем Востоке так называемого «Халифата» и необходимости совершения хиджры (переселения из языческой страны в мусульманскую, следуя примеру Пророка Мухаммада и его сторонников, покинувших языческую Мекку и обосновавшихся в Медине) способствовала тому, что более 800 граждан Казахстана, среди которых 120 мужчин, более 250 женщин и 500 несовершеннолетних детей оказались вовлечены в деятельность международной террористической организации «Исламское государство», действовавшей на территории Сирии.

Контент-анализ пропагандистских материалов международной террористической организации «Исламское государство», адресованных казахстанской аудитории, показывает, что их привлекали обещаниями решения жилищных и финансовых проблем, описанием благополучной жизни боевиков в Сирии, а также возможностью жить в справедливом шариатском государстве. Для наименования территории Ирака и Сирии, где проходили военные действия, идеологами использовалось историческое название Шам, чтобы подчеркнуть религиозное значение происходящей борьбы. Следовательно, террористической организации «Исламское государство» удалось сформировать идеологически-мотивированный миграционный проект на Ближнем Востоке.

Впервые информация об участии граждан Казахстана в вооруженных действиях на Ближнем Востоке появилась в 2013 году, это были пропагандистские видеоролики, на первом из них боевик на казахском языке призывал к участию в боевых действиях в Сирии. Следующим стало резонансное видео, в котором говорилось о нахождении более 100 граждан Казахстана в Сирии. В 2014-2016 гг. появилось еще шесть

пропагандистских видео с участием казахстанских боевиков, в том числе детей (Карин, Зенн, 2017).

Схема вербовки, используемая идеологами «Исламского государства», состоит из трех этапов: мотивация, коммуникация, вступление в ряды террористической организации. Специалисты террористического сообщества анализируют сотни аккаунтов в социальных сетях, выбирая из них те, которые принадлежат людям с большими проблемами в социализации. Зачастую сами пользователи, анонсируя в своем статусе наличие личных проблем («все сложно», «одинокая волчица» и т.д.), натываются на вербовщика, который вводит свой аккаунт в круг общения этого человека и ждет, когда к нему обратятся. Основная его задача на данном этапе – сформировать устойчивый интерес к изучению ислама. Объект вербовки изучает специальную религиозную литературу, в которой ценности исламского вероучения замещают более простые и понятные идеологические послы и концепции радикальных исламистов. В большинстве своем религиозно неграмотные объекты вербовщиков не могут установить, что предмет его изучения – не традиционный ислам, а радикальное учение.

Идеологами навязывается чувство социального отчуждения путем антагонистического разделения окружения вербуемого на неверных, к которым, в том числе причисляются и родные, друзья. Недостаток в общении восполняют сторонники радикального ислама, которые нередко становятся кумирами для вербуемого. После укрепления объекта в правильности выбранного пути он выводится на территорию деятельности террористической группы. Предлогом может стать встреча с идеологом или же, в случае моральной готовности объекта вербовки, совершение переселения, так называемой хиджры с целью участия в джихаде – вооруженной борьбе против неверных. Определяется место встречи, разрабатывается маршрут передвижения, транспортная карта, готовятся необходимые документы, вербуемого снабжают минимально необходимыми финансовыми средствами. Одновременно его предупреждают, что поездку нужно организовать втайне от родственников и друзей. Позже свое исчезновение завербованные лица объясняют выездом в Турцию с целью трудоустройства либо признаются о нахождении в зоне боевых действий в Сирии или Ираке.

Выводы

Таким образом, реисламизация казахстанского общества, в том числе сопровождаемая радикализацией отдельных верующих, стала итогом внешнего, в частности, арабского влияния. Между тем, к внутренним факторам, способствующим вовлечению в деструктивные религиозные структуры новых адептов, относятся имеющиеся социально-экономические проблемы, низкий уровень религиозной грамотности населения, недостатки морально-нравственного и патриотического воспитания подрастающего поколения.

По мнению специалиста в области социологии религии Алматы Султангалиевой, популярность радикальных учений объясняется недоверием верующих, особенно молодежи к представителям организованного духовенства; противопоставлением светской власти, которая ассоциируется с социальными бедами, исламу, с которым связывается социальная справедливость. Религия, в свою очередь, рассматривается как ориентир в казахстанских условиях неразвитости гражданского общества, общей деморализации, коррупции, социального и экономического стресса для большинства населения. Исследователь отмечает, что корни «исламского радикализма» лежат не столько во внешнем влиянии исламистов, сколько в местных условиях, к которым адаптируются готовые проекты и методы глобального исламизма.

Между тем, «новые мусульмане», в отличие от большинства верующих, для которых ислам является частью этнической идентификации —

если казах, то уже мусульманин считают, что «пришли в ислам», выбрав его как свой духовный путь, а не потому что «так было заведено у наших предков». Следовательно, для них ислам универсальная религиозная система, не связанная с этнокультурной историей. И эти мусульмане не считают свой ислам нетрадиционным. Но подозрительное отношение к ним большей части общества ведет к их маргинализации и самоизоляции в узком кругу (Султангалиева, 2012). Еще одним фактором радикализации является жесткая секулярная политика Республики Казахстан, способствующая укреплению у определенной категории верующих воззрения о враждебности государства к религии.

Проблема противодействия религиозному радикализму распадается на две составляющие: борьба (как правило, в виде блокировки интернет-источников) с экстремистским контентом для снижения темпов распространения информации и контрпропаганда, дающая возможность оспаривать основные постулаты деструктивной идеологии. В свою очередь, зарубежные и отечественные исследователи говорят о том, что контрпропаганда должна исходить не только от государства, но и от общества, религиозных деятелей. В Казахстане наблюдается нехватка грамотных харизматичных религиозных проповедников, которые могли бы дискутировать на сложные теологические темы, недостаточно местного религиозного контента в публичном пространстве. Не менее важным элементом контрпропаганды могут стать граждане, прошедшие процедуру дерадикализации и отказавшиеся от прежних деструктивных взглядов.

Литература

- Adeeb Khalid. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 2007, 241 p.
- Аналитический доклад по результатам социологического исследования «Эволюция исламиста в Казахстане — от обычного верующего до террориста». Алматы, 2013, 13 с.
- Аналитический доклад «Профилактика экстремизма в России и странах Центральной Азии: часть II». Уфа: ООО «Издательство «Диалог», 2018, 74 с.
- Бурова Е.Е. Тренды новой религиозности в современном Казахстане (опыт социогуманитарного измерения). Монография, Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014, 200 с.
- Вильковски Д. Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение. Астана-Алматы, 2014, 191 с.
- Гамаат аль-их ванн аль-муслимин - общество Хасана аль-Банни «Братья мусульмане», <http://www.nationalsecurity.ru/library/00016/00016muslimbrothers.htm>
- Добаев И.П. Исламский радикализм: социально-философский анализ. Ростов-на-Дону, 2002, 73 с.
- Yemelianova G.M. Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan. Asian Ethnicity, 2014. Vol. 15, No. 3, P. 286–301.

Игнатенко А. Эпистемология исламского радикализма. Религия и глобализация на просторах Евразии, под ред. А. Малашенко и С. Филатова. 2-е изд. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) Московский Центр Карнеги, 2009. С. 175-221.

Избаиров А.К. Классический ислам: история повторяется (две конфликтующие парадигмы средневековья и современности). Астана, 2017, 288 с.

Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991, 340 с.

Исследование по вопросам противодействия насильственному экстремизму и радикализации в Казахстане, Кыргызстане и Таджикистане. Методическое пособие, Представительство Международной тюремной реформы в Центральной Азии. Астана, 2018, 56 с.

Кадырова К.А. Джихад: историческая традиция и основные тенденции интерпретации в XX – начале XXI вв. Дис. канд. ист. наук: 07.00.03, Москва, 2016, 208 с.

Карин Е. «Солдаты халифата»: Мифы и реальность. Алматы, 2014, 173 с.

Карин Е., Зенн Д. Между ИГИЛ и Аль-Каидой: центральноазиатские боевики в Сирийской войне. Астана, 2017, 312 с.

Козырев Т. Ислам в Казахстане: идентичность, общество, государство. Казахстан-Спектр, Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК. 2016. №2 (76). С. 19-36.

Кутб С. Вехи на пути Аллаха. Пер. с араб. А.И.Абу-Абдуллах. Махачкала: Бадр, 1997, 360 с.

Косиченко А.Г., Ашимбаев М.С. и др. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии. Алматы: Дайк-Пресс, 2002, 213 с.

Султангалиева А. «Возвращение ислама» в Казахстан. Алматы, 2012, 170 с.

Султангалиева А. Религиозная идентичность и национальная интеграция в Казахстане. Сборник материалов круглого стола Национальная консолидация Казахстана: проблемы и перспективы. Алматы, 28 марта 2013. С. 33-40.

Sultangaliyeva A. Women and religion in post-Soviet Kazakhstan – A view from within, 25 p. https://www.academia.edu/21114986/Women_and_religion_in_post-Soviet_Kazakhstan_A_view_from_within

<http://theopenasia.net/articles/detail/kogda-ty-v-spiske-ekstremistov/>

<http://ctc-rk.kz/сколько-казахстанцев-находится-за-пе.html>

References

Adeeb Khalid. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 2007, 241 p.

Analiticheskij doklad po rezul'tatam sociologicheskogo issledovaniya «Revoljucija islamista v Kazahstane – ot obychnogo verujushhego do terrorista» [Sociological Research Report «Islamist evolution in Kazakhstan - from an ordinary believer to a terrorist»]. Almaty, 2013, 13 s.

Analiticheskij doklad «Profilaktika jekstremizma v Rossii i stranah Central'noj Azii: chast' II» [Analytical report «Prevention of Extremism in Russia and Central Asia: Part II»]. Ufa: OOO «Izdatel'stvo «Dialog», 2018, 74 s.

Burova E.E. Trendy novoj religioznosti v sovremennom Kazahstane (opyt sociogumanitarnogo izmerenija) [Trends of a new religiosity in modern Kazakhstan (experience in the socio-humanitarian dimension)]. Monografija, Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, 2014, 200 s.

Vil'kovski D. Arabo-islamskie organizacii v sovremennom Kazahstane: vneshnee vlijanie na islamskoe vozrozhdenie [Arab-Islamic organizations in modern Kazakhstan: external influence on Islamic revival]. Astana-Almaty, 2014, 191 s.

Gamaat al'-ih vann al'-muslimin — obshhestvo Hasana al'-Banna «Brat'ja musul'mane» [Hassan Al-Banna Society Muslim Brotherhood], <http://www.nationalsecurity.ru/library/00016/00016muslimbrothers.htm>

Dobaev I.P. Islamskij radikalizm: social'no-filosofskij analiz [Islamic radicalism: a socio-philosophical analysis]. Rostov-na-Donu, 2002, 73 s.

Yemelianova G.M. Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan. Asian Ethnicity, 2014. Vol. 15, No. 3, P. 286–301.

Ignatenko A. Jepistemologija islamskogo radikalizma [Epistemology of Islamic Radicalism]. Religija i globalizacija na prostorah Evrazii, pod red. A. Malashenko i S. Filatova. 2-e izd. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJEN) Moskovskij Centr Karnegi, 2009, S. 175-221.

Izbairov A.K. Klassicheskij islam: istorija povtorjaetsja (dve konfliktujushhie paradigmy srednevekov'ja i sovremennosti) [Classical Islam: history repeats itself (two conflicting paradigms of the Middle Ages and modernity)]. Astana, 2017, 288 s.

Islam. Jenciklopedicheskij slovar'. Moskva, 1991, 340 s.

Issledovanie po voprosam protivodejstvija nasil'stvennomu jekstremizmu i radikalizacii v Kazahstane, Kyrgyzstane i Tadzhi-kistane [Study on countering violent extremism and radicalization in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan]. Metodicheskoe posobie. Predstavitel'stvo Mezhdunarodnoj tjuremnoj reformy v Central'noj Azii. Astana, 2018, 56 s.

Kadyrova K.A. Dzhihad: istoricheskaja tradicija i osnovnye tendencii interpretacii v XX – nachale XXI vv [Jihad: historical tradition and the main trends of interpretation in the XX - beginning of the XXI century]. Dis. kand. ist. nauk: 07.00.03. Moskva, 2016, 208 s.

Karin E. «Soldaty halifata»: Mify i real'nost' [«Caliphate soldiers»: myths and reality]. Almaty, 2014, 173 s.

Karin E., Zenn D. Mezhdurazmnye i Al'-Kaidoj: central'noaziatskie boeviki v Sirijskoj vojne [Between ISIS and Al Qaeda: Central Asian militants in the Syrian war]. Astana, 2017, 312 s.

Kozyrev T. Islam v Kazahstane: identichnost', obshchestvo, gosudarstvo [Islam in Kazakhstan: identity, society, state]. Kazakhstan-Spektr, Astana: Kazahstanskij institut strategicheskikh issledovanij pri Prezidente RK. 2016, №2 (76), S. 19-36.

Kutb S. Vehi na puti Allaha [Milestones on the path of Allah]. Per. s arab. A.I.Abu-Abdullah. Mahachkala: Badr, 1997, 360 s.

Kosichenko A.G., Ashimbaev M.S. i dr. Sovremennyyj terrorizm: vzgljad iz Central'noj Azii [Modern terrorism: a view from Central Asia]. Almaty, Dajk-Press, 2002, 213 s.

Sultangaliev A. «Vozvrashhenie islama» v Kazahstan [«Return of Islam» to Kazakhstan]. Almaty, 2012, 170 s.

Sultangaliev A. Religioznaja identichnost' i nacional'naja integracija v Kazahstane [Religious Identity and National Integration in Kazakhstan]. Sbornik materialov kruglogo stola Nacional'naja konsolidacija Kazahstana: problemy i perspektivy. – Almaty, 28 marta 2013, S. 33-40.

Sultangaliyeva A. Women and religion in post-Soviet Kazakhstan – A view from within, 25 p. https://www.academia.edu/21114986/Women_and_religion_in_post-Soviet_Kazakhstan_A_view_from_within

<http://theopenasia.net/articles/detail/kogda-ty-v-spiske-ekstremistov>

<http://ctc-rk.kz/skol'ko-kazahstancsev-nahoditsja-za-re.html>

ҒЫЛЫМИ ӨМІР

SCIENTIFIC LIFE

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Борисов Н.А.¹, Зайниева Л.Ю.²

¹доцент, Российский государственный гуманитарный университет,
Россия, г. Москва, e-mail: nborisov@rggu.ru

²профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zainieval@mail.ru

**ПАРТИИ И ПАРТИЙНЫЕ СИСТЕМЫ:
ОПЫТ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ**

2–12 апреля 2019 года в КазНУ им. аль-Фараби состоялись VI **Международные Фарабиевские чтения**. В рамках чтений 2–3 апреля прошел Международный Фараби-Форум «Аль-Фараби и современность».

На Форуме работали шесть секций и шесть дискуссионных площадок. IV Дискуссионная площадка имела название «Партии и партийные системы: опыт постсоветских государств». Модераторами площадки выступили заведующий кафедрой теоретической и прикладной политологии факультета истории, политологии и права федерального государственного бюджетного учреждения высшего образования «Российский государственный гуманитарный университет» (РГГУ, г. Москва) доктор политических наук Н.А. Борисов и профессор кафедры политологии и политических технологий факультета философии и политологии КазНУ им. аль-Фараби доктор политических наук Л.Ю. Зайниева.

Н.А. Борисов выступил с основным докладом «Генезис и трансформация партийных систем в условиях президентализма: опыт постсоветских государств». Он отметил, что государства постсоветского пространства после распада СССР пошли по различным траекториям трансформации, в том числе в формировании и развитии партийных систем. В частности, они существенно отличаются по уровню политической конкурентности, стабильности и эффективности. Однако почти во всех государствах партии стали значимыми субъектами политического процесса и выполняют важные функции, хотя они могут и отличаться от функций партий в «старых» демократиях.

Президентализм, сформировавшийся в большинстве государств постсоветского пространства, создает разнонаправленные стимулы к развитию партийной системы. С одной стороны, он препятствует становлению сильных политических партий, которые могли бы эффективно

структурировать законодательный процесс. С другой стороны, сочетание президентализма и многопартийности, особенно при идеологически сплоченных и дисциплинированных партиях, является нежелательным. Потенциальные угрозы, создаваемые институциональным дизайном с сильной исполнительной властью, не могут быть устранены из-за его негативного влияния на развитие политических партий.

В постсоветских государствах сложились специфические условия генезиса политических партий и партийных систем: отсутствовали социальные расколы, на основании которых формировались политические партии в Западной Европе (известная концепция С. Липсета и С. Роккана, изложенная в кн.: *Lipset S., Rokkan S. Party systems and voter alignments*. New York: Free Press, 1967); в ряде случаев отсутствовал опыт досоветской государственности; стояла задача ускоренной политической и экономической трансформации в условиях строительства национальной государственности; оставалось множество нерешенных социальных, этнических проблем; влияло советское институциональное наследие (Верховные Советы с неограниченной компетенцией).

По отношению к политическим партиям инкументы могли реализовать три стратегии:

- сформировать и возглавить административную партию, обеспечить ее доминирование в парламенте и тем самым институционализировать институт президентства и создать полностью подконтрольный парламент;

- не рассматривать политические партии в качестве значимых акторов политического процесса, либо игнорируя их, либо создавая имитационную партийную систему;

- не препятствовать институционализации конкурентной партийной системы, в которую в качестве одного из акторов может войти президентская политическая партия.

Вторая стратегия, доминировавшая в большинстве постсоветских государств до середины 1990-х гг., сменилась в конце 1990-х гг. первой стратегией. Там, где первая стратегия оказалась нереализуемой, она уступила место третьей стратегии (схема).

В результате было сформировано три модели партийных систем и взаимодействия президента и парламента.

Модель 1 (партийная система без доминирующей партии, отношения конфликта либо сотрудничества) сложилась в Кыргызстане, Молдове, Грузии, Украине.

Модель 2 (беспартийный президент, партийная система без доминирующей партии, подконтрольный парламент) сложилась в Беларуси, Туркменистане, Узбекистане. При этом в Беларуси сохраняется де-факто беспартийный парламент, а в Туркменистане и Узбекистане

большинство парламента формируется по партийному принципу, но партийной системы в этих государствах не сформировалось. Поэтому случай Беларуси можно отнести к апартийности (2а), а случаи Узбекистана и Туркменистана – к имитационной партийной системе (2b). В этой ситуации роль личности президента становится определяющим фактором, поскольку отсутствуют партийные институты, институционализирующие президентскую власть.

Модель 3 (партийная система с доминирующей партией и подконтрольный парламент) сформирована в Казахстане, Азербайджане, Таджикистане, России, Армении (до 2018 г.). Во всех этих государствах сформирована доминирующая административная партия, главой которой является действующий президент (в России главой партии является председатель правительства, в Казахстане с 2019 г. – первый президент).

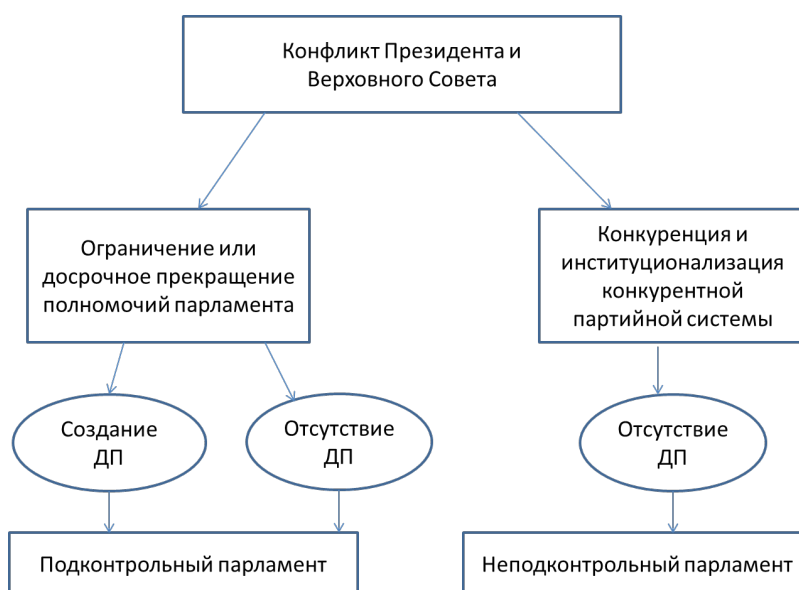

Схема – Стратегии инкубентов по отношению к парламенту и политическим партиям

Избирательная система играет вторичную роль по отношению к формированию партийной системы и моделей взаимоотношения президента и парламента. Выбор избирательной системы в большинстве случаев был ситуативным и менялся в зависимости от политической конъюнктуры.

Наиболее существенным фактором, определяющим формирование и функционирование партийной системы и взаимоотношения президента и парламента, следует признать инсти-

туциональную силу инкубента (подробнее об этом см.: Борисов Н.А. Президентство на постсоветском пространстве: процессы генезиса и трансформаций. М.: РГГУ, 2018).

Таким образом, президенциализм в постсоветских государствах оказал значительное влияние на формирование типа партийной системы. Форма правления, при которой формирование исполнительной власти не зависит от партийного большинства в парламенте, обуславливает две стратегии развития партийной системы,

инициированные инкумбентами: создание партийной системы с доминирующей партией или создание и поддержка апартийной (имитационной) партийной системы. В ситуациях, когда создание доминирующей партии или имитационной партийной системы невозможно или партия утрачивает доминирование после одного избирательного цикла, происходит отказ от системы президентализма, что демонстрирует невозможность сочетания на постсоветском пространстве президентализма и конкурентной партийной системы. Так произошло в Грузии и Армении (переход к парламентской форме правления), Кыргызстане и Украине (переход к парламентско-президентской форме правления, при которой парламент определяет основной состав правительства).

Политическая стабильность при этом обеспечивается либо за счет институционализации конкурентной партийной системы (в этом слу-

чае приходится отказаться от президентализма), либо за счет доминирующей партии во главе с президентом.

С докладами на площадке выступили также главный научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, доктор политических наук Ю.О. Булуктаев, профессор кафедры политологии и политических технологий КазНУ им. аль-Фараби, доктор политических наук Е.К. Алияров, руководитель Алматинского городского филиала Молодежного крыла «Жас Отан» политической партии «Нур Отан» М. Ахмет.

В дискуссии, развернувшейся по обсуждению докладов, приняли активное участие заведующая кафедрой политологии и политических технологий КазНУ им. аль-Фараби, доктор политических наук, профессор Г.О. Насимова, профессорско-преподавательский коллектив, докторанты, магистранты и бакалавры кафедры.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Философия	Section 1 Philosophy	Раздел 1 Философия
<i>Balabekuly D., Abdullah K., Altaev Zh.A.</i> Features of the study of the informational space concept in modern philosophy.....		4
<i>Есім F., Байсарина Ж.С.</i> Абайтану мәселесі: кейбір шетелдік зерттеулерде		13
<i>Мун Г.А., Масалимова А.Р., Сулейменова К.И., Тасбулатова З.С., Витулёва Е.С., Сулейменов И.Э.</i> Принципы фон Гумбольдта и реалии постсоветских университетов		21
<i>Соки Султанзода</i> Аль-Фараби в исследованиях французских философов		31
2-бөлім Мәдениеттану	Section 2 Cultural Studies	Раздел 2 Культурология
<i>Abdulina N., Tarasti E.</i> Cultural values: a concept and research methods		42
<i>Аралбай С.М.</i> Ұлттық құндылықтарымызға негізделген бренд экономикамыздың басты тірегі		50
<i>Илесбеков Б., Анарбаев Н., Маукен Н.</i> Қазақтың көне әдет-ғұрып нормаларының ислам құқығымен сабақтас тұстары		59
<i>Қадырәлиева А., Жолдубаева А.</i> Проблемы аккультурации и культурной интеграции мигрантов в общество и культуру		69
<i>Еувазова Ү.М.</i> The Historical and Cultural Monument: a modern interpretation of the term		80
<i>Омарова Г.Н.</i> Ұлттық қазақ музыкасының мәдени контекстері.....		87
3-бөлім Саясаттану	Section 3 Political Science	Раздел 3 Политология
<i>Abzhapparova A.A.</i> The problem of student migration in the Republic of Kazakhstan		100
<i>Karymsakova K.K.</i> Patrimonialization of holy places in West Kazakhstan and the upbringing of the «Independency generation»		110
<i>Georgios Steiris , Nuryшева G.Zh., Konayeva G.M.</i> Al-Farabi on the interdependence of Religion and Politics		117
<i>Мухатаева Г.И.</i> Радикализация ислама в Казахстане: причины и истоки		127
Ғылыми өмір – Scientific life – Научная жизнь		
<i>Борисов Н.А., Зайниева Л.Ю.</i> Партии и партийные системы: опыт постсоветских государств.....		138